

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

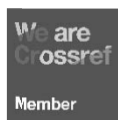
ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ

Збірник наукових праць
№ 1 (70) 2020

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

Наукове видання
включено до міжнародної наукометричної бази
«Index Copernicus International»

Кривий Ріг
2020

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЮІ МВС України
(протокол № 6 від 26.02.2020)

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ № 1 (70) 2020

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо формування Переліку наукових фахових видань України від 26 лютого і 6 березня 2020 року та внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2019 року № 975» збірник включено до Переліку фахових видань України як друковане періодичне видання категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 – Право)

У збірнику розглядаються загально-теоретичні та історичні аспекти держави і права, висвітлюються актуальні питання адміністративного, кримінального, трудового та господарського права, проблеми боротьби зі злочинністю

Ø Відповідальність за точність поданих термінів, фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів

Ø Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів

Ø Розсилається до державних установ та наукових бібліотек України

Ø Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в розділі «Наукова періодика України», а також на вебсторінці видання за адресою:
<https://ljd.dli.donetsk.ua>

Засновник та видавець:
Донецький юридичний інститут
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 22761-1 2661 ПР від 30.05.2017.

Адреса редакції та видавця:
Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг,
вул. Степана Тільги, 21

Редакційна колегія

Головний редактор – Бесчастний В. М., керівник Секретаріату Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління, професор, заслужений юрист України;

заступник головного редактора – Зозуля Є. В., професор кафедри загально-правових дисциплін ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, професор;
відповідальний секретар – Деревянко Б. В., професор кафедри господарсько-правових дисциплін ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, професор;
редактор – Рутвян О. І., завідувач редакційно-видавничого відділення відділу організації наукової роботи;

члени редколегії:

Бурий В. Є. – головний спеціаліст відділу науково-методичного забезпечення прокурорського нагляду Науково-практичного центру з проблем зміцнення законності та правопорядку Генеральної прокуратури Республіки Білорусь, кандидат юридичних наук, доцент (Республіка Білорусь);

Наджафгулієв Рафіг Іслам огли – начальник кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Академії Поліції МВС Азербайджанської Республіки, доктор філософії з права, доцент (Азербайджанська Республіка);

Одажіу Ю. М. – проректор Академії «Stefan cel Mare» МВС Республіки Молдова, доктор права (Республіка Молдова);

Волобуєв А. Ф. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, професор;

Громенко Ю. О. – доцент кафедри господарсько-правових дисциплін ДЮІ МВС України, кандидат юридичних наук, доцент;

Клемпарський М. М. – професор кафедри загально-правових дисциплін ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, професор;

Короткова Ю. М. – професор кафедри гуманітарних дисциплін ДЮІ МВС України, доктор педагогічних наук, доцент;

Куракін О. М. – декан факультету № 3 ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, доцент;

Лопатинська І. С. – доцент кафедри іноземних мов ДЮІ МВС України, кандидат педагогічних наук;

Лоскутов Т. О. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, доцент;

Мердова О. М. – завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін ДЮІ МВС України, кандидат юридичних наук, доцент;

Назимко Є. С. – т.в.о. ректора ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Ніколенко Л. М. – завідувач кафедри юридичних дисциплін ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, професор;

Одерій О. В. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз ДЮІ МВС України, доктор юридичних наук, доцент;

Пайда Ю. Ю. – проректор Кам'янець-Подільського податкового інституту, доктор юридичних наук, доцент;

Пашутін В. В. – доцент кафедри загально-правових дисциплін ДЮІ МВС України, кандидат юридичних наук, доцент;

Санніков Д. В. – доцент кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент;

Халимон С. І. – доцент кафедри управління оперативно-розшуковою діяльністю Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, доктор юридичних наук, професор.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бесчастний Віктор Миколайович ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ПОНЯТТЯ «КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД»: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	9
Єпринцев Пилип Сергійович, Носевич Надія Русланівна ФЕДЕРАЛЬНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ США: ІСТОРІЯ, ПРАВОВА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА.....	14
Кононенко Тетяна Володимирівна ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОРІЄНТИРИ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	23
Туренко Олег Станіславович ОБРІЇ СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ГЕГЕЛЕВІЙ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ.....	29

РОЗДІЛ II ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО

Абдель Фатах Анна Станіславівна ІСТОРІЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ ТА ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ХІХ СТОЛІТТІ	38
Буга Володимир Васильович, Турбін Данило Олексійович ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	46
Гузенко Олена Павлівна, Кадала Віталій Віталійович ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФАКТОРНИЙ СЕГМЕНТ ЗАГРОЗИ РІВНЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	54
Єремєєв Андрій Валерійович ПІЛЬГОВИЙ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС В ОБМІН НА НЕЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МІСЦІ РЕЄСТРАЦІЇ – ВИЗНАЧАЛЬНА ОЗНАКА ОФШОРНОЇ КОМПАНІЇ.....	64

РОЗДІЛ III АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Буга Ганна Сергіївна СУТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ	72
--	-----------

Бурый Виталий Евгеньевич К ВОПРОСУ О РЕФОРМЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ В 2020 ГОДУ (ЧАСТЬ 1)	78
Веселова Лілія Юрїївна ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В КІБЕРНЕТИЧНІЙ СФЕРІ.....	89
Веселов Микола Юрїйович ЮВЕНАЛЬНА ПРЕВЕНЦІЯ В СИСТЕМІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	98
Пайда Юрїй Юрїйович ПОРЯДОК РОЗРОБКИ, ПРИЙНЯТТЯ, НАБРАННЯ ЧИННОСТІ ТА ДІЙ АКТИВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ	105
Половніков Вадим Володимирович ОКРЕМІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	115
Савчук Денис Анатолійович ГЕНЕЗА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ...	124

РОЗДІЛ IV
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

Джужа Олександр Миколайович, Тичина Дмитро Михайлович ЧИ ІСНУЄ ГЕНЕТИЧНА СХИЛЬНІСТЬ ОСОБИ ДО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ?	135
Кондратов Володимир Гарїйович ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН.....	145
Політова Анна Сергїївна, Акімов Михайло Олександрович КАЛІЦТВО СТАТЕВИХ ОРГАНІВ ЯК ОДИН ІЗ НАСЛІДКІВ УМИСНОГО ТЯЖКОГО ТІЛЕСНОГО УШКОДЖЕННЯ.....	151
Семенишин Микола Олександрович КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	161

РОЗДІЛ V
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабенко Ірина Юрїївна ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	169
---	------------

Волобуєв Анатолій Федотович, Меденцев Анатолій Миколайович СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНА ГРУПА ЯК СУБ'ЄКТ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	177
--	------------

Котова Вікторія Валеріївна ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСІБ, ЯКІ ВИКОНУЮТЬ СПЕЦІАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ.....	184
---	------------

РОЗДІЛ VI
ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЮРИДИЧНОЇ
ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ
УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Дзевницька Лариса Сергіївна, Романенко Оксана Василівна ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ СТУДЕНТАМ ЮРИДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ	192
--	------------

Короткова Юлія Михайлівна, Ромашенко Вікторія Євгенівна ОРГАНІЗАЦІЯ АДАПТАЦІЙНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ.....	201
---	------------

РОЗДІЛ VII
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Делія Юрій Володимирович, ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	208
---	------------

Приходько Андрій Андрійович, Кравцова Маргарита Олександрівна ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ Й ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ	219
--	------------

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ, ЯКІ ПУБЛІКУЮТЬСЯ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ»	226
--	------------

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	229
-----------------------------------	------------

CONTENTS

SECTION I THEORY AND HISTORY OF LAW. CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Beschastnyi Viktor INTERPRETATION OF THE CONCEPT “CONSTITUTIONAL ORDER” BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT...	9
Epryntsev Pylyp Nosevych Nadiya FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION IN THE USA: HISTORY, LEGAL BASIS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES, TASKS, STRUCTURE ..	14
Kononenko Tetiana AXIOLOGICAL AND CONCEPTUAL REFERENCE POINTS OF A PERSONALITY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS.....	23
Turenko Oleh THE MEASURES OF FREEDOM OF HUMAN IN THE HEHEL`S THEORY OF THE STATE.....	29

SECTION II COMMERCIAL LAW. CIVIL LAW. LABOR LAW

Abdel Fatah Anna HISTORY OF CHILD LABOR AND ITS LEGISLATIVE REGULATION IN THE NINETEENTH CENTURY.....	38
Buha Volodymyr, Turbin Danylo THE RIGHT TO OBLIVION IN THE PERSONAL DATA PROTECTION SYSTEM.....	46
Guzenko Olena, Kadala Vitaliy SHADOW ECONOMY AS A FACTOR SEGMENT OF THREATS TO THE LEVEL OF ECONOMIC SECURITY	54
Yeremeyev Andriy PREFERENTIAL ECONOMIC AND LEGAL STATUS INSTEAD OF NON- ECONOMIC ACTIVITIES AT THE PLACE OF REGISTRATION - A DETERMINING FEATURE OF AN OFFSHORE COMPANY.....	64

**SECTION III
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS.
FINANCE LAW. INFORMATION LAW**

Buha Ganna ESSENCE OF PUBLIC EXPERTISE IN UKRAINE	72
Bury Vitaliy ON ISSUES OF ADMINISTRATIVE LEGISLATION REFORM IN REPUBLIC OF BELARUS IN 2020 (part 1).....	78
Veselova Liliya CONTENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL SECURITY IN THE CYBER SECTOR.....	89
Veselov Mykola JUVENILE PREVENTION IN THE JUVENILE JUSTICE SYSTEM.....	98
Paida Yuriy THE PROCEDURE FOR ELABORATION, ADOPTION, ENTRY INTO FORCE AND OPERATION OF PUBLIC ADMINISTRATION ACTS.....	105
Polovnikov Vadym SPECIFIC ISSUES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF UKRAINIAN STATE BORDER GUARD SERVICE MANAGEMENT SUBJECT'S STATUS.....	115
Savchuk Denys GENESIS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENFORCEMENT OF FORCE LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES OF UKRAINE.....	124

**SECTION IV
CRIMINAL LAW. CRIMINOLOGY**

Dzhuzha Oleksandr, Tychyna Dmytro IS THERE A PERSON'S GENETIC PREDISPOSITION TO COMMIT A CRIMINAL OFFENSE?.....	135
Kondratov Volodymyr OBJECT OF CRIMES AGAINST AUTHORITY OF STATE POWER, LOCAL SELF- GOVERNMENT BODIES AND ASSOCIATIONS OF CITIZENS.....	145
Politova Anna, Akimov Mykhailo GENITALS MUTILATION AS A CONSEQUENCE OF INTENTIONAL GRIEVOUS BODILY INJURY.....	151
Semenyshyn Mykola CRIMINOLOGICAL DETERMINATION OF SELFISH AND VIOLENT CRIME.....	161

**SECTION V
CRIMINAL PROCESS AND CRIMINALISTICS.
OPERATIVE SEARCH ACTIVITY**

Babenko Iryna GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	169
Volobuev Anatoliy, Medentsev Anatoliy THE INVESTIGATIVE AND OPERATING GROUP AS THE SUBJECT OF PRE-TRIAL INVESTIGATION	177
Kotova Victoriia GENERAL RULES FOR APPLYING OF THE SECURITY MEASURES TO PERSONS CARRYING OUT SPECIAL TASKS.....	184

**SECTION VI
TRAINING OF SPECIALISTS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL LEGAL
EDUCATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS WITH SPECIFIC
CONDITIONS OF EDUCATION**

Dzevytska Larysa, Romanenko Oksana PECULIARITIES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES TO LAW STUDENTS.....	192
Korotkova Yuliia, Romashenko Vicktoriia ORGANIZATION OF ADAPTATION WORK IN A HIGHER EDUCATION INSTITU- TION WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS.....	201

**SECTION VII
ACTUAL ISSUES OF POLICE ACTIVITY AND TRAINING SPECIALISTS FOR
UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE**

Deliya Yuriy LAW ENFORCEMENT BODIES OF PROTECTION OF RIGHTS, FREEDOMS AND LEGAL INTERESTS OF HUMAN AND CITIZEN.....	208
Prykhodko Andriy, Kravtsova Margaryta THE CAUSES OF THE DISTORTION OF THE LEGAL AWARENESS IN THE NA- TIONAL POLICE. WAYS TO OVERCOME IT.....	219
REQUIREMENTS FOR THE REGISTRATION OF ARTICLES PUBLISHED IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS “LAW JOURNAL OF DONBASS”...	226
INFORMATION ABOUT AUTHORS	229

РОЗДІЛ І

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК: 342.565.2

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-9-13>

Бесчастний Віктор Миколайович,
доктор юридичних наук,
доктор наук з державного управління,
професор, заслужений юрист України
(Конституційний Суд України, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4650-7371>

ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ПОНЯТТЯ «КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД»: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань тлумачення Конституційним Судом України правових норм, серед яких особливе місце займає поняття «конституційний лад». Констатовано, що ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей є тлумачення, завдяки якому можна виявити розбіжні й колізійні норми в законодавстві України; установити зв'язок між загальними й спеціальними нормами, допомогти правильно зрозуміти сферу їхньої дії; визначити коло осіб, на яких поширюється ця дія, а також зміст того чи іншого законодавчого терміна. Підкреслено значущість Конституційного Суду України стосовно надання офіційного тлумачення Конституції України. Зазначено, що категорія «конституційний лад» є основою всіх суспільних відносин українського державотворення та буття. Визначено, що офіційне тлумачення Основного Закону України Конституційним Судом України зумовлене необхідністю подолання неоднозначності в розумінні Конституції України або правових норм, що перебувають у взаємозв'язку з її нормами, пов'язаному із з'ясуванням або роз'ясненням, офіційною інтерпретацією, з метою забезпечення верховенства Основного Закону України та підтримання належного конституційного правопорядку. Доведено необхідність розробки проекту Закону України «Про засади конституційного ладу».

Ключові слова: конституційний лад; тлумачення правових норм; Основний Закон; Конституційний Суд України.

Постановка проблеми. Важливе місце поміж актуальних у сучасній українській правовій науці посідає, безперечно, питання тлумачення правових норм. Найхарактернішою ознакою розбудови українського суспільства є демократизація суспільного життя, яка полягає в практичному захисті прав і свобод громадян та наближенні до європейських стандартів.

Однією з найважливіших інституцій правової держави, у якій діє принцип верховенства права та існує органічна потреба в додержанні Конституції України, є Конституційний Суд України. Його заснування в Україні було викликано впровадженням конституційного ладу й конституційної законності, підвищенням правової культури, розвитком демократичних засад суспільства.

У процесі конституційно-правових відносин зазнають змін усі інститути конституційного права, зокрема й інститут основ конституційного ладу, що вирішує сьогодні проблеми прикладного й теоретичного характеру. Не є винятком і питання тлумачення обраної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут «конституційного ладу» досліджували у своїх працях такі вітчизняні вчені, як Ю. Барабаш, Д. Белов, Ю. Бисага, Л. Бориславський, В. Кафарський, В. Копейчиков, В. Кравченко, А. Крусян, М. Орзіх, В. Погорілко, О. Скрипнюк, І. Сліденко, О. Совгіря, М. Теплюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, Ю. Шемшученко та інші. Незважаючи на підвищений інтерес конституціоналістів до розуміння категорії «конституційний лад», комплексної наукової розвідки з цього питання не проводилося, що й визначає актуальність теми наданого наукового дослідження.

Метою статті є визначення на підставі аналізу чинного законодавства положень теорії держави й права, наукових поглядів учених-конституціоналістів та практики Конституційного Суду України стосовно засад конституційного ладу України та їхньої правової регламентації.

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз праць вітчизняних учених-конституціоналістів дає підстави дійти такого висновку: досліджуючи багатогранність інституту конституційного ладу, переважна більшість науковців і практичних працівників звертає увагу на визначення, засади, структуру, суть, зміст, форму тощо. У доктринальних джерелах під категорією «конституційний лад України», як правило, розуміють систему суспільних відносин (соціальних, економічних, політико-правових), гарантованих Конституцією України та передбачених законами України, прийнятими на її основі та відповідно до неї. З огляду на це, правомірно постають питання, які потребують наукового вирішення та тлумачення (юридична герменевтика). Роз'яснення українському суспільству кроків, які здійснюють органи державної виконавчої влади, є важливим у функціонуванні державних інституцій, адже сприйняття громадянами влади є також розумінням правових норм.

Ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей, поза сумнівом, є тлумачення, завдяки якому можна, по-перше, виявити розбіжні й колізійні норми в законодавстві України, по-друге, установити зв'язок між загальними й спеціальними нормами, допомогти правильно зрозуміти сферу їхньої дії, по-третє, визначити коло осіб, на яких поширюється ця дія, а також зміст того чи іншого законодавчого терміна.

Право надавати офіційне тлумачення Конституції України підтверджує значущість Конституційного Суду України. Наділення таким повноваженням Конституційного Суду України підкреслює його виняткову прерогативу в цій сфері, і жоден інший орган державної влади не має права брати на себе цю функцію [1, с. 138–139].

Підтримуємо думку професора В. Шаповала, який звертає увагу на сутність категорії «конституційний лад в Україні», зважаючи на зміст розділів I, III і XIII Конституції України. Так, розділ I «Загальні засади» визначає основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких є юридичним підґрунтям, нормативною першоосновою для інших конституційних положень. Переважна більшість норм цього розділу є нормами-принципами, які забезпечують загальний рівень регулювання [2, с. 279–280].

Розділ III «Вибори. Референдум», окреслюючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Зміст наведеного розділу відображає юридичні параметри реалізації

ідеї народного суверенітету або народовладдя. Положення цього розділу Конституції України є основою механізмів і безпосередньої, і представницької демократії.

У тексті Конституції України не визначено поняття «конституційний лад», проте термін «конституційний лад» застосовується тричі. Так, із положень статей 17, 37 Конституції України випливає, що конституційний лад заборонено змінювати насильницьким шляхом. Неоднозначним також є положення статті 5 Конституції України, згідно з яким єдиним суб'єктом, котрий має право визначати та змінювати конституційний лад, є український народ.

На думку О. Скрипнюка, у розділі I Конституції України закріплені засади конституційного ладу становлять першооснову для інших положень Основного Закону України, а також для всієї системи чинного законодавства України та інших нормативно-правових актів. Конституція України має будуватися згідно з положеннями засад конституційного ладу, які є основоположними принципами організації і діяльності держави та утворюють основи конституційного ладу України [3, с. 124].

У теоретичних розвідках поняття «тлумачення права» («тлумачення правових норм») – це діяльність, спрямована на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права, з метою сприяння їхній практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно застосовується в інтерпретаційно-правовому акті. Категорія «конституційний лад» є основою всіх суспільних відносин українського державотворення та буття.

На думку Ю. Тодики, офіційне тлумачення Конституції України – це діяльність Конституційного Суду України в межах законодавчо встановлених процедур за допомогою апробованих наукою і практикою прийомів і способів із подолання невизначеності розуміння Конституції та законів України у формі нормативної або казуальної інтерпретації, з метою забезпечення конституційної законності й конституційного правопорядку.

Зважаючи на положення теорії держави й права, аналіз законодавства України, акцентуємо, що офіційне тлумачення Основного Закону України Конституційним Судом України зумовлене необхідністю подолання (у межах установлених законом процедур та на основі використання всіх відомих науці прийомів і способів) неоднозначності в розумінні Конституції України або правових норм, що перебувають у взаємозв'язку з її нормами, пов'язаному із з'ясуванням або роз'ясненням, офіційною інтерпретацією, з метою забезпечення верховенства Основного Закону України та підтримання належного конституційного правопорядку (курсив мій. – В. Б.).

Слід погодитися з думкою М. Баймуратова та І. Сліденка, що розглядувана категорія має комплексну багаторівневу, багатооб'єктну та багатосуб'єктну структуру, тобто вона складається з декількох взаємозалежних елементів, які поєднуються Конституцією [4, с. 130].

У Рішенні Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) висловлена позиція Конституційного Суду України, згідно з якою тезу, що «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами», слід розуміти так: тільки народ має право безпосередньо шляхом усеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад унесенням змін до Основного Закону України в порядку, установленому його розділом XIII (254к/96-ВР) [5].

У Постанові Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України» від 1 липня 1992 року № 2525-ХІІ, а саме в розділі I «Загальні засади конституційного ладу»

зазначається, що конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини й громадянина (стаття 2), держава відповідальна перед людиною і суспільством за свою діяльність (частина друга статті 2) [6]. Як бачимо, і в конституційних проєктах однозначної відповіді на досліджуване питання ми не знаходимо.

Висновки. Ураховуючи ту обставину, що законодавець у тексті Основного Закону України, зрозуміло, не міг розкрити поняття всіх правових категорій, які в ньому застосовуються, а подальша регламентація норм Конституції України покладається на чинне законодавство України, то, можливо, варто поставити за мету розробити проєкт Закону України «Про засади конституційного ладу».

Список використаних джерел

1. Тесленко М. В. Судовий конституційний контроль в Україні : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 344 с.
2. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 736 с.
3. Скрипнюк О. Конституційний лад в Україні: методологічні проблеми розвитку та вдосконалення в контексті конституційної модернізації. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 123–134.
4. Баймуратов М. О., Сліденко І. Д. Категорія «конституційний лад»: до проблеми визначення у сучасному конституційному (державному) праві. Держава і право: зб. наук. праць. *Юридичні і політичні науки*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. 49. С. 112–121.
5. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05> (дата звернення: 02.03.2020).
6. Про проєкт нової Конституції України : Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 37.
7. Ст. 550. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12> (дата звернення: 10.03.2020).

References

1. Teslenko, M. V. (2001). *Sudovi konstytutsiyni kontrol v Ukraini: monohrafiia* [Judicial Constitutional Review in Ukraine: monograph]. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 344 s. [in Ukrainian].
2. *Iurydychna entsyklopediia : u 6 t.* (redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. [Legal Encyclopedia: 6 vols.]. Kyiv : Ukr. entsykl., 2001. T. 3 : K–M. 736 s. [in Ukrainian].
3. Skrypniuk, O. (2012). *Konstytutsiyni lad v Ukraini: metodolohichni problemy rozvytku ta vdoshkonalennia v konteksti konstytutsiynoi modernizatsii* [The constitutional system in Ukraine: methodological problems of development and improvement in the context of constitutional modernization]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 4. S. 123–134. [in Ukrainian].
4. Baimuratov, M. O., Slidenko, I. D. (2010). *Katehoriia «konstytutsiyni lad»: do problemy vyznachennia u suchasnomu konstytutsiinomu (derzhavnomu) pravi*. [Category «constitutional order»: to the problem of definition in modern constitutional (state) law]. *Derzhava i pravo: zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky*. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Vyp. 49. S. 112–121. [in Ukrainian].
5. *Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 5 zhovtnia 2005 roku № 6-rp/2005*. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 5 October 2005 No. 6-rp / 2005]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>. [in Ukrainian].
6. *Pro proiekt novoi Konstytutsii Ukrainy: postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 1 lypnia 1992 roku*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [On the draft of the new Constitution of Ukraine: resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of July 1, 1992. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 1992. № 37.

7. St. 550. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12> [in Ukrainian].

Beschastnyi Viktor,
Doctor of Law,
Doctor of Public Administration,
Professor, Honored lawyer of Ukraine
(Constitutional Court of Ukraine, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4650-7371>

INTERPRETATION OF THE CONCEPT “CONSTITUTIONAL ORDER” BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Among the issues of contemporary Ukrainian legal science, the issue of interpretation of legal norms definitely occupies an important place. One of the most important institutions of the law-governed state is the Constitutional Court of Ukraine. Its establishment in Ukraine was caused by the introduction of the constitutional order, constitutional legality, the increase in legal culture, the development of democratic foundations of the society. In the process of constitutional-legal relations, all institutes of constitutional law, including the institute of foundations of the constitutional order, suffer changes, which are marked today by the problems of applied and theoretical character. The interpretation of the selected category is no exception. Despite the increased interest of constitutionalists in understanding the category of "constitutional order", no comprehensive scientific research has been conducted on this issue, which determines the actuality of the theme of this scientific research. The systematic analysis of the works of national constitutionalists gives grounds to make a conclusion that, studying the versatility of the institute of "constitutional order", the overwhelming majority of scientists and practitioners pay attention to: definition, basis, structure, essence, content, form, etc. In doctrinal sources, the category of "constitutional order of Ukraine" generally refers to the system of public relations guaranteed by the Constitution of Ukraine and envisaged by the laws of Ukraine adopted on its basis and in accordance with it. The effective way of solving the problems of legal contradictions is definitely the interpretation due to which it is possible to identify contradictory and conflicting rules in the legislation of Ukraine, to establish the connection between general and special norms, to help to understand properly the field of their action, to determine the circle of persons their action applies to, the content of the legislative term. Based on the provisions of the theory of state and law, the analysis of the legislation of Ukraine, the official interpretation of the Basic Law of Ukraine by the Constitutional Court of Ukraine underlies overcoming the ambiguity in the understanding of the Constitution of Ukraine or legal norms that are interrelated with its norms connected with the clarification or explanation, official interpretation, in order to ensure the rule of the Basic Law of Ukraine and to maintain proper constitutional law and order. It should be noted that the constitutional order of Ukraine is based on the principle of priority of human and citizen's rights and freedoms, and the state is responsible to the person and society for its activity. In the constitutional drafts we do not find a definite answer to the question investigated. Taking into consideration the fact that the legislator in the text of the Basic Law of Ukraine, certainly, could not disclose the concept of all legal categories applied in it, and further regulation of the norms of the Constitution of Ukraine relies on the current legislation of Ukraine, it may be necessary to put to aim to develop a draft of the Law of Ukraine on the principles of the constitutional order.

Key words: constitutional order; interpretation of legal norms; Constitution; Constitutional Court of Ukraine.

Надійшла до редколегії 25.02.2020

УДК: 351.746.1

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-14-22>

Спринцев Пилип Сергійович,

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9790-9565>

Носевич Надія Русланівна

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1112-9788>

ФЕДЕРАЛЬНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ США: ІСТОРІЯ, ПРАВОВА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА

У науково-правничій статті авторами розглянуто історію, правову основу професійної діяльності, структуру та завдання Федерального бюро розслідувань США (далі – ФБР) на основі чинного законодавства США про його діяльність, офіційного інтернет-сайту ФБР, а також наукових праць окремих вітчизняних та зарубіжних фахівців з окресленої проблематики.

Ключові слова: ФБР; розслідування; структура ФБР; підрозділ ФБР; спеціальний агент ФБР.

Постановка проблеми. «Силові» органи є складовою правоохоронних, антитерористичних, оборонних, розвідувальних та контррозвідувальних відомств. Вони захищають права й свободи громадян, здійснюють боротьбу зі злочинністю, забезпечують непорушність конституційного ладу, стоять на сторожі національної безпеки. Розгалуженість цієї державної системи обумовлюється очевидною відмінністю цільового призначення вказаних структур, хоча розповсюдженою є і подібність, спорідненість їхніх функцій.

Також ідеться і про те, що окремі державні органи вказаного характеру можуть посідати дещо «ексклюзивне», «верховне» місце в межах того чи іншого сегмента «силового блоку». Вони демонструють більш високий рівень професійної компетентності у вирішенні гострих суспільних проблем. Прикладом цього є завдання, функції, структура, принципи діяльності та власне професійний імідж Федерального бюро розслідувань США. Тому вказана проблематика і є предметом цього науково-правничого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переконання авторів, запропонована тема є надзвичайно актуальною не тільки з огляду на обраний Україною зовнішньополітичний вектор розвитку, а й з урахуванням об'єктивної потреби суспільства й держави в реформуванні як усього державного апарату, так і його правоохоронної ланки.

Зазначимо, що науковою розробкою цього напрямку функціонування правоохоронної системи займалися такі вчені, як С. Бабуркін, Ю. Бутусов, О. Биков, І. Дралюк, М. Калатур, Т. Кікоть-Глуходєдова, О. Кравцов, Т. Кравцова, С. Лапта, Я. Левін, К. Прохоров, А. Савченко та ін. Незважаючи на те, що важливі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в численних наукових працях, її окремі питання все ж залишилися поза увагою наукового загалу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, на ФБР покладено завдання, що безпосередньо пов'язані з розслідуванням найбільш складних, заплутаних кримінальних злочинів,

віднесених до справ загальнонаціонального, тобто федерального, значення. Проблематика, якою постійно опікується ФБР, прямо стосується гострих, актуальних зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці США.

Із професійною діяльністю ФБР пов'язані численні розслідування минулих та сучасних гучних кримінальних та політичних справ, боротьба з міжнародним тероризмом, політичним екстремізмом, корупцією та іноземними втручаннями у внутрішні справи США, зокрема в американські виборчі кампанії.

На сьогодні дії ФБР є одним із світових еталонів передової криміналістичної, оперативно-розшукової, антитерористичної діяльності, а також суто аналітичної роботи у сфері боротьби з усіма наявними видами, проявами злочинності. Це є можливим завдяки використанню в межах ФБР найновітніших методик, способів та технологій здійснення дієвої правоохоронної та іншої пов'язаної з нею діяльності.

Велике значення має і чинна система відбору майбутніх кадрів, комплексна система професійної підготовки та перепідготовки кваліфікованих слідчих та оперативно-розшукових працівників – спеціальних агентів ФБР. Така професійна підготовка включає необхідні правові знання, належну фізичну форму, ґрунтовне опанування різноманітних методик розслідування кримінальних злочинів тощо.

Природним є те, що така колосальна федеральна (урядова) служба США, як ФБР має достатньо довготривалу історію. Хоча ФБР далеко не є ровесницею всієї історії США, але засновники та працівники цієї державної структури були свідками, а також безпосередніми та непрямими учасниками всіх ключових подій американської та світової історії ХХ століття. Цього року виповнилося 111 років із дня заснування відомства, яке сьогодні називається ФБР.

Отже, 26 липня 1908 року, за президентства Теодора Рузвельта, за ініціативою тодішнього Генерального прокурора США Чарльза Д جوزефа Бонапарта було створено Бюро розслідувань – урядовий правоохоронний орган, покликаний компетентно розслідувати найтяжчі федеральні злочини, зокрема масштабні корупційні діяння в урядових колах США. Так, зазначається, що причиною створення Бюро розслідувань стали саме махінації окремих конгресменів на ринку землі, суттєві порушення антимонопольного законодавства, законів про пошту та банки, кримінальні злочини в індіанських резерваціях [7, с. 26]. Першим директором цього Бюро було призначено Стенлі Фінча, який його очолював у 1908–1912 рр.

Ключові етапи довготривалої історії ФБР, історичні події та ситуації, у межах яких воно діяло, відображені, наприклад, у збірнику «The FBI: A Centennial History, 1908–2008», виданому ФБР до 100-річчя з дня заснування [6, с. 17]. Так, історію ФБР у цьому збірнику поділено на десять фундаментальних періодів, пов'язаних із ключовими подіями та кризами в історії США та решти світу: «1. Створення. Перші дні (1908–1923); 2. ФБР проти гангстерів. Роки «Беззаконня». Новий курс (1924–1938); 3. Друга світова війна (1939–1945); 4. Післявоєнна Америка (1945–1960-ті); 5. Час В'єтнамської війни (1960-ті – середина 1970-х); 6. Після Вотергейту (1970-ті); 7. Розвиток міжнародної злочинності (1980-ті); 8. Кінець холодної війни (1989–1993); 9. Підвищення світової співпраці (1993–2001); 10. Зміна повноважень. Нова ера національної безпеки (2001 – до цього часу)» [6, с. 18].

Варто відзначити, що й минулою, і теперішньою організаційною особливістю системи правоохоронних органів США є відсутність єдиного, централізованого поліцейського відомства з розслідування кримінальних злочинів та забезпечення громадського порядку [3, с. 94].

Так, чинна Поправка Х від 1791 року до Конституції США чітко та безпосередньо наголошує на такому (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела. – *Прим. авт.*): «Повноваження, які не є делегованими Сполученим Штатам (тобто загальнонаціональній, федеральній владній компетенції. – *Прим. авт.*), згідно із цією Конституцією, і користування якими не є забороненим для окремих штатів, зберігаються, відповідно,

за штатами або за народом» [5]. Своєю чергою науковці-правники, які є фахівцями з американського права та проблематики правоохоронних органів США, зазначають, що, згідно з наведеною Поправкою X, «уся діяльність поліції штатів, міст та округів регламентується конституціями та законами штатів, а також виданими на їхній основі нормативно-правовими актами органів місцевого самоуправління» [4, с. 23].

Така сама ситуація мала місце і в 1908 році, коли США фактично вийшли зі стану добровільного геополітичного усамітнення в межах західної півкулі, відповідно до зовнішньополітичної «доктрини Монро» 1823 року. США почали боротьбу «за переділ уже поділеного світу», тобто боротьбу за встановлення власного колоніального впливу в окремих державах Азії, Тихого океану тощо. Це зумовило нові зовнішні та внутрішні виклики та загрози національній безпеці США, безпосередньо впливаючи на криміногенну ситуацію в самій країні.

Таким чином, Бюро розслідувань стало першим федеральним, суто централізованим правоохоронним органом країни, що діє не від імені штатів, округів, графств, общин, а виключно від імені федерального уряду США, тобто за дорученням усієї держави.

Сучасна назва названої федеральної правоохоронної структури – ФБР, – а також її цілісний професійний імідж, дієві методи оперативно-розшукової роботи та практичні заслуги пов'язані з іменем останнього директора Бюро розслідувань (1924–1935) і, відповідно, першого директора вже власне ФБР – Джона Едгара Гувера. Він обіймав цю посаду протягом достатньо тривалого періоду – з моменту перейменування Бюро розслідувань на ФБР у 1935 році й до 1972 року. З його іменем пов'язано не лише перейменування Бюро, але й увесь 48-річний насичений, славетний період розвитку цієї урядової служби. Його ім'я є «особистісною назвою», «особистісним утіленням» ФБР.

Більш ніж сторічна професійна історія ФБР має багато блискучих сторінок. Так, Перша світова війна (1914–1918), на думку одного із провідних американських дослідників історії ФБР Етана Теохаріса, відіграла провідну роль у становленні ФБР як головного контррозвідувального відомства США. Однак у цій функціонально-цільовій іпостасі Бюро розслідувань зазнавало конкуренції з боку Секретної служби США. Як відомо, Центральне розвідувальне управління США (далі – ЦРУ) було створено лише в 1947 році.

Протягом 1914–1918 рр. Бюро розслідувань попереджувало різноманітну підривну діяльність на території США з боку агентів держав Троїстого, потім Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія). До того ж Бюро розслідувань займалося збором інформації про політичні вподобання, внутрішні й зарубіжні контакти й діяльність німецьких промисловців та німецьких діячів культури, які на той час перебували на території США [7, с. 27]. На заключному етапі Першої світової війни, у зв'язку з більшовицьким переворотом у Росії в жовтні 1917 року, Бюро розслідувань зосередилося на боротьбі з американськими соціалістами, анархістами та *занадто* лівими профспілковими діячами. Надзвичайно відомими були так звані «рейди Палмера» – політика рейдів підлеглих Генерального прокурора США Олександра Мітчелла Палмера проти американських соціалістів та комуністів [7, с. 29–30].

Після Першої світової війни, точніше, у 1920 р. відомий спеціальний агент ФБР Едвард Етертон розкрив плани армії мексиканських революціонерів щодо проникнення на територію США через Каліфорнію [2]. Власне, сам Джон Едгар Гувер на початку вже згаданих 1920-х рр. набув величезної популярності в країні як успішний начальник окремого спецпідрозділу Міністерства юстиції США по боротьбі з радикальними комуністичними угрупованнями [2].

Протягом так званої кримінальної війни 1930 року спеціальні агенти ФБР під керівництвом Джона Едгара Гувера знешкодили деяких небезпечних злочинців, зокрема гангстерів Джона Діллінджера, Малюка Нельсона, Елвіна Карпіса, Чарльза Флойда, Джорджа Барнса та ін. [10].

На момент очолення Джоном Едгаром Гувером Бюро розслідувань (1924) урядова корупція була одним із найбільш гострих, масштабних соціальних уразливих місць США. За часів президентства Воррена Гардінга (1921–1923) корупція пронизувала всю структуру урядової влади США. Сенатори, конгресмени, урядовці, поліцейські незаконно лобіювали інтереси різних галузей великого бізнесу та мафіозних структур. Тому однією з найбільш гучних справ, розкритих ФБР, коли високопоставлені обвинувачені особи зазнали заслуженого покарання у вигляді тюремного ув'язнення та сплати величезних грошових штрафів, стала, наприклад, відома кримінальна справа проти Міністра внутрішніх справ США Альберта Фолла, визнаного масштабного корупціонера [2].

Протягом Другої світової війни (1939–1945) спеціальні агенти ФБР протидіяли запланованим диверсіям агентів німецького абверу у США, не лише виконуючи обов'язок перед своєю Батьківщиною, але й допомагаючи спільній боротьбі союзників США по антигітлерівській коаліції – Великобританії та СРСР.

За часів «холодної війни» між США та СРСР (1945–1991) ФБР здійснювало тривалу боротьбу із «червоною загрозою», упроваджуючи в життя післявоєнну політику «маккартизму». Зокрема, спеціальні агенти ФБР відзначилися, розслідуючи трагічну справу про державну зраду з боку Джуліуса й Етель Розенбертів [8].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х, а також у першому десятилітті 2000-х рр. ФБР зіткнулося з небувалим раніше рівнем інтернаціоналізації та комплексним посиленням могутності кримінальних, політико-екстремістських та терористичних організацій, рухів. Боротьба з міжнародним, глобальним тероризмом того чи іншого змістовно-ідеологічного наповнення є і залишається одним із пріоритетів у професійній діяльності спеціальних агентів ФБР. Саме тому надзвичайно великих зусиль з боку ФБР було докладено заради якомога швидкого затримання або фізичної ліквідації всіх осіб, причетних до терактів 11 вересня 2001 року.

Найбільш масштабною оперативною операцією ФБР у XXI столітті вважаються арешти співробітників поліції Пуерто-Ріко в жовтні 2010 року, які підозрювалися в корупції та торгівлі наркотиками. Під час цієї операції зусиллями цілої тисячі спеціальних агентів ФБР було заарештовано аж 130 поліцейських [10]. У 2012 році ФБР затримало Семюела Літтла – найкривавішого серійного вбивцю за всю історію США. На його особистому рахунку 93 вбитих ним жертви [9].

Протягом останніх трьох років ФБР активно розслідує численні факти регулярного іноземного втручання у внутрішні справи США, зокрема в президентські кампанії, з боку російських спецслужб, бізнесу та політикуму.

Правовий статус спеціальних агентів ФБР як урядових представників, їхні законні права, обов'язки, функції та завдання нормативізовано в чинному зведеному, тобто саме федеральному, праві США.

Тому насамперед слід звернутися до положень предметних параграфів чинного Кодексу США. Саме зміст § 531–540С розділу 33 «Федеральне бюро розслідувань» частини 28 «Судоустрій та судовий процес» Кодексу США присвячено правовим основам професійної діяльності ФБР.

Так, у § 531 «Федеральне бюро розслідувань» чітко зазначається структурно-організаційна, тобто відомча, приналежність ФБР (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела. – *Прим. авт.*): «Федеральне бюро розслідувань є складовою Міністерства юстиції» [12]. У § 532 «Директор Федерального бюро розслідувань» говориться про те, що Генеральний прокурор США здійснює призначення тієї чи іншої особи на посаду Директора ФБР і що саме так називається посада голови ФБР [12]. Генеральний прокурор США є головою Міністерства юстиції США. Однак у цьому параграфі не закріплено жодних вікових, професійних, моральних та інших необхідних вимог до осіб, яких можна призначити на посаду Директора ФБР. Також не говориться і про те, що призначення пев-

ної особи на цю посаду має бути схваленим Палатою представників США: Конгресом або Сенатом.

У § 533 «Особи, які здійснюють розслідування; призначення таких осіб» нормативно вказується, що Генеральний прокурор США має право на призначення осіб, які розслідуватимуть та подаватимуть до суду справи про злочини, учинені проти США. Також, згідно зі змістом зазначеного параграфа, Генеральний прокурор США має право на призначення осіб, які надаватимуть допомогу в захисті Президента США та самого Генерального прокурора США [12]. Такі офіційні особи, що призначені Генеральним прокурором США, також покликані проводити інші розслідування щодо офіційних питань, але під контролем Міністерства юстиції США та Державного департаменту США за наказом Генерального прокурора США [12]. Зауважимо, що в межах наведеного § 533 не згадується і не надається визначення посадово-функціонального поняття «спеціальний агент ФБР». Замість нього використовується загальний термін «особи, які розслідуватимуть (злочини. – *Прим. авт.*)».

Зміст § 534 «Здобуття, збереження кримінологічної інформації та обмін нею; призначення посадових осіб», до речі, не стосується безпосередньо професійної діяльності ФБР. У ньому нормативізовано права самого Генерального прокурора США на здобуття, збір, класифікацію, збереження, ідентифікацію кримінологічної інформації про злочини, а також інформації про осіб, які страждають на захворювання, інформації про зниклих осіб; право на здійснення обміну такою інформацією в офіційних цілях з офіційними представниками федерального уряду, включно із представниками Комісії США з винесення вироків тощо [12]. Однак безпосереднє відношення змісту наведеного параграфа до професійної діяльності ФБР відтворюється через те, що саме спеціальні агенти ФБР, звичайно, під керівництвом їхнього Директора здобувають наведену вище інформацію.

У § 535 «Розслідування злочинів, до яких причетні урядові функціонери та працівники; обмеження в даних випадках» також говориться про справи, якими за своїми посадовими обов'язками має опікуватися ФБР. Здебільшого йдеться про те, що злочини, учинені особами, що працюють в уряді США, є функціонально-компетенційною прерогативою Генерального прокурора США та ФБР. Причому ці функції здійснюються, незважаючи на будь-які інші положення американського законодавства [12].

Про те, що посади в ФБР є посадами лише цієї федеральної служби, говориться в § 536 «Посади в іншому відомстві» [12]. У § 537 «Витрати в непередбачених випадках таємного характеру» говориться, що подібні витрати здійснюються під контролем Генерального прокурора США [12].

Що ж стосується інших злочинів, розслідування яких покладено на ФБР, то вони зазначені в самій назві § 538 – «Захоплення повітряних суден та інші подібні злочини» [12]. Своєю чергою в § 539 «Прийом закордонних посадовців у контррозвідувальних цілях» йдеться про таке (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела. – *Прим. авт.*): «Директор Федерального бюро розслідувань має право використовувати грошові кошти, виділені на контррозвідувальні програми Федерального бюро розслідувань, для того, аби нести витрати під час прийому закордонних посадових осіб у США, які відбуваються під контролем Федерального бюро розслідувань із метою консультацій із контррозвідувальної проблематики» [12].

До того ж убивства посадових осіб або працівників окремого штату або іншої (меншої) адміністративно-територіальної одиниці, до чийх посадових обов'язків належать запобігання, виявлення, розслідування або судове впровадження щодо злочину проти кримінального законодавства окремого штату або іншої (меншої) адміністративно-територіальної одиниці, розслідуються Генеральним прокурором США та ФБР, згідно з § 540 «Розслідування працівників правоохоронних органів штату або інших (менших) адміністративно-територіальних одиниць» [12]. Інший насильницький злочин, який може бути розслідуваний Генеральним прокурором США та ФБР безпосередньо на прохання працівника правоохоронних органів окремого штату або іншої (меншої) адміністративно-

територіальної одиниці, – це насильство щодо особи, яка є мандрівником, навіть мандрівником, який прибув до США з іншої держави. Про це йдеться в § 540А «Розслідування насильства проти мандрівників» Кодексу США [12].

Такий тяжкий злочин, як серійні вбивства розслідується силами ФБР згідно з положеннями § 540В «Розслідування серійних убивств». Розслідування подібного злочину з боку ФБР здійснюється на прохання керівника правоохоронного органу, який має відповідну правову та процесуальну юрисдикцію щодо вказаного типу злочину [12].

Зміст § 540С «Поліцейські сили ФБР» присвячено інфраструктурному та технічному забезпеченню ФБР у вигляді будівель, ділянок, територій, а також обов'язкам та правам постійних поліцейських сил ФБР. Поліцейські ФБР не є спеціальними агентами ФБР. Серед їхніх завдань слід виокремити охорону будівель, майна, територій ФБР, а також посадових осіб ФБР [12].

На сьогодні організаційна структура ФБР є такою. Це відомство очолюється Директором ФБР (від 2 серпня 2017 року й дотепер – Крістофер Рей), його заступником (Девід Боудіч), помічником (Пол Еббейт) та начальником штабу ФБР (Пол Б. Мерфі) [11]. Для безперебійної, ефективної керівної роботи цих посадовців у структурі ФБР функціонує спільний офіс Директора ФБР, його заступника та помічника [11]. Цей офіс включає підрозділи:

- з питань фінансів та матеріального забезпечення;
- з питань інформаційного забезпечення;
- із проведення інспекцій;
- головного інформаційного працівника;
- у зв'язках із Конгресом;
- працевлаштування;
- Загальної ради;
- цілісності та згоди;
- прав людини;
- професійної відповідальності;
- зв'язків із громадськістю;
- планування [11].

Дієвими функціонально-цільовими сегментами ФБР на сьогодні є:

- 1) Управління національної безпеки;
- 2) Управління слідства, протидії кіберзлочинам, реагування на надзвичайні ситуації та служб;
- 3) Розвідувальне управління;
- 4) Управління розвитку науки та технологій;
- 5) Управління інформації та технологій;
- 6) Управління кадрового потенціалу [11].

Кожне із вказаних управлінь містить у собі велику кількість окремих вузькогалузевих підрозділів (відділів) [11].

Як ми бачимо з наведеного вище списку управлінь, ФБР є багатофункціональним, багатоцільовим правоохоронним відомством США. Так, сучасні російські науковці-правники А. В. Биков та Т. В. Кікоть-Глуходєдова слушно зазначають із цього приводу (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела. – *Прим. авт.*): «Відмінною особливістю ФБР є поєднання функцій контррозвідки, політичної поліції та кримінального розшуку. У цьому відношенні ФБР посідає унікальне місце не лише серед американських, але й світових спеціальних служб» [3, с. 96].

Окремі сучасні науковці-правники вважають, що ФБР відіграє провідну роль у межах контррозвідувальної, безпекової системи США [1, с. 107]. При цьому йдеться про функціонально-цільове превалювання ФБР над Секретною службою США та Міністерством внутрішньої безпеки США.

Загальнодоступна інформація про регіональне, локальне та зарубіжне розгалуження ФБР надається сучасним російським науковцем-правником С. А. Бабуркіним (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела. – *Прим. авт.*): «ФБР має 56 місцевих відділів у найбільших містах США та більш ніж 400 резидентур (resident agencies – RAs) по всій країні. Польові відділення розташовані там, де сконцентрована більша частина розслідувань та збору інформації, здійснюваних ФБР. Резидентури служать додатковими відділами великих польових відділів та дозволяють ФБР цілком контролювати території, віддалені від них. ФБР також має 50 аташатів з питань законності (Legal Attaché (Legat) offices) (аташат – корпус аташе, тобто дипломатичних працівників, з того чи іншого галузевого питання в посольствах за кордоном. – *Прим. авт.*) та 14 підвідділів у зарубіжних країнах по всьому світі. Приблизно третина персоналу ФБР працює в центральному апараті в штаб-квартирі Бюро у Вашингтоні, а решта – у місцевих відділах» [1, с. 109].

Висновки. Підбиваючи підсумки нашого дослідження, зазначимо, що ФБР є одним із фундаментальних сегментів системи численних федеральних «силових», зокрема правоохоронних, відомств США. Функції ФБР можуть бути подібними до функцій інших правоохоронних структур, наприклад Міністерства внутрішньої безпеки США, хоча і є, на відміну від поліцейських структур США, прикладом єдиної, централізованої відомчої системи.

ФБР разом з іншими федеральними правоохоронними організаціями, як-от Управлінням боротьби з наркотиками (ДЕА), є складовою Міністерства юстиції США.

Професійна діяльність ФБР нараховує більш ніж столітню історію. Функціонально-цільове призначення ФБР є багатогалузевим: ним здійснюється правоохоронна діяльність у межах розслідування кримінальних злочинів федерального масштабу, забезпечення національної безпеки країни через контррозвідувальну діяльність, протидія міжнародному тероризму, протидія злочинам у кіберпросторі, запобігання втручанням у внутрішні справи США тощо.

Список використаних джерел

1. Бабуркин С. А. ФБР в контрразведывательной системе США. *Ярославский педагогический вестник*. 2011. № 1. Том I (Гуманитарные науки). С. 105–112.
2. Бутусов Ю. 110 лет с момента создания ФБР: как начиналась история легендарного Бюро. URL : <https://www.forumdaily.com/110-let-s-momenta-sozdaniya-istoriya-legendarnogo-byuro/> (дата звернення: 15.02.2020).
3. Быков А. В., Кикоть-Глухоедова Т. В. Конституционно-правовые особенности организации и функционирования полицейских органов США, имеющих право на проведение оперативно-розыскных мероприятий. *Вестник Московского университета МВД России*. 2013. № 8. С. 94–97.
4. Быков А. В. Организационные основы деятельности полицейской системы США. *Вестник Московского университета МВД России*. 2008. № 5. С. 21–24.
5. Конституция Соединённых Штатов Америки. URL : <https://www.constitutionfacts.com> (дата звернення: 22.12.2019).
6. Кравцова Т., Кравцова О. Історія створення і функціонування Федерального бюро розслідувань США. *Право і безпека*. 2010. № 4 (36). С. 15–19.
7. Левин Я. И. Бюро расследований в период Первой мировой войны: кратковременное могущество. *Новые исторические перспективы*. 2016. № 1 (2). С. 24–33.
8. Прохоров К. В. Реликты маккартизма: антикоммунистическое законодательство в США. *Universum: Экономика и юриспруденция* : электрон. научн. журн. 2018. № 3 (48). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/relikty-makkartizma-antikommunisticheskoe-zakonodatelstvo-v-ssha/viewer> (дата звернення: 18.02.2020).
9. ФБР визнало Семюела Літтла найкривавішим убивцею в історії США. URL : <https://thebabel.com.ua/news/36671-fbr-viznalo-semyuela-littla-samim-krivavim-vbivceyu-v-istoriji-ssha-za-35-rokiv-vin-pogubiv-93-lyudini> (дата звернення: 15.02.2020).
10. Этот день в истории: 1908 год – в США роздано ФБР. URL : <https://eodaily.com/ru/news/2019/07/26/etot-den-v-istorii-1908-god-v-sozdano-fbr> (дата звернення: 18.02.2020).

11. FBI. URL : <https://www.fbi.gov/about/leadership-and-structure/> (дата звернення: 11.02.2020).
12. USA Code. URL : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/part-II/chapter-33> (дата звернення: 05.02.2020).

References

1. Baburkin, S. A. (2011). FBR v kontrrazvedyvatel'noj sisteme SSHA. [FBI in the US counterintelligence system]. Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik. № 1. Tom I (Gumanitarnye nauki). S. 105–112. [in Russian].
2. Butusov, Yu. 110 let s momenta sozdaniya FBR: kak nachinalas' istoriya legendarnogo Byuro. [110 years since the creation of the FBI: how the history of the legendary Bureau began]. URL : <https://www.forumdaily.com/110-let-s-momenta-sozdaniya-istoriya-legendarnogo-byuro> (data obrashcheniya: 15.02.2020). [in Russian].
3. Bykov, A. V., (2013). Kikot'-Gluhodedova, T. V. Konstitucionno-pravovye osobennosti organizacii i funkcionirovaniya policejskikh organov SSHA, imeyushchih pravo na provedenie operativno-rozysknykh meropriyatij. [Constitutional and legal features of the organization and functioning of US police, having the right to conduct operational investigative measures]. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. № 8. S. 94–97. [in Russian].
4. Bykov, A. V. (2008). Organizacionnye osnovy deyatelnosti policejskoj sistemy SSHA. [US Police Organization]. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. № 5. S. 21–24. [in Russian].
5. Konstituciya Soedinyonnyh Shtatov Ameriki. [Constitution of the United States of America]. URL : <https://www.constitutionfacts.com> (data obrashcheniya: 22.12.2019). [in Russian].
6. Kravtsova, T., Kravtsova, O. (2010). Istoriia stvorennia i funktsionuvannia Federalnogo biuro rozsliduvan SSHA. [History of the establishment and functioning of the US Federal Bureau of Investigation]. Pravo i bezpeka. № 4 (36). S. 15–19. [in Ukrainian].
7. Levin, Ya. I. (2016). Byuro rassledovanij v period Pervoj mirovoj vojny: kratkovremennoe mogushchestvo. [Bureau of Investigation during the First World War: short-term power]. Novye istoricheskie perspektivy. № 1 (2). S. 24–33. [in Russian].
8. Prohorov, K. V. (2018). Relikty makkartizma: antikommunisticheskoe zakonodatel'stvo v SSHA. [Relics of McCarthyism: US Anti-Communist Laws]. Universum: Ekonomika i yurisprudenceiya : elektron. nauchn. zhurn. № 3 (48). URL : <https://cyberleninka.ru/article.n/relikty-makkartizma-antikommunisticheskoe-zakonodatelstvo-v-ssha.viewer> (data obrashcheniya: 18.02.2020). [in Russian].
9. FBR vyznalo Semiuela Littla naikryvavishym ubyvtsiu v istorii Ssha. [The FBI recognized Samuel Little as the bloodiest killer in US history]. URL : <https://thebabel.com.ua/news/36671-fbr-vyznalo-semyuelya-littla-samim-krivavim-vbivceyu-v-istoriji-ssha-za-35-rokiv-vin-pogubiv-93-lyudini> (data zvernennia: 15.02.2020). [in Ukrainian].
10. Etot den' v istorii: 1908 god – v SSHA sozdano FBR. [This day in history: 1908 – created by the FBI in the USA]. URL : <https://eodaily.com.ru/news.2019.07.26.etot-den-v-istorii-1908-god-v-sozdano-fbr> (data obrashcheniya: 18.02.2020). [in Russian].
11. FBI. URL : <https://www.fbi.gov/about/leadership-and-structure>.
12. USA Code. URL : <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/part-II/chapter-33>.

Epryntsev Pylyp,

PhD in Law

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9790-9565>

Nosevych Nadiya

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1112-9788>

FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION IN THE USA: HISTORY, LEGAL BASIS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES, TASKS, STRUCTURE

In the context of this scholarly legal article, the authors review the history, legal basis of professional activity, structure, and objectives of the US Federal Bureau of Investigation (FBI). Considering these substantive aspects, the authors refer to the current US legislation on the activities of the FBI, the official website of the FBI, as well as the scientific works of individual domestic and foreign experts on the subject. It is also said that some state bodies of this nature may occupy a somewhat "exclusive", "supreme" place within a particular segment of the "power bloc". They demonstrate a higher level of professional competence in dealing with

acute social problems. An example of this is the mission, function, structure, principles of operation and the professional image of the US Federal Bureau of Investigation. Therefore, these issues are the subject of this scientific and legal research. To date, the FBI is one of the world's benchmarks for forensic, operational, investigative, anti-terrorist activity, as well as purely analytical work in the fight against all known types of crime. This is possible through the use of the latest FBI techniques, techniques, and techniques within the FBI to implement effective law enforcement and other related activities. Summarizing the study, the authors indicate that the FBI is one of the fundamental segments of the system of numerous federal "law enforcement", in particular, US law enforcement agencies. The FBI's functions may be similar to those of other law enforcement agencies, such as the US Department of Homeland Security, although unlike the US police, it is an example of a single, centralized departmental system. The FBI, along with other federal law enforcement agencies, such as the Drug Enforcement Administration (DEA), is part of the US Department of Justice. The FBI's professional work spans more than a century. The FBI's functional purpose is multifaceted: law enforcement in criminal investigations of the federal scale, national security through counterintelligence, countering international terrorism, combating cybercrime, preventing US interference, and more.

Key words: *FBI; investigation; FBI structure; FBI unit; FBI special agent.*

Надійшла до редколегії 20.02.2020

УДК: 17

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-23-28>

Кононенко Тетяна Володимирівна,
доктор філософських наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОРІЄНТИРИ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено філософсько-правовому аналізу ціннісно-смыслових орієнтирів особистості. Порівнюються три статуси: індивід (природне), людина (соціальне) і особистість (духовне). Акцентовано увагу на критеріях особистості: високому рівні самоусвідомлення, ієрархічно організованій системі цінностей і смислів, прагненні до новизни, неординарності рішень, що обов'язково сприяє позитивній зміні навколишнього світу, відповідності принципам громадянського суспільства, толерантності. Досліджено умови й критерії ціннісного вибору. Презентовано основні концепції цінностей.

Ключові слова: філософія права; особистість; потреба; цінність; свобода; громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Сучасний світ є полікультурним. Політика передових держав спрямована на культурний діалог, що є одним із дієвих способів зняття агресії, подолання конфліктів, гармонійного розвитку світової спільноти. Міжнародні експерти відмовляються від хибної точки зору, що культурна політика є чимось другорядним, порівняно з економічною або соціальною сферами. Вона повинна базуватися на парадигмі діалогу як форми плюралістичної демократії, що ґрунтується на принципах паритетності взаємовідносин між регіонами, соціальними групами й громадськими об'єднаннями; культура має стати ціннісною основою консолідації суспільства в умовах соціально-економічної або політичної кризи; програми реформ мають бути пов'язані із забезпеченням сталого культурного розвитку, критерієм їхнього успіху має бути розвиток людини [1].

Гуманізм як принцип моралі й права впливає з розуміння людини як вищої цінності, доміанти прав і свобод, відсутності привілеїв чи обмежень через расову приналежність, колір шкіри, політичні, релігійні або інші переконання, стать, етнічне й соціальне походження, за мовною або іншими ознаками; прагне до духовності, плюралізації і толерантності стосовно світоглядних, політичних, економічних, культурних, релігійних відмінностей; забезпечує певний рівень філософсько-правової культури. Мораль і право постійно еволюціонують. Сучасне суспільство стає більш відкритим, морально орієнтованим, толерантним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ціннісно-смыслових орієнтирів перебуває в центрі уваги В. М. Бесчастного (цінності сучасної особистості, культура поведінки, професійна етика поліцейського) [2], В. А. Малахова (питання сучасної етики, проблема діалогу) [3], Т. С. Павлової (співвідношення моралі й права) [4], Г. М. Петрової (основи професійної етики та естетичної культури) [5]. Потребують уточнення питання понятійно-категоріального апарату: «індивід – людина – особистість», «потреба – цінність», обумовленості критеріїв визначення сучасної особистості й лібералізму, громадянського суспільства, правової держави, толерантності.

Формування цілей статті. Мета наданого дослідження – філософсько-правовий аналіз ціннісно-смыслових орієнтирів особистості.

Виклад основного матеріалу. Людина – пластична істота. Її не можна охарактеризувати однобічно. Вона містить необмежену кількість можливостей розвитку: від західного ідеалу «героя» до східного ідеалу «мудреця».

Існують три виміри людського життя: природний, соціальний і духовний. У кожному з нас вони утворюють своєрідне, індивідуальне поєднання. Вони не тільки тісно пов'язані між собою, але й становлять ієрархічну цілісність. Перший і другий виміри – адаптаційні. Тут людина пристосовується до навколишнього фізичного й соціального середовища. Третій – орієнтує на вільну, творчу самореалізацію, цінності та ідеали.

Відповідно виділяють три статуси: індивід, людина, особистість. Індивід – це представник людського роду, носій загальних видових ознак. Статус індивіда фіксує біологічну основу, своєрідний базис. У процесі розвитку індивід стає власне людиною, реалізує не тільки фізіологічні, але й антропологічні потреби. Це поняття як біологічного, так і соціологічного характеру. Ним, зазвичай, оперують, коли окрема людина розглядається як статистична одиниця, а її унікальність не має значення. Людина є соціальною істотою. Водночас вона – і продукт, і виробник суспільних відносин. Соціальні ролі та соціальні маски – її невід'ємна частина. Кожна людина, як правило, грає кілька соціальних ролей, має кілька соціальних масок. Наприклад, батьки та дитина, чоловік і жінка, начальник і підлеглий, учитель і учень. Моральним завданням, ідеалом постає особистість. Її обов'язкову основу складають такі чинники: 1) високий рівень самоусвідомлення; 2) ієрархічно організована система цінностей і смислів. Особистість не є готовою даністю. Це якісне досягнення. У конкретній життєвій ситуації кожен приймає рішення не тільки щодо певних дій, але й вирішує, бути чи не бути особистістю. Особистісна основа завжди вимагає підтвердження. Передусім це стосується конфліктних ситуацій, де має місце зіткнення різних думок, установок, цінностей. Особистості властиві прагнення до новизни, неординарність рішень, що, зі свого боку, сприяє позитивній зміні навколишнього світу. Вона виступає своєрідним каталізатором. На жаль, суспільство має тенденцію придушувати особистість, оскільки неординарність становить загрозу для впорядкованого існування. М. О. Бердяєв справедливо зауважує, що боротьба за особистість завжди болісна.

В основі поведінки лежить ієрархічно організована система потреб, серед яких розрізняють біологічні й соціальні. А. Х. Маслоу виділяє п'ять рівнів. Перший із них складають фізіологічні потреби: їжа, теплий дах, продовження роду. Другий рівень – безпека. До нього належать потреби в самозбереженні, стабільності, законі, порядку, відсутності страхів і комплексів. Потреба в спілкуванні, дружбі й любові представляє третій рівень. Людині властиво належати до певної соціальної групи, установлювати близькі стосунки з іншими людьми, створювати сім'ю. Наступний – четвертий – рівень становить потреба в професійному визнанні. Її задоволення сприяє самоствердженню, усвідомленню власної значущості. П'ятий – вищий – рівень ієрархії займає потреба в самоактуалізації, інакше кажучи, це потреба в творчості, здатність як оцінювати, так і створювати красу.

Усі потреби є невід'ємною частиною людської природи й сутності, тому вони повинні задовольнятися однаковою мірою, що веде до повноцінного розвитку й здоров'я. Для становлення особистості значення має той факт, що задоволення потреб одного рівня породжує потреби іншого, більш високого рівня, і коригує загальну спрямованість інтересів і цінностей.

Людина піднімається на рівень вищих потреб після задоволення нижчих. Має місце принцип: чим вище рівень потреби, тим більше вона характерна саме для людини. На жаль, у цього принципу є і зворотний бік. Вищі потреби менш нагальні для виживання. Це означає, що їхнє задоволення може відкладатися на невизначений термін. Так, повага є «необов'язковою розкішшю», порівняно з їжею або безпекою. Найчастіше вони менш очевидні, менш відчутні. З іншого боку, їхня наявність і задоволення забезпечують здоровий і

повноцінний спосіб життя, гармонійність і внутрішнє багатство. Поза сумнівом, життя на рівні вищих потреб є більш складним. Пошук партнера, наприклад, вимагає значної кількості сприятливих передумов, ніж пошук їжі. Реалізація вищих потреб одночасно веде до більш вираженої індивідуалізації і до більш глибокої соціалізації. Тут немає суперечності. Особистість культивує принцип самоактуалізації і відчуває глибоку повагу до всього людства. Чим вище рівень її розвитку, тим ширше коло ідентифікації толерантності.

Існують певні умови для задоволення вищих потреб. До них належать: свобода самовираження, свобода слова, право на інформацію, справедливість, чесність, дисципліна. Ці умови повинні перебувати під захистом суспільства й держави. Вирішальна роль тут належить особистості. Вона повинна вміти захищати свій статус і досягнення.

Становлення особистості здійснюється в діалектичній єдності двох процесів: соціалізації та індивідуалізації. Безумовно, суспільство є невід'ємною умовою існування особистості. Воно створює необхідні блага для задоволення потреб, різні форми регуляції життєдіяльності, є гарантом прав і свобод, акумулює духовність як своєрідну пам'ять людства. Людина включається в соціальні зв'язки різних рівнів – від мікросередовища (сім'я, друзі, заклад освіти чи трудовий колектив) до макросередовища (соціальна група, народ, нація). Величезне значення має сім'я, тут уперше здійснюється включення індивіда в суспільне життя. Ще одним важливим фактором є праця. Дух товариства, що панує в процесі праці, є основою людської спільноти. Праця потребує творчої самовідданості, діалогічних взаємовідносин. Тут людина здійснює себе не тільки як істота, що мислить і діє, але і як особистість, яка має емоційну, чуттєву й вольову основу. Розвиток суспільства відбувається завдяки знанням, здібностям, таланту особистості. Діапазон взаємовідносин особистості й суспільства дуже широкий: від збігу інтересів до майже повного виключення, тут можливі й гармонія, і конформізм, і непримиримий конфлікт, і різні форми втечі. З одного боку, особистість відчуває на собі вплив соціуму. Це спільний досвід, традиції, культура. З іншого боку, вона керується власними міркуваннями, робить вільний вибір.

Процес вибору у своєму розвитку має три стадії.

По-перше, людина повинна усвідомити необхідність вибору, бути психологічно готовою. С. К'еркегор констатує, що можливість свободи полягає не в тому, що людина може вибирати між добром і злом, а в тому, що вона може це робити. Існує два рівні вибору. Один із них – повсякденний – не вимагає напруженої роботи, швидше він носить стихійний, емоційний характер. Так, щодня людина вибирає колір і форму свого одягу, їжу на сніданок, обід або вечерю, спосіб дістатися на роботу, тобто вирішує низку побутових проблем. Другий рівень вибору пов'язаний із більш серйозними, світоглядними питаннями. Він несе в собі необхідність змін у внутрішньому й зовнішньому способі життя. Вибір не завжди буває правильним. Чим більше людина знає себе й навколишній світ, тим меншою є вірогідність помилки.

Для цього й існує друга стадія – знайомство з потенційними варіантами вибору. Треба пам'ятати, що вибір обмежений хронологічно. Життя дає людині безліч можливостей, якими вона розпоряджається на власний розсуд. Така свобода має і негативний момент. Довгий час під тим або іншим приводом людина може відмовлятися від вибору, за що може дорого поплатитися, оскільки настає мить, коли унеможливується вибір у зв'язку із втратою необхідного для нього моменту.

Саме тому існує третя стадія – безпосередній вибір, де людина вибирає насамперед свій стиль, систему цінностей.

Вибір завжди виступає як спосіб вирішення проблеми співвідношення бажаного й належного. Наголосимо ще раз: у житті людини провідну роль відіграють потреби. Саме вони є рушійною силою розвитку. Має місце закон збільшення і піднесення потреб, оскільки людина завжди бажає отримувати більше і в кількісному, і в якісному відношенні. На жаль, далеко не завжди бажане відповідає реальному стану справ. Дійсність постійно нагадує про відносність свободи. Можна сказати, що вибір певною мірою відображає бажання

людини знайти компроміс, тобто найбільш оптимальний варіант вирішення проблеми в умовах антиномії свободи й необхідності. З огляду на це, вибір завжди має місце у сфері потенційно можливих ситуацій.

Світ людини – це світ цінностей і культури. Історія людства є процес розвитку, трансформації ціннісних систем, матеріальної і духовної культури, реалізації творчого ставлення людини до навколишнього світу. І. Кант трактує цінність як вищий принцип людської поведінки, орієнтир духу й духовності. В. Віндельбанд виокремлює три послідовні ступені цінностей: етичний, естетичний і релігійний. Найбільш значущими цінностями він уважає життя, благо, гідність, свободу, любов, добро й красу. Г. Ріккерт поділяє всю сукупність цінностей на дві основні форми. Перша – самоцінності: сім'я, народ, держава, право, наука й мистецтво. Друга – функціональні цінності, наприклад, матеріальні. Г. Ріккерт виділяє шість сфер, яким відповідають шість різновидів цінностей: логіка – істина, естетика – краса, містика – божественна святість, етика – моральність, еротика – щастя, релігія – особиста святість. С. Л. Франк розрізняє абсолютні, об'єктивні (наприклад, об'єкт релігійної віри, наукова істина, художня краса, національна гідність) і відносні, суб'єктивні (задоволення особистих потреб) цінності. Пріоритет перших чи других передбачає відповідність певної моралі. Мораль, що відповідає об'єктивним цінностям, не претендує на містичний зміст, не має самодостатнього, незаперечного значення, а є лише технічною нормою. Мораль же, котра відповідає суб'єктивним цінностям, навпаки, абсолютизується. Тут цінністю стає не ідеальна мета, а процес служіння їй.

М. Шеллер визначає цінності як особливі якості, характеристики блага. Пов'язані з біологічною, соціальною і духовною сферами людини, вони концентруються навколо неї. Цінність завжди інтенціональна, тобто існує нерозривний внутрішній зв'язок між певною людиною, певною ситуацією і певною цінністю, яка тільки й функціонує в цій конкретній єдності. Німецький філософ поділяє цінності на позитивні та негативні, вищі й нижчі. Закономірність такого поділу він пояснює самою сутністю цінностей. Через перевагу або нехтування людина щоразу заново визначає місце цінності в ієрархії, тому не існує постійної такої ієрархії цінностей. Високе місце певної цінності в ієрархії зумовлюється п'ятьма показниками:

- 1) тривалістю, довговічністю. Це «здатність-існування-крізь-час»;
- 2) ступенем екстенсивності й подільності. Щонайперше це стосується матеріальних цінностей. Вищі цінності не піддаються такому розподілу;
- 3) обґрунтованістю іншими цінностями, взаємозв'язком;
- 4) «глибиною задоволення». Більш висока цінність дає більш глибоке задоволення, «переживання виконання»;
- 5) об'єктивністю, фактичністю і безумовністю. Ідеться про релятивність цінності, її співвідношення з абсолютними цінностями.

Безумовно, цінності визначаються в процесі життєдіяльності, тобто вони проходять певну апробацію. У них відображається важливість когось чи чогось для людини. Є цінності, які визначаються наявними потребами та інтересами, є цінності, які надають існуванню смисл. До останніх належать фундаментальні цінності – максими, зміст яких безпосередньо не пов'язаний із конкретним історичним періодом розвитку суспільства або конкретною етнічною традицією; які є абсолютним стандартом для людей усіх епох і культур. Це світоглядні зразки, моральні й правові норми, що відображають історичний досвід людства, пов'язаний з ідеалами гуманізму, любові, добра, істини, краси, справедливості, честі, совісті, свободи, миру, патріотизму.

Сучасний лібералізм проголошує права й свободи людини найвищою цінністю, розглядає їх як основи суспільного, економічного й політичного порядку. Орієнтиром виступають свобода слова, віросповідання, недоторканність приватної власності, свобода торгівлі та підприємництва, свобода вибору представників, тобто свобода від утисків з боку держави, традиції, релігії; реформи, які мають на меті свободу людини й суспільства; ідея

громадянського суспільства та правової держави. Громадянське суспільство – високорозвинене демократичне суспільство, для якого характерні високі моральні якості його членів. Громадянське суспільство невіддільне від правової держави, яка виражає його інтереси й відмовляється від тотального контролю, необґрунтованого втручання в приватне життя.

Основними ознаками правової держави є:

- верховенство права (пріоритет прав людини, демократичності, справедливості, гуманності);
- верховенство закону (Конституція – Основний закон, який має вищу юридичну силу; закони регулюють найбільш важливі суспільні відносини, мають найбільшу юридичну чинність у системі права);
- принцип поділу влади (поділ державно-владних повноважень між трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою і судовою);
- широкі права й свободи людини (визнання їх найвищою цінністю, реальність, а не декларативність, судовий захист);
- рівність перед законом (незалежно від соціального чи майнового стану);
- взаємна відповідальність громадянина й держави (громадянин відповідає за скоєні правопорушення, держава, державні органи й посадові особи – за порушення прав і свобод);
- політичний і ідеологічний плюралізм (відсутність переслідування опонентів).

Таким чином, правова держава – це демократична (участь народу в здійсненні державної влади) і соціальна (забезпечення гідного існування людини) держава.

Загальна декларація прав людини проголошує: кожна людина народжується вільною, рівною в гідності й правах; вона має всі права й свободи, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового або іншого становища. Кожна людина має право на життя, особисту недоторканність і свободу. Ніхто не повинен бути в рабстві, зазнавати тортур. Ніхто не може зазнавати втручання в особисте чи сімейне життя, посягання на честь, репутацію, таємницю кореспонденції. Кожному гарантовано недоторканність житла та майна. Усі громадяни мають право на свободу та вільне виявлення переконань, соціальне забезпечення, здійснення необхідних для підтримання гідності й вільного розвитку особи прав в економічній, соціальній і культурній галузях. Єдиною умовою є дотримання прав і свобод інших людей, забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві.

Висновки. Людина проектує себе у світ як носій певних принципів, цінностей, смислів. Вона прагне знайти й реалізувати власне «Я», сформувати себе як особистість. Основою визначення особистості виступають рефлексія та ієрархічно організована система цінностей.

Сучасна особистість повинна сповідувати антропоцентризм, гуманізм, повагу до прав і свобод, нетерпимість до фізичного або психологічного насильства, дискримінації за будь-якими ознаками, критичне мислення, відповідальність, активно підтримувати культуру демократії. Це своєрідний амбасадор громадянського суспільства та правової держави.

Перспективним, на наш погляд, виступає дослідження граней толерантності, оскільки в умовах глобалізації, інтеграції різних суспільств і культур у єдиний полікультурний простір актуалізується проблема порозуміння і співіснування. Людина, суспільство, у якому вона живе, повинні відчувати повноту, змістовність життя, прагнути до зняття соціальної напруженості, діалогу й взаємодії.

Список використаних джерел

1. Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки. URL : <http://old2.niss.gov.ua/articles/2130/> (дата звернення: 15.02.2020).

2. Бесчастний В. М., Кононенко Т. В., Сабельникова Т. М. Етикет і професійна етика поліцейського. Київ, 2019. 216 с.
3. Малахов В. А. Уязвимость любви. Киев, 2005. 560 с.
4. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 – історія філософії. Дніпропетровськ, 2007. 18 с.
5. Петрова Г. М. Деонтологічні засади службової діяльності: службовий етикет правоохоронця (поліцейського). Київ, 2015. 100 с.

References

1. Priorityetni napriamy rozvytku derzhavnoi kulturnoi polityky v systemi natsionalnoi bezpeky [Priority directions of development of the state cultural policy in the national security system]. URL : <http://old2.niss.gov.ua/articles/2130/> [in Ukrainian].
2. Beschastnyi, V. M., Kononenko, T. V., Sabelnykova, T. M. (2019). Etyket i profesiina etyka politseiskoho [Etiquette and professional ethics of policeman]. Kyiv. 216 s. [in Ukrainian].
3. Malahov, V. A. (2005). Uyazvimosť lyubvi [Love vulnerability]. Kiev. 560 s. [in Russian].
4. Pavlova, T. S. (2007). Spivvidnoshennia morali i prava u filosofii I. Kanta (istoryko-filosofskyi analiz) : Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filosofskykh nauk. Spetsialnist 09.00.05 – istoriia filosofii [Correlation of morality and law in philosophy of I. Kant (historical-philosophical analysis) : Abstract of the dissertation for the degree of candidate of philosophy. Specialty 09.00.05 – history of philosophy]. Dnipropetrovsk. 18 s. [in Ukrainian].
5. Petrova, H. M. (2015). Deontolohichni zasady sluzhbovoi diialnosti: Sluzhbovyi etyket pravookhorontsia (politseiskoho) [Deontological bases of official activity: Service etiquette of policeman]. Kyiv. 100 s. [in Ukrainian].

Kononenko Tetiana,
Doctor of Philosophy, Associate Professor
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

AXIOLOGICAL AND CONCEPTUAL REFERENCE POINTS OF A PERSONALITY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS

The article deals with the philosophical and legal analysis of the axiological and conceptual reference points of a personality. Three statuses are compared: an individual (the natural quality), a person (the social quality), and personality (the mental quality). The first and second statuses are adaptive. What is meant is adapting to the physical and social environment. The third status is about free, creative self-fulfilment, values and ideals. An individual is a representative of the human race, a carrier of common characteristics of the species. The status of an individual determines a biological foundation, a kind of basis. A person is characterized by social connections. He/she is a product and producer of public relationships. A personality comes as a moral task, an ideal. Its mandatory foundation consists of a high level of self-awareness, a hierarchically organized system of values and narratives. The criteria of a modern personality are emphasized. It is argued that a modern personality should profess anthropocentrism, humanism, respect for rights and freedoms, intolerance to physical or psychological violence and discrimination on any grounds, critical thinking, responsibility, and should actively support the culture of democracy. It is a kind of ambassador of the civil society and the law-governed state. Two levels of choice are distinguished: every-day and axiological ones. The stages of the axiological choice are considered: 1) awareness of the need for a choice, 2) familiarization with potential choices, 3) immediate choice. The choice is considered as a solution to the problem of the ratio of the desired and the necessary. It reflects to a certain extent a person's desire to find a compromise, i.e. the most optimal solution to the problem under the conditions of antagonism of freedom and necessity, and, as a consequence, it always takes place in the domain of potentially possible situations. The main concepts of values are presented: value as the highest principle of human behaviour, a reference point of the mental development; value as a special quality, a characteristic of the boon; three stages of values: ethical, aesthetic and religious ones; self-values and functional values; absolute, objective and relative, subjective values. The issues of conditionality of the definition criteria for a modern personality and liberalism, civil society, law-governed state, and tolerance are considered as promising ones.

Key words: philosophy of law; personality; need; value; freedom; civil society.

Надійшла до редколегії 15.02.2020

УДК: 141,7: 323.21

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-29-37>

Туренко Олег Станіславович,
доктор філософських наук
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4653-4731>

ОБРІЇ СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ГЕГЕЛЕВІЙ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

Проведено лапідарну реконструкцію обріїв свободи людини в державницькій теорії Гегеля. Доведено, що в теорії німецького філософа існують три форми сумісного співіснування індивідуального й загального: звичаєве суспільство, держава й громадянське суспільство, у яких існують свої домінуючі форми свободи (формальна, зовнішня, внутрішня). Наголошено, що ці форми свободи залежать від традиції; самосвідомості людини; уміння користуватися приватною власністю; наявності публічної сфери; моральності громадян та норм права. Зазначено, що всі автономні форми свободи поєднує в собі держава – господар абсолютної свободи: вона консолідує загальне й забезпечує необхідну міру свободи своїм громадянам, які мусять усвідомлювати себе стосовно держави її рабами – об'єктами волі закону.

Ключові слова: Гегель; свобода; людина; загальне; держава; приватна власність; громадянське суспільство; громадянин; пан; раб.

Питання пошуку міри взаємовідносин індивідуального й загального є однією із провідних тем європейської філософії і ідеологічних баталій XIX століття [1, с. 33]. Найбільш гостро це питання постало на початку століття в Німеччині. Ця країна після битви під Єною (1806) і приниження Наполеоном Пруссії, руйнування державно-конституційних систем князівств, австрійською опікою (1815–1848) опинилася розтерзаною – у стані суперечностей між феодальним традиціоналізмом і модерним капіталізмом, між партикулярними настроями князівств і прагненням до єднання, між типами ідентичності: вірогідним абсолютної монархії юнкером; бюргером, натхненним концепцією «вільного ринку» А. Сміта; героїчним борцем за національну єдність тощо. При цьому всі означені соціальні настрої під впливом Французької революції домагалися поширення свободи особистості та її захисту з боку держави й тому всі разом шукали досконалі принципи нової держави. Сама ця тема жваво обговорювалася в інтелектуальних колах Німеччини початку XIX століття.

Одним із лідерів німецьких державотворчих перегонів був В. фон Гумбольдт. У праці «Досвід установаження меж державної діяльності» він проголошував, що новостворена держава повинна поставити собі за мету, «по-перше, визначення як панівної, так і залежної частини нації і всього того, що насправді належить до державного управління. Надалі визначення тих предметів, на які це управління, одного разу влаштоване, повинно скерувати свою діяльність і якими також ця діяльність змушена бути обмежена. Це останнє, що, по суті, охоплює приватне життя окремих громадян і визначає міру їхньої вільної, необмеженої діяльності, становить істинну, остаточну мету, перша ж є необхідним засобом для її досягнення» [2, с. 5–6].

Гумбольдтова теза про самообмеженість держави заради свободи її громадян хоч і затверджувала гуманістичні положення в європейській теорії права, але мала безліч конт-

роверз у питаннях права держави на насилля, визначення обрїїв індивідуальних свобод тощо. Усі зазначені питання об'єднуються в проблему відчуження індивіда й суспільства в модерний час. Ця проблема, на думку Ю. Габермаса, є «справжнім стимулом гегелівської філософії», імпульси якої і досі залишають німецького філософа «сучасним мислителем» [3, с. 87]. Вирішення окресленого питання Гегель бачить у розробці ключових положень «справжньої» німецької держави. Тож питання пошуків плідних принципів співвідношень між індивідами й загальним він розглядає через призму політичного. Вирішенням цієї проблеми пронизана вся його творчість – від першої політико-філософської публікації «Про способи наукового тлумачення природного права, його місце в практичній філософії та його відношення до позитивних правничих наук» (1802) до останньої праці «Про англійський білль реформ» (1831).

Метою статті є лапідарна інтерпретація положень можливих обрїїв свободи людини в державницькій теорії Гегеля. У своєму дослідженні автор буде спиратися на праці Е. Вейля, А. Баруці, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, В. Гьосля, О. Кожева, П. Копніна, Г. Маркузе, В. Нерсесянца, Т. Ойзермана, М. Поповича, К. Поппера, Й. Ріттера, Ч. Тейлора, К. Хьюбнера та інших.

Передусім слід означити три прикмети політичної філософії Гегеля. Перша. Німецький філософ не сприйняв ліберальну доктрину свого часу про пріоритет прав і свобод особистості щодо повноважень держави, не вважав істинною демократичну ідею про суверенітет народу, а також не дотримувався договірної гіпотези виникнення держави. Він поділяв платонівсько-арістотелівську концепцію первинності поліса (об'єднання рівноправних громадян) перед індивідом, розглядав державу як цілісний субстанціальний морально-правовий організм.

По-друге, німецький філософ трактував людину як багатозначне поняття, залежно від рівня самосвідомості й соціально значущих діянь. Первісно людина є потенційно вільна й розумна істота, що має мету й рефлексію. Індивід, який додержується моральної точки зору, отримує суб'єктивну свободу, тобто набуває право суб'єктивної волі. Суб'єкт, що придбав власність, стає власником і тому прагне вести всі справи, спираючись на абстрактне право. Абстрактне право (громадське право) надає можливість власнику отримати лише зовнішню свободу – свободу у справах. Нарешті, вищий тип людини – власник-громадянин, котрий живе згідно з моральним правом, яке існує незалежно від волі держави в тілі громадянського суспільства. Ще два типи людей Гегелем визначаються як типи самосвідомості, що залучені до суспільної «гри сил». Це пан, свідомість якого належить самому собі, і раб, свідомість якого залежить від іншого.

По-третє, у своїй панлогічній теорії Гегель припускає існування трьох майже окремих сфер сумісного життя людей. Він коментує їх у точній історичній послідовності, тому що, на його переконання, змістом, результатом і метою історичного процесу є рух об'єктивного духу, який полягає в неухильному прямуванні від рабства до свободи, під час якого людство створює феномени, найдосконалішим із яких є державно-правовий простір.

Перша сфера складається передусім з індивідів, які реалізують свої здібності в площині воління і колективного, а також історичного існування народу або корпорацій. З огляду на тезу Гегеля, поодинокі індивіди не повинні вважатися чимось вирішальним, тому що «індивіди проходять під категорією засобів». Їхні бажання приносяться в жертву досягненням більш високих цілей загального, поза якими людина – «просто окрема особа й не перебуває у власній загальності» [4, с. 215]. Одночасно індивід позасвідомо спрямований на егоцентричну довільність, пристрасне жадання своєї мети. Цю спрямованість Гегель визначає як формальну свободу, яка є для загального (і держави) приватною сферою [4, с. 231].

До цієї сфери належить сім'я, де індивід не є «особою для себе, а членом» [5, с. 153]. Взаємовідносини індивідів у родинному колі базуються, точніше, підпорядковуються моралі (Moralität) і волі родини. Мораль визначається Гегелем як дія, яка спрямована

на «благо інших, і це позитивне становлення може з'явитися лише тут» [4, с. 159]. Завдяки спонуканням моралі, індивід стає суб'єктом: він спрямовує свою волю до установленної свободи [4, с. 155], а це означає, на думку А. Баруці, «самовизначення волі», яке оформляється в «моральній точці зору» у вигляді «права суб'єктивної волі» [6, с. 356]. Прикладом суб'єктивної волі може бути помста або героїчна відплата.

Історичні взаємовідносини суб'єктів, родин, корпорацій і станів формують первісне суспільство, народ. Народ як вираження та єдність множинності егоїстичних прагнень, на думку Гегеля, «є тією часткою, яка не знає, чого вона хоче» [4, с. 340], і тому ця спільність великою мірою є ірраціональною, не здатною проявляти волю та бути суверенним носієм влади над самим собою.

Таким чином, усі компоненти першої сфери в Гегелевій системі є необхідною фазою розвитку об'єктивного духу й проявляється у звичаєвості, яка стоїть вище суб'єктивної моральної волі і є ознакою первісного суспільства. Звичаєвість відрізняється від моральної поведінки тим, що на «її ґрунті індивіди у їхній волі об'єднані із загальним добрим і правильним; вони набувають здійснення у звичаї, навиках і установках власної діяльності, не знаючи рефлексії суб'єктивного в собі» [7, с. 180]. Тому перша сфера співіснування індивідуального й загального характеризується Гегелем низкою рефлексій, певною ірраціональністю і залежністю. Суб'єкти, родини, корпорації та народи невимушено проживали в полоні авторитетного звичаю, у межах моральних норм та традиціоналістичних інституцій: людина мала низький рівень самосвідомості, а отже, не мала свободи.

Наступною сферою сумісного життя є держава, яка «виникає з історії», а не з колективної волі народу, із «зовні», «завдяки піднесеній силі великих людей» [8, с. 357]. «Великі люди» поступово затверджують першу форму державності – тиранію, яка не тільки силою насилля, але й, головне, силою вищого знання (плідними ідеями) та силою високої моральності здійснила первинну інтеграцію індивідуальних егоїзмів до загального. При цьому Гегель вважав тиранію ані поганою, ані доброю формою держави. Її загроза полягає в надмірності, у відсутності меж. Власне, тиранія, як і інші форми держави, залежить від впливу соціальних процесів і суб'єктивного фактора – усвідомлення поняття «свобода».

У прагматичному полі держава, зауважує мислитель, «не є витвором мистецтва, вона знаходиться у світі, тим самим у сфері свавілля, випадковості й помилок, дурна поведінка може внести викривлення у безліч її сторін» [4, с. 285]. Залежно від цих факторів, держава приймає форму «розумної» чи «дурної». Для першої форми держави характерним є «благополуччя, порядність і достаток підданих; для іншого типу («дурної держави») – нерозумна байдужість, постійні переходи від підлості до нахабства, убогості» [9, с. 86].

Таким чином, у Гегелевій теорії форма держави не є визначальним фактором її ефективності у справі забезпечення сумісності інтересів індивідуального й загального. Держава передусім мусить «захищати свободу, ... сприяти щастю і достатку людей» [4, с. 466]. Однією з умов досягнення цієї мети є високий рівень розумності й моральності, який може проявлятися в публічному просторі. Лише завдяки поєднанню свідомої і моральної практики визначення суб'єктивної свободи, держава потенційно здатна сформувати єдність загального та індивідуального й одночасно розкладати загальне на особливості [4, с. 305]. Тобто від рівня піднесення об'єктивного духу народу та його кращих представників залежить рівень «розумності» держави. Утім, у теорії Гегеля розумність і піднесення мають метафізичне підґрунтя.

Слід зауважити, що раніше визначені ознаки держави Гегель зараховував до рівня історичного здійснення, реально наявного феномену в дійсності – особливого. Інший рівень окреслюється як сфера ідей [4, с. 285], яка підвладна лише логіці. У ньому держава має метафізичну інтерпретацію і обожену природу. Він є «моральне ціле, здійснення свободи й абсолютна мета, яка полягає в тому, щоб свобода дійсно відбулася. Держава є дух, що перебуває у світі та реалізується в ньому свідомо, ... як наявний у свідомості... У свободі слід зважати не на одиничність, не на одиничну самосвідомість, а лише на його сут-

ність, бо ця сутність незалежно від того, чи знає людина про це чи ні, реалізується як самосвідома сила, у якій окремі індивіди не більш ніж випадки: держава – це хода Бога у світі; його підґрунтям є влада розуму, який здійснює себе як волю» [4, с. 283–284].

Третьою сферою сумісного життя є громадянське суспільство (*bürgerliche Gesellschaft*), яке виникає на ґрунті «звичаєвого» суспільства й держави. Воно, хоч і є сферою розуму, теж пронизано суперечностями, адже в ньому «кожен для себе ціль, усі інші для нього ніщо, але без узгодження своїх інтересів з іншими не можна досягти всього обсягу своїх цілей» [4, с. 227]. Отже, сутністю *bürgerliche Gesellschaft* є приватна власність і мета її здобути [10, с. 329]. Власність об'єктивізує волю індивіда, перетворюючи його на відповідального власника. Ця особливість формує громадянське суспільство як царину анархії економічної конкуренції, протиборства партикулярних об'єднань. У цьому просторі індивідуальна свобода присутня тільки як «абстрактний момент», як «внутрішня необхідність» [11, с. 56]. Щоб реалізувати свободу людини й звести партикулярні фрагменти в єдине, *bürgerliche Gesellschaft* мусить застосувати політичні методи – державу. Проте постійна раціональна конкуренція суспільства-власників перетворює державу в раціональний засіб гарантованого прибутку, і тепер *bürgerliche Gesellschaft* «є видовищем як надмірності, так і злиднів і загального для обох фізичного, й морального занепаду,.. що у своїх насолодах руйнує саме себе» [4, с. 230–231]. Так виникає деспотія, яка ґрунтується на недостатній солідарності соціальних елементів і відчуженні індивідів від держави, відмові від універсального.

Отже, як зазначає Я. Пасько, *bürgerliche Gesellschaft* «не може забезпечити суспільного ходу передусім тому, що вільний розвиток суспільства на основі приватних інтересів не може бути засобом досягнення універсального» [12, с. 42]. Універсальний спосіб життя для індивіда формується завдяки синтезу держави й громадського суспільства, у якому і держава, і власник у своїй діяльності мусять урахувувати три площини вільної дії: «систему потреб (яка відповідає світовій політекономії), захист свобод та власності за допомогою механізмів правового адміністрування і ... поліцію та корпорації (їх розглядають як органи економічної регуляції, а не тільки як підтримку політичного ладу)» [13, с. 321].

Слід акцентувати увагу на тій обставині, що в Гегелівій доктрині принцип свободи приватної власності не тільки був основою громадянського суспільства, але й умовою формування громадянина (*polis*), який має «для-себе-буття». Це багатофункціональна й добродісна особистість, яка здатна базувати свою діяльність не тільки на громадянському праві, але й на «моральності» (*Sittlichekeit*), поєднуючи їх. Моральність є «живим благом, що має в самосвідомості своє знання, волю, а завдяки їхній дії – свою дійсність» [4, с. 200]. Синтез права (зовнішня свобода) і моральності (внутрішня свобода) надає людині справжню свободу – вона може самореалізуватися й підтверджувати свій вибір ризиком для життя [10, с. 102]. Ця особистість знаходить місце добродісності у складних, надзвичайних обставинах життя [4, с. 204]. Що ж до людей, які не здобули власності й зuboжіють, то в цьому разі Гегель, наслідуючи Арістотеля, зазначає, що такі індивіди, завдяки своїй несвободі, випадають із громадянського суспільства та продовжують «перебувати у своєму попередньому залежному стані» [14, с. 45].

До цього *polis* прагне бути плідним *homo economicus* – ефективним розпорядником власності, здатним спрямовувати її до омріяної мети, яка реалізує суспільну форму зовнішньої свободи в публічній сфері. Завдяки використанню зовнішньої свободи, цей тип людини може втілювати в реальність не тільки свою мету, його активна воля служить розвитком індивідуального, корпоративного й загального просторів одночасно: солідаризує їх і спрямовує свободу всіх до загальної цінності – моральної держави. До речі, громадянин відстоює наявність публічної сфери вирішення соціальних питань, боронить свою правоздатність, самий факт правових відносин, зокрема сповідує можливість стати дійсним суб'єктом цивільного або громадянського права. Без *polites* Гегель не бачив ані розвитку

громадянського суспільства, ані нового змісту держави – утвердження моральної національної держави.

Навіть більше, об'єктивна наявність громадян – одиниці, що володіють своїм буттям (seined); їхній вплив один на одного та співробітництво в об'єднанні інституцій громадянського суспільства і держави відкривають обрії свободи й розширюють простір загального в цілісному тілі держави. Інакше кажучи, інтереси громадянина не обмежені самим собою, а свідомо охоплюють інтереси загального. У цьому сенсі Гегель проголошує, що «державна є дійсність реальної свободи: реальна ж свобода полягає в тому, що одинична особистість та її особисті інтереси отримують свій повний розвиток і визнання свого права для всіх і одночасно за допомогою самих себе частково переходять в інтерес загального, частково своїм знанням і волею визнають його, причому визнають його саме як свій власний субстанційний дух та діють для нього, як для своєї кінцевої мети; таким чином, ні загальне не володіє значущістю і не може бути досконалим без особливого інтересу, знання і воління, ні індивіди не живуть тільки для особливого інтересу як приватні особи, але воліють разом з тим в загальному й для нього й діють, усвідомлюючи цю мету» [4, с. 286].

Поза сумнівом, третя сфера сумісного життя індивідуального та загального розкриває для двох компонентів не бачені раніше обрії свободи, яка вже відокремилася від епохи загального страху та рабства й досягає своєї чистої форми в самосвідомості та самореалізації *polis*. Ця свобода самосвідомості «байдужа навіть до природної наявності буття» [10, с. 108], адже вона надає можливість людині остаточно стати господарем самого себе, здобути владу як над своїм буттям, так і над буттям іншого – множинності.

Слід додати, що в гегелівській доктрині будь-яка людина не є самодостатнім суб'єктом, вона є органічною часткою суспільства й завжди знаходиться в стані «гри сил»: взаємодії «самостійності й несамостійності свідомості», дихотомії «впливу на іншого й притиснення іншого». Матеріальний суб'єкт, помічає в цьому сенсі німецький філософ, є «як ... сутність, як загальне середовища або стійке існування самостійних матерій. Але самостійність цих матерій є не що інше, як це середовище; або: це загальне від початку до кінця є множинність таких різних загальних. Але ... загальне саме по собі перебуває в нероздільній єдності з цією множинністю, значить: кожна така матерія мусить перебувати там, де й інші; вони обопільно проникають один в одного, не стикаючись» [10, с. 72–73]. Зрозуміло, будь-яке суспільство є полем суб'єктивних взаємодій з іншими й суперечностей переконань, інтересів – обріїв власної свободи. Під впливом «гри сил» *bürgerliche Gesellschaft* постійно знаходиться під загрозою опинитися в стані ентропії, де громадянин-власник утрачає свої ознаки та може втратити свободу, адже він спроможний опускатися до стану первісного суб'єкта або раба.

У гегелівській теорії «раб» є багатозначним поняттям. У нашому дослідженні ми розглянемо лише три види цього гносеологічно-соціального явища. Отже, раб – це суб'єкт, який, по-перше, розчинений в природному стані залежності й страху. Це тип свідомості, яка переважала в історичну добу залежності людини від природи, яка ще не була опанована працею [4, с. 237–238]. Однак природний стан рабства подоланий більшістю народів, а сучасні для початку ХІХ ст. «стверджувальні виправдання рабства (у всіх його ближчих у часі обґрунтуваннях через фізичне насильство, військовий полон, порятунок і збереження життя, харчування, виховання, добродійність, власну згоду й т. ін.) ... і будь-яка історична думка про право на рабство й панування ґрунтується на позиції, щоб людину як природну істоту взагалі за певним існуванням ... сприймати, як невідповідну її поняттю» [4, с. 113]. Впливає, що природне рабство є тимчасовим фактом розвитку об'єктивного духу, негацією, діалектично-історичним запереченням свободи, яка залишається дієвою силою суспільних відносин і свідомості людини дотепер. Цей стан є певним станом не абстрактної свободи, а тієї, яка, на думку Ч. Тейлора, по своїй суті «неминуче поміщається в життя, у природу, а також певне обрамлення суспільних звичаїв та інституцій» [15, р. 567].

По-друге, раб є індивідом, який розчиняє свою самосвідомість у свідомості іншого – пана, що має владу над ним. Ця світоглядна установка є основою будь-якої влади – державної чи суспільної. Адже кожний суб'єкт первісно знаходиться в єдиному суспільному тілі, яке надає йому відправні світоглядні уявлення і моральні цінності. Інакше кажучи, світогляд суб'єкта невіддільний від світогляду суспільства, де суб'єкт є складовою частиною і будь-яка яка його дія вже повно й чітко визначена. Усі можливі бажання і прагнення суб'єкта заздалегідь окреслені суспільною і державною волею.

По-третє, рабом стає суб'єкт, який присвятив своє життя певному способу праці. Коментуючи цю особливість, Г. Маркузе зазначає, що «аналіз Гегеля починається з визнання того «досвіду», що світ, у якому самосвідомості належить заявити про себе, розколотий на дві сфери, що воюють одна з одною: в одній людина прив'язана до своєї праці настільки, що вона визначає все її існування, в іншій людина привласнює працю іншої людини, володіє цією працею і стає паном через самий факт привласнення і володіння. Останнього Гегель називає паном, першого – рабом. Раб – це не людина, якій довелося працювати, а трудівник по самій своїй суті; його буття – праця. Він обробляє предмети, які належать не йому, а іншому. Він не може визволитися від них; вони – «його мета, від якої він не міг абстрагуватися в боротьбі» [10, с. 103]. Він повністю залежить від того, хто володіє цими предметами. Необхідно зауважити, що, відповідно до такого трактування, залежність однієї людини від іншої не є особистою, не зумовлюється особистим й природним порядком, а «опосередковується» речами. Інакше кажучи, вона є результатом ставлення людини до своєї праці. Праця настільки приковує працівника до предметів, що саме його свідомість існує тільки «у вигляді речовинності». Він стає річчю, існування якої полягає в тому, щоб бути використаною. Буття працівника – це «буття-для-іншого» (Sein für ein Anderes) [16, с. 159–160].

Звісно, три види чи ознаки рабства доповнюють одна одну й знаходяться в прямому взаємовідношенні: вони пронизують усе суспільне життя. Притому в гегелівській теорії всі види рабства мають позитивну виправданість – вони визначені буттям суспільства. Щоправда, стан рабства має одну загрозу: індивід, який не зміг опанувати дійсність і досягти свого ідеалу в житті, відмовився стати паном і свідомо ізолює себе від реальності, отримує «нещасну свідомість» (das unglückliches Bewusstsein). Цей індивід утрачає свободу та стає тривіальним об'єктом суспільної, іноді нерозумної «гри сил». Для держави цей індивід є об'єктом, який потребує батьківської опіки.

Що ж до позиції раба й пана, то їхній взаємозв'язок теж не є однозначним. Їхні відносини динамічні й взаємозалежні, тому зводяться, на думку П. Рікера, «не до боротьби за владу, а до боротьби за усвідомлення» [17, с. 278]. Гегелевий стан раба, на думку О. Кожева, знаходиться ближче до дійсності, надає більший рівень свободи й стимули для саморозвитку особистості [18, р. 56]. Цей стан є основою прогресивного (дисциплінарно-морального) розвитку громадянського суспільства й державності, про що свідчить, на думку німецького філософа, історія великих народів і держав Європи. Він саме так обґрунтовує свою думку: «Підпорядкування себелюбства раба волі пана становить початок справжньої свободи людини. Трепет одиничної волі – почуття нікчемності себелюбства, звичка до покори – необхідний момент у розвитку кожної людини. Не зазнавши на самому собі цього примусу, що ламає свавілля особистості, ніхто не може стати вільним, розумним і здатним керувати. Щоб стати вільним, щоб здобути здатність до самоврядування, усі народи повинні були попередньо пройти через сувору дисципліну й підпорядкування волі панування» [19, с. 246].

Завершуючи інтерпретацію можливих обривів свободи в державницькій теорії Гегеля, слід зазначити, що означені три форми сумісного співіснування індивідуального й загального: звичаєве суспільство, держава та громадянське суспільство – існують як в послідовному, історичному, часі, так і в органічній єдності, тут і зараз, доповнюють одна одну. У кожній з цих форм свобода має свої автономні обриві, які залежать від традиції, самосвідо-

мості людини, набутих зовнішніх чи внутрішніх меж свободи. У поєднанні цих сфер в єдину загальність обрії свободи залежать від синтезу суспільних підвалин та розумних практик власників і громадян, моральної сили громадянського суспільства, норм права держави й рівня особистісної розумності можновладців. Але ключову роль у забезпеченні свободи й консолідації індивідів, корпорацій і загального повинна виконувати етатична держава, у лоні якої кожна людина повною мірою самореалізується, оскільки в ній зосереджений «дух народу – звичаї, закони, – що є панівним джерелом. Тут людину визнають і поводяться як із розумною істотою, як з особистістю, ... у державі громадянин отримує належну йому честь завдяки посаді, яку він обіймає, завдяки професії, яку він має і завдяки іншій своїй трудовій діяльності» [19, с. 243]. Однак усі можливості та автономні обрії свободи громадянин може отримати, лише усвідомивши себе рабом держави, яка є господарем абсолютної свободи. Таким чином, Гегелева держава через право й бюрократичні важелі забезпечує певний рівень свободи та гарантує новий порядок загального. Власне індивідуальна свобода не поширюється на політичну площину. Держава не гарантує демократичних прав, але забезпечує та підтримує приватну та економічну свободу, свободу корпорацій у вирішенні соціальних прав; існує відокремлено – у площині військово-бюрократичної ієрархії, що очолюється монархом. У процесі вирішення окресленого питання Гегель надає сутнісно-раціональні ознаки держави та ідеальні принципи її існування. Ці ознаки є суперечливим синтезом ліберально-консервативних ідей та метафізично-утилітарних позицій. Отож держава – це: 1) тотально обожена, моральна спільність народу – проявлення його сутності в історії. Така перцепція держави надає їй істинної суверенності – стану наймогутнішого пана або Бога на землі, що є вищим проявом свободи об'єктивного духу; 2) універсально-раціональна ідея – загальна мета, яка надає сенс життя і напрям розвитку як загальному, так і індивідуальному; 3) національна держава, адже вона в своїй історичній ході вбирає в себе звичаєвість, традиції, соціальні засади та рівень розумності народу, тобто втілює в собі самовизначення загальної волі; 4) морально-розумна субстанція. Цей принцип необхідний у тому сенсі, помічає Е. Вейль, що «ні закон сильнішого, ні закон благодущності, «природного благородства», але закон розуму, у якому будь-яка розумна істота може дізнатися про свою власну розумну волю» [20, с. 93]; 5) правова субстанція, котра є «розум, який прийняв форму закону, не містичного й трансцендентного закону, але свого закону, свого загального правила приватних діянь, це мислення, яке присвятило себе чистій розробці принципів вільного існування» [20, с. 96] і вільного саморозвитку людини, і тому мусить формувати конкретні правові простори всіх можливих форм свободи (формальної, зовнішньої, внутрішньої тощо); 6) публічна сфера для утвердження відкритого рівня свободи, яка спонукає індивідів домогтися повної політичної ідентичності з державою, досягти вищої громадської позиції, а саме – патріота; 7) гарант безпеки, захисту приватної власності та зростання економічної могутності у всіх сферах загального.

Список використаних джерел

1. Виндельбанд В. Философия XIX века / *Фауст и Заратустра*. Санкт-Петербург : Азбука, 2001. С. 31–70.
2. Гумбольдт В. О пределах государственной деятельности. Москва : Социум, Три квадрата, 2003. 200 с.
3. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Київ : Дух і Літера, 2014. 320 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / ред. и сост.: Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
6. Баруці Арно. Гегель / *Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера* / за ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. 580 с. С. 348–364.

7. Ріттер Й. Моральність і звичаєвість. До з'ясування Гегелем кантівської етики / *Метафізика і політика*. Київ : «Юніверс», 2011. С. 173–189.
8. Гегель Г. В. Ф. Йенская реальная философия / *Работы разных лет в 2-х томах*. Москва : «Мысль», 1972. Т. 1. 668 с. С. 285–386.
9. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. Москва : Наука, 1978. 438 с.
10. Гегель Г. В. Сочинения : в 14 т. Москва, 1959. Т. 4 : Система наук. 440 с.
11. Селігман А. Б. Ідея громадського суспільства. Київ : 2000. 248 с.
12. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця & протистояння. Київ : ПАРАПАН, 2008. 272 с.
13. Рено Ф. Громадянське суспільство / *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Т. 1. С. 318–322.
14. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика / *Работы разных лет в 2-х томах*. Москва : «Мысль», 1973. Т. 2. 630 с.
15. Taylor, Charles. Hegel. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
16. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории. Санкт-Петербург : «Владимир Даль», 2000. 542 с.
17. Рікер П. Ідеологія і утопія. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 386 с.
18. Kojdve, Alexandre. Introduction to the Reading of Hegel. Cornell University Press. London, 1969.
19. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук. Москва : «Мысль», 1977. Т. 3 : Философия духа. 471 с.
20. Вейль Э. Гегель и государство. Санкт-Петербург : «Владимир Даль», 2009. 288 с.

References

1. Vindel'band, V. (2001). *Filosofiya XIX veka. Faust i Zaratustra*. [Historical and philosophical research of philosophical theories of the 19th century]. St-P.: Azbuka, S. 31–70. [in Russian].
2. Gumbol'dt V. (2003). *O predelah gosudarstvennoj deyatelnosti*. [Philosophical and political treatise on the ideal boundaries of state activity]. M.: Socium, Tri kvadrata. [in Russian].
3. Habermas, Yu. (2014). *Do rekonstruktsii istorychnoho materializmu*. [Philosophical reconstruction of historical materialism]. K.: Duch i Litera. [in Ukrainian].
4. Hehel, H. G. V. F. (1990). *Filosofiya prava. red. i sost.: D. A. Kerimov, V. S. Nersesyanc*. [Philosophical doctrine of the idea of law]. M.: Mysl'. [in Russian].
5. Hehel, H. G.V. F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo*. [Philosophical doctrine of the interaction of natural law and the state]. K.: Yunivers. [in Ukrainian].
6. Barutsi Arno. (2002). *Hehel. Klasyky politychnoi dumky vid Platona do Maksa Vebera / za red. prof. Ye. Prychepiia*. [Study of Hegel's political theory]. K.: Tandem. S. 348–364. [in Ukrainian].
7. Ritter, Y. (2011). *Moralnist i zvychaievist. Do ziasuvannia Hehelem kantivskoi etyky. Metafizyka i polityka*. [Hegel's Exploration of the Concept of Morality and Commonality]. K.: «Iunivers». S. 173–189. [in Ukrainian].
8. Hehel, H. V. F. (1972). *Jenskaya real'naya filosofiya. Raboty raznyh let v 2-h tomah*. [Treatises on Real Philosophy]. M.: Mysl', T. 1. S. 285–386. [in Russian].
9. Hehel, H. V. F. (1978). *Politicheskie proizvedeniya*. [Philosophical treatises on political issues]. M.: Nauka. [in Russian].
10. Hehel, H. V. (1959). *Sochineniya : v 14 t. M., T. 4 : Sistema nauk*. [Philosophical work on the phenomenology of the spirit]. [in Russian].
11. Selihman, A. B (2000). *Ideia hromadskoho suspilstva*. [Philosophical and political study of civil society]. K.: [in Ukrainian].
12. Pasko, Ya. (2008). *Sotsialna derzhava i hromadianske suspilstvo: spivpratsia & protystoiannia*. [A philosophical study of the idea of the welfare state and civil society]. K.: PARAPAN. [in Ukrainian].
13. Reno, F. (2009). *Hromadianske suspilstvo*. [Philosophical and historical interpretation of civil society]. *Yevropeyskyi slovnyk filosofii: Leksykon neperekladnosti*. K.: Duch I Litera, T. 1. S. 318–322. [in Ukrainian].
14. Hehel, H. V. F. (1973). *Filosofskaya propedevtika. Raboty raznyh let v 2-h tomah*. [Treatises of philosophical propaedeutics]. M. : «Mysl'», T. 2. [in Russian].

15. Taylor, Ch. (1975). Hegel. [Interpretation of Hegel's philosophy]. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. [in English].
16. Markuze, G. (2000). Razum i revolyuciya. Hehel' i stanovlenie social'noj teorii. [Interpretation of Hegel's social theory]. St-P.: «Vladimir Dal'». [in Russian].
17. Riker, P. (2005). Ideolohiia and utopia. [Philosophical study of ideology and utopia]. K.: Duch i litera. [in Ukrainian].
18. Kojdve, A. (1969). Introduction to the Reading of Hegel. [Interpretation of Hegel's philosophy]. Cornell University Press. London. [in English].
19. Hehel, H. V. (1977). Enciklopediya filosofskih nauk. [Treatises on general philosophical issues]. M.: «Mysl'», T. 3.: Filosofiya duha. [in Russian].
20. Vejl', E. (2009). Hegel' i gosudarstvo. [Interpretation of the state theory of Hegel]. St-P: «Vladimir Dal'». [in Russian].

Turenko Oleh,

Doctor of Philosophy

(Donetsk Law Institute of the MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4653-4731>

THE MEASURES OF FREEDOM OF HUMAN IN THE HEHEL'S THEORY OF THE STATE

A lapidary reconstruction of the boundaries of human freedom is underway in Hegel's state theory. It is argued that the three forms of coexistence of the individual and the common are identified: the common society, the state, and civil society - exist in both consistent, historical, time, and organic unity, here and now, complement each other. In each of these forms, freedom has its own autonomous horizons, which depend on tradition, human consciousness, acquired external or internal boundaries of freedom. In combining these spheres into a single community, the limits of freedom depend on the synthesis of the social foundations and reasonable practices of owners and citizens, the moral strength of civil society, the norms of state law, and the level of personal reasonableness of those in power. But a key role in ensuring the freedom and consolidation of individuals, corporations and the general should be played by an ethical state, in the bosom of which every person is fully self-fulfilling, since it focuses on "the spirit of the people – customs, laws – which is the dominant source. Here, a person is recognized and treated as a rational being, as a person, ... in a state, a citizen receives due honor by his position, by the profession he has and by his other work activity" [19, p. 243]. However, all the opportunities and autonomous horizons of freedom a citizen can gain only by realizing himself to be a slave of a state that is the master of absolute freedom. Thus, through law and bureaucratic levers, the Hegel State guarantees a certain level of freedom and guarantees a new order of the general. In fact, individual freedom does not extend to the political plane and does not guarantee democratic rights. The state provides and supports only private and economic freedom, the freedom of corporations to decide social rights, and exists separately - in the plane of a bureaucratic hierarchy headed by a monarch. In the process of resolving the outlined question, Hegel gives the essential rational features of the state and the ideal principles of its existence. These signs are a contradictory synthesis of liberal-conservative ideas and metaphysical-utilitarian positions. So the state is: 1) totally deified, the moral community of the people - the manifestation of its essence in history. This perception of the state gives it true sovereignty – the state of the most powerful lord or God on earth, which is the highest manifestation of the freedom of the objective spirit; 2) a universal-rational idea – a common goal that gives meaning to life and direction of development both general and individual; 3) the nation-state, because in its historical course it absorbs the customs, traditions, social foundations and the level of reason of the people, that is, it embodies the self-determination of the universal will; 4) morally reasonable substance. This principle is necessary in the sense of E. Weil notes that "neither is the law of the stronger nor the law of benevolence, the "natural nobility", but the law of reason in which any intelligent being can learn of his own reasonable will" [20, p. 93]; 5) legal substance, which is "the mind that has taken the form of law, not a mystical and transcendental law, but its law, its general rule of private action, is a mindset that has devoted itself to the pure development of the principles of free existence" [20, p. 96] and free self-development of man, and therefore must form specific legal spaces of all possible forms of freedom (formal, external, internal, etc.); 6) the public sphere for affirmation of an open level of freedom, which encourages individuals to achieve full political identity with the state, to attain a higher public position, namely a patriot; 7) the guarantor of security, protection of private property and growth of economic power in all areas of the general.

Key words: Hegel; freedom; man; common; state; private property; civil society; citizen; gentleman; slave.

Надійшла до редколегії 05.02.2020

РОЗДІЛ II

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК: 349.23/24

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-38-45>

Абдель Фатах Анна Станіславівна,
здобувач

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

ІСТОРІЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ ТА ЇЇ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті досліджено еволюцію законодавства про працю неповнолітніх у ХІХ ст. Розглянуто експлуаторські умови праці неповнолітніх та фактори, які вплинули на формування і прийняття законодавства у сфері регулювання умов праці дітей. Проаналізовано основні законодавчі гарантії та обмеження щодо дитячої праці: мінімальний вік, час роботи, охорону праці.

Ключові слова: праця; дитина; неповнолітній; фабричне законодавство; експлуатація; правовий захист дітей; умови праці.

Постановка проблеми. Упродовж усієї історії людства проблема трудових відносин була завжди актуальною. Нагальним як у давні часи, так і наразі є питання дитячої праці та її правового регулювання. Звернення до теоретичних витоків, до уроків історії дозволить сформулювати оптимальні правові можливості регулювання трудових відносин неповнолітніх, що має особливий сенс і значення на сучасному етапі реформування всіх сфер суспільного буття.

Історико-правовий аналіз становлення та розвитку трудового законодавства західноєвропейських країн та Російської імперії ХІХ ст. стосовно регулювання умов праці неповнолітніх працівників на фабриках та майстернях, а також діяльність наглядових органів є необхідним і значущим у сучасних умовах. Адже переосмислення сучасних процесів регулювання трудових відносин із неповнолітніми працівниками, усебічний аналіз сучасних тенденцій неможливі без ретельного вивчення історичного аспекту формування цих відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання дитячої праці в різні історичні періоди було предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених: А. В. Буянова, Т. О. Ленкова, Т. М. Москвичова, Н. В. Мешкова, І. В. Синова, М. І. Наньєва, В. С. Ороновського та ін.

Вагомий науковий внесок згаданих учених у вивченні окресленої теми є беззаперечним, проте мінливі зміни в суспільстві диктують зміни в самому характері та формах дитячої праці, а також у нормативному її врегулюванні. Особливого значення набуває застосування сучасних підходів до розв'язання проблем правового регулювання праці неповно-

літніх, перегляд наявних і усвідомлення прогресивних методів правового регулювання з урахуванням історичного досвіду.

Метою статті є ґрунтовний аналіз історичного процесу формування законодавчого регулювання праці неповнолітніх працівників упродовж XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Людство має тривалу історію, різні етапи організації праці та суспільного життя. У минулому ідея надання особливого захисту дітям не була поширеною. До дітей ставилися як до дорослих. До того ж саме тоді тривалість життя була досить короткою, тому підліток швидко ставав дорослим, а дитина – підлітком. За часів первісного ладу діти брали участь у полюванні, займалися риболовлю, пізніше продовжували працювати зі старшими за віком у лісах, допомагали виконувати сільськогосподарські роботи. Молодь, зазвичай, переймала професію своїх батьків та продовжувала їхню справу. Праця для дітей була об'єктом соціалізації, процесом набуття навичок, необхідних для подальшого дорослого життя. Хоча не можна не брати до уваги той факт, що дитяча праця навіть у соціальній, гуманній її формі завжди була пов'язана з матеріальним становищем родини та суспільства загалом.

Якщо праця була природною та важливою для виховання дитини протягом більшої частини історії суспільства, то постає питання: так з якого ж моменту й чому ж дитяча праця виявилася проблемою, унаслідок чого суспільство почало боротьбу, що триває і досі?

Ранні дебати стосовно дитячої праці виникли в період індустріалізму та розвитку капіталізму в західноєвропейських країнах. У цей період дитяча праця експлуатувалася на тих самих умовах, що й праця дорослих робітників, а це, зі свого боку, призводило до великої кількості каліцтва та смертності. На цій підставі проблема регулювання праці неповнолітніх стала однією з найважливіших соціально-правових проблем суспільства того часу [13, с. 18, 27].

Звичайно, індустріалізацією не було створено дитячу працю, а лише трансформовано її, наповнено зовсім іншим змістом. Так, дитяча праця до індустріалізації характеризувалася відсутністю розподілу праці [13, с. 12–27]. Працю і соціальне виховання дітей майже не розмежували. Роботу в дитячому віці розглядали як корисну та вважали єдиною формою навчання. До того ж стратегія виживання вимагала, щоб усі члени домогосподарства, навіть діти, брали участь у виготовленні основних товарів. Робота була важкою, але перемінною, сезонні періоди змінювалися часом відпочинку, а дитяча праця існувала як підтримувальний елемент благополуччя родини. Тривалість робочого дня для осіб, які були задіяні в сільському господарстві, спеціально не регулювалася і обмежувалася в основному світловим днем, оскільки електричного освітлення тоді ще не існувало. Тому час роботи в різні пори року відрізнявся. Усе це змінилося з індустріалізмом, і робота, яку виконували діти, зазнала якісних змін. Ті діти, які працювали зі своїми батьками в доіндустріальні часи, продовжували це робити, але з кардинально протилежних причин та в зовсім різних умовах. Виробництво товарів, необхідних для власного споживання або для торгівлі, залежало від інколи нелюдської експлуатації дітей і дорослих. У період індустріалізації відбулося фізичне відокремлення дітей від їхніх батьків. Відбувся розкол між дітьми, які отримували освіту, та дітьми, що працюють. Британський історик Е. П. Томпсон наголошував на тому, що експлуатація дітей у такому масштабі та з такою інтенсивністю була однією з найганебніших подій в історії [13, с. 19]. Навіть більше, наявні саме тоді норми права стосовно врегулювання трудових відносин були загальними як для дорослих працівників, так і щодо дітей.

Упродовж XIX ст. спостерігається тісна взаємодія науки й техніки з виробництвом. Початковим моментом прийнято вважати винахід і широке застосування робочих машин у виробництві, промислове застосування електрики тощо [6, с. 1–21].

Колискою індустріальної цивілізації прийнято вважати Англію, у якій почали з'являтися фабрики, де далеко не завжди вистачало робочих рук. Крім цього, робота за верстатом не вимагала особливої кваліфікації, тому поступово основною робочою силою

стали діти, яким платили ще менше, ніж дорослим чоловікам. Заробітна плата малолітніх складала 30 % від заробітної плати дорослих, а підлітків – 50 % [9, с. 38].

Темпи виробництва були шаленими, робочий день подекуди тривав 18–20 годин поспіль із невеликими півгодинними перервами. Завдяки винайденню газового освітлення, робота на виробництвах не припинялась і вночі. Діти починали працювати на рудниках та на фабриках ще в дуже ранньому віці. У різних літературних джерелах згадується 5–6-річний вік як початковий для використання праці дітей. Умови праці були нестерпними, діти працювали багато годин поспіль в умовах, за яких навіть дорослий міг не витримати. Навіть буржуазний дослідник – фабричний інспектор Янжул – писав про наслідки дитячої праці того часу: «Це виснажені, бліді, із запаленими очима істоти, які гинуть фізично й морально» [1, с. 8].

Річард Остлер, відомий захисник дітей, якого називали «королем фабричних дітей», на мітингу 1831 року в Хадерсфільді, тримаючи в руках та б'ючи по платформі довгим металевим ременем, говорив: «Це не вигадка. На минулому тижні цей ремінь часто був у вжитку в цьому місті, і я бачив результати застосування подібного знаряддя у вигляді чорних слідів, які йшли вздовж усієї спини дітей» [2, с. 4].

Проаналізувавши умови праці дітей того періоду, можна дійти висновку про те, що умови праці дітей у країнах Європи, Америки та в Російській імперії, до складу якої входила й Україна, були однаковими.

М. Балабанов, уважаючи фабричне законодавство катастрофічним та нелюдським положенням дітей-працівників у Російській імперії, писав: «Поверніть із головної вулиці міста, пройдіть до будь-якої ремісничої майстерні, спустіться в підвал – і ви знайдете там дітей, у вогкості та напівтемряві зайнятих важкою працею. Слабкими рученятами вони роблять важку роботу, зігнувшись, сидять за колодкою, швидко працюють голкою, б'ють молотом, піднімають тяжкості. Вони сплять тут же в майстерні, на підлозі, на верстаті, на чому прийдеться. Запалі груди, утомлені очі, відбиток немічі на обличчі» [2, с. 4].

Якщо говорити про масштаби праці малолітніх у Російській імперії, то можна навести таку статистику: приблизно 25 % від загальної кількості працівників становили саме діти. На деяких підприємствах кількість дітей, задіяних у виробництві, становила більш ніж 80 % (на скляних заводах – 60 %, сірникових фабриках – 60–80 %, ниткових фабриках – 84 %). На одній із київських тютюнових фабрик усі 80 робочих були дітьми віком від 12 до 15 років [1, с. 8].

Такі показники призвели до великої дитячої смертності, каліцтва, утрати працездатності [5, с. 11]. Діти помирали ще до досягнення повноліття, що спричинило зменшення кількості осіб, які могли б вступати до лав армії. Цей факт, звичайно, спричинив проблему, на яку неможливо було не звернути увагу. До того ж загострювалися класові суперечності, почалася боротьба робітників за свої права. Усе це стало підставами для здійснення урядами держав реформ із метою пом'якшення соціальних настроїв та суперечностей [13, с. 12–77]. Відтак Англія започаткувала трудову реформу щодо дитячої праці. Шляхом жвавих дискусій промисловці, держава та суспільство дійшли консенсусу, прийнявши низку законів, направлених на утримання промисловості від надмірного використання дитячої праці та встановлення особливих умов праці для дітей. Це були так звані «фабричні закони», прийняті в період 1802–1891 рр. Уважаємо за доцільне наголосити на таких, як:

- закон про здоров'я і моральність учнів 1802 року (Health and Morals of Apprentices Act) – перший закон, яким установлені обмеження із прийому на роботу малолітніх робітників, а також передбачене обов'язкове відвідування школи. Крім цього, до обов'язків роботодавців було включено дотримання фабричних приміщень у чистоті. Закон 1802 р. саме тоді був інноваційним, передбачав захист інтересів робітників. Норми, що регулювали трудові права робітників, мали чітку структурованість. Години роботи були обмежені 12-ма годинами на день. Роботодавці мали забезпечити освіту, гідний одяг,

житло. На всіх текстильних фабриках, де працюють понад 20 осіб, слід було забезпечити належну вентиляцію, а фабрики білити двічі на рік [12];

- закон про бавовняні млини та фабрики 1819 р. (Cotton Mills and Factories Act) установлював заборону працевлаштування дітей до 9 років, а діти 9–16 років обмежувалися 12-годинною працею [10, с. 31];

- фабричний закон 1831 р. (Factory Act 1831) установлював заборону нічної роботи особам, які не досягли 21-річного віку [12];

- фабричний закон 1833 р. (Factory Act 1833) – перший ефективний заводський закон, який розповсюджував свою дію на текстильні фабрики, за винятком фабрик із виготовлення мережива. Цей закон містив у собі інформацію щодо працевлаштування дітей віком до 9 років, а ті, які вже працювали, підлягали звільненню. Була встановлена тривалість робочого часу не більше 9 годин на день та 48 годин на тиждень для дітей віком до 13 років. Була заборонена нічна робота особам віком до 18 років. Було дозволено дві 8-годинні зміни на день для дітей віком від 13 років. Також цим законом був установлений правовий статус фабричних інспекторів, що заснував інститут фабричної інспекції. Спочатку фабричні інспектори володіли законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями, але були істотно обмежені у своїх правах фабричним законом 1844 року (Factory Act 1844) [12];

- фабричний закон 1844 р. встановлював тривалість робочого дня для молоді у віці 13–18 років не більше 12 годин на день, а дітям до 13 років – не більше ніж півтори години на день. Діти до 8 років на роботу не приймалися;

- фабричний закон 1847 р. (Factory Act 1847) установлював тривалість робочого часу для молоді не більше 10 годин на день [12];

- фабричний закон 1850 р. (Factory Act 1850) установлював нормативні обмеження щодо початку та закінчення робочих змін на фабриках (6:00–18:00 або 7:00–19:00). Години роботи були подовжені з 10 до 10 ½ на день [11, с. 113];

- закон про продовження дії заводських актів 1864 р. (Factory Act 1864) передбачав розповсюдження норм фабричних законів на шість нових галузей.

У 1867 році було прийнято два такі закони:

1) закон про продовження дії заводських актів;

2) закон про регулювання роботи майстерень (Workshops Regulation Act) щодо застосування всіх фабричних законів на фабриках, де працювало понад 50 осіб, та в майстерні із чисельністю працівників менше 50 осіб, заборона роботи дітей до 8 років на будь-якому виробництві [12];

- закон про фабрики і майстерні 1878 р. розповсюджувався на всі підприємства (заборона працювати дітям до 10 років) та встановлював обов'язкову вимогу – освіту для неповнолітніх. Діти віком 10–14 років могли бути працевлаштовані лише на півдня [12];

- акт про компенсацію працівникам 1897 р. (The Workmen's Compensation Act 1897) установив обов'язкові матеріальні виплати робітникам, які постраждали на виробництві, у результаті чого отримали травми та зазнали каліцтва. Обов'язок цих виплат покладался на роботодавця [12].

Якщо проаналізувати фабричне законодавство Англії від 1802 до 1891 рр., то можна дійти висновку, що головним його здобутком є затвердження вікових меж щодо найму на роботу неповнолітніх, скорочення робочого часу, заборона працювати вночі, обов'язкова освіта, гарантії роботодавця стосовно безпеки умов праці. Закони передбачали відповідальність роботодавців, а також державний нагляд за дотриманням норм фабричного законодавства.

Хвиля фабричного законодавства захопила також інші держави, які почали на законодавчому рівні врегульовувати трудові відносини між неповнолітніми працівниками та роботодавцями. З'явився базовий шаблон законодавства. Так, французький закон про ди-

тячу працю 1841 р. був розроблений частково за зразком фабричного закону Англії 1833 року. Перший італійський закон 1886 р. також не був винятком [13, с. 12–77].

Фабричне законодавство Російської імперії формувалося від 1882 до 1903 року. Протягом цього часу було прийнято низку законів, що регламентували працю неповнолітніх, поміж них:

- Закон «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах» від 1 червня 1882 р.;

- закон 12 червня 1884 року про шкільне навчання дітей;

- Закон від 3 червня 1885 р. «Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах»;

- Закон від 3 червня 1886 р. «Про особливі правила, про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників»;

- Закон від 24 квітня 1890 р. «Про зміну постанов про роботу малолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах і мануфактурах і про поширення правил про роботу і навчання малолітніх на ремісничі заклади»;

- Закон від 14 березня 1894 р. «Про перетворення фабричної інспекції та посад губернських механіків і про поширення дії правил про нагляд за закладами фабрично-заводської промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників»;

- Закон від 2 червня 1897 р. «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» [3, с. 67–126].

Аналіз зазначеного вище фабричного законодавства Російської імперії дає можливість дійти висновку, що нормативи регулювання праці неповнолітніх устанавлювалися за віковим принципом, відповідно до якого виділено три групи неповнолітніх:

- 1) діти (особи віком до 12 років), яким заборонена не тільки будь-яка фабрична робота, а й навіть власне допуск до робочих приміщень. Перебування дітей у промислових приміщеннях під час виробництва розцінювалося як праця;

- 2) малолітні (особи віком від 12 до 15 років). Зазначеній категорії найманих працівників заборонялася нічна праця, за винятком роботи на скляному виробництві, але не більше ніж 6 годин та за умови, щоб наступний робочий день починався не раніше ніж через 12 годин. Установлювалася заборона роботи у святкові дні, за винятком, коли ця праця здійснювалася тільки разом із дорослими. Заборона шкідливих, небезпечних та виснажливих робіт, що були, як правило, пов'язані з хімічними або іншими небезпечними речовинами (робота, пов'язана з кислотами, свинцевими препаратами; догляд за паровими котлами, машинами-двигунами). Малолітнім загалом заборонялося знаходитися в приміщеннях без дорослих, де працювали на апаратах із двигунами. Законодавством визначалося обмеження тривалості робочого часу до 8 годин на добу, але не більше ніж 4 години поспіль, за винятком, коли робочий час становив загалом 6 годин. На підприємствах із 18-годинною безперервною денною роботою малолітні мали право працювати 9 годин (4,5 години тривала робота, потім – перерва та знову 4,5 годин праці). Причому законодавством не встановлювалася тривалість перерви. Заборонялося залучати малолітніх до понаднормової праці [2, с. 21].

Необхідно зазначити, що був установлений особливий порядок прийняття на роботу малолітніх працівників. По-перше, вони не могли бути прийнятими на роботу без дозволу батьків та без їхньої особистої згоди, за винятком тих, хто мав окремий паспорт, метричне свідоцтво чи витяг із церковної книги. По-друге, роботодавець повинен був видати працівникові розрахункову книгу, яка була своєрідною письмовою формою договору найму, у якій прописувалися всі істотні умови праці, урахуваючи характер роботи, винагороду, яку працівник отримував за роботу, а також право на розірвання трудового договору за бажанням малолітнього. Заборонялося вносити до договору найму умови, які обмежували б особу в праві на звернення до суду. Інші умови роботи малолітніх працівників визначалися

правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджувалися фабричним інспектором. Облік усіх працівників, у тому числі малолітніх, здійснювався за допомогою особової книги. Додатковою гарантією, яка встановлювалася на законодавчому рівні, було право малолітнього працівника відвідувати училище не менше ніж 3 години щоденно чи 18 годин на тиждень, але за певних умов:

- а) якщо школа розташована на території самого підприємства чи поблизу нього;
- б) якщо малолітньому не виповнилося 15 років;
- в) якщо час роботи був узгоджений із розкладом занять у школі, а не навпаки [2, с. 28–31].

- Закон «Про шкільне навчання малолітніх, які працюють на фабриках, заводах і мануфактурах» від 12 червня 1884 р., який рекомендував власникам фабрик, заводів і мануфактур, що брали на роботу дітей, відкривати при своїх підприємствах для неповнолітніх школи із професійним навчанням. Порядок навчання та відвідування таких шкіл, а також програми викладання в них визначалися директором за умови узгодження з фабричною інспекцією [3, с. 97–100].

Таким чином, у фабричному законодавстві значна частина норм стосувалася умов праці, охорони праці неповнолітніх працівників;

3) підлітки (віком від 15 до 17 років). Умови праці вказаної категорії працівників майже не відрізнялися від умов праці дорослих. Денна робота прирівнювалася до роботи дорослих. Заборонялася тільки нічна робота лише на деяких виробництвах (бавовняному, полотняному, вовняному, льонопрядильному та змішаних тканин), за винятком виробничої необхідності та з дозволу губернського з фабричних справ. Заборонялися небезпечні роботи, але їхній перелік був значно вужчим, ніж для малолітніх працівників. Такою роботою вважали, по-перше, роботу з вибуховими речовинами та шкідливими речовинами; по-друге, виготовлення капсул для мисливської зброї; по-третє, біля парових котлів [2, с. 32–34].

Хоча норми трудового законодавства були доволі прогресивні саме тоді, проте роботодавці часто порушували трудове законодавство. Можливо, це було наслідком того, що відповідальність роботодавців за порушення трудових прав неповнолітніх працівників була недостатньо суворою, а за деякі порушення норм керівник фабрики загалом міг уникнути покарання [8, с. 10].

Усі справи із приводу порушення законів чи правил стосовно праці малолітніх та підлітків розглядалися в судовому порядку. Порушення справи відбувалося тільки фабричним інспектором, який був стороною звинувачення в суді. Відповідальність за порушення міг нести або завод, або керівник підприємства, якщо він не доведе відсутність своєї провини. Основними видами покарання в попередній період був арешт (тривалістю не більше ніж 1 місяць) чи грошове стягнення (його розмір становив не більш ніж 100 рублів) [2, с. 45].

Слід зазначити, що законодавством також гарантувалися малолітнім та неповнолітнім працівникам страхові виплати в разі нещасного випадку на виробництві та тимчасової втрати працездатності.

Висновки. Законодавче врегулювання праці неповнолітніх у XIX столітті було важливим кроком у становленні трудових та соціальних прав дітей. Жорстоке використання дитини як робочої сили протягом періоду ранньої індустріалізації поступово зникає в економічно розвинених державах. Західні держави забороняють роботу дітей у майстернях та на фабриках. Діти поступово почали переходити на випадкову зайнятість, зокрема на роздрібну торгівлю, виконання окремих доручень, продаж газет тощо. Звичайно, виконання такого виду роботи дало змогу поєднати роботу з навчанням. Однак сільське господарство ще досить довго було осередком найбільшого працевлаштування дітей. Історики вважають сільське господарство історично найбільшою ділянкою дитячої праці аж до сьогодні [7, с. 7]. Питання дитячої праці, яке було порушено в XIX столітті, і дотепер залишається суттєвою соціальною і економічною проблемою в усьому світі. В Україні спостерігаються обнадійливі тенденції щодо правового врегулювання праці неповнолітніх, проте в деяких

країнах обсяги дитячої праці залишаються незмінно високими. Розвиненим країнам знадобилося кілька поколінь для того, щоб вирішити проблему використання праці дітей.

Список використаних джерел

1. Ф. Артемов. Советские законы о труде подростков. *Молодая Гвардия*, 1935. С. 8.
2. М. Балабанов. Наши законы о защите фабричного труда детей. Общедоступное практическое руководство. Киев : издание "Лига защиты детства", 1915. С. 4–45.
3. Гессен В. Ю. История законодательства о труде рабочей молодежи в России. Ленинград, 1927. С. 67–126.
4. Детский труд на фабриках Англии. URL : <http://de-ussr.ru/history/newvr/detskij-trud.htm> (дата звернення: 20.02.2020).
5. С. Каплун. Охраняйте детский труд, Москва : Госиздат, 1920. С. 11.
6. В. П. Литвинов-Фалинский. Фабричное законодательство и фабричная инспекция. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Типография А. С. Суворина, 1904. С. 1–91.
7. А. Подъяпольская, Н. Подъяпольский. Сельскохозяйственный труд детей и подростков. Москва : Госиздат, 1927. С. 7.
8. Что делают русские цари для народа? Женева, 1896. С. 10.
9. Шелимагин И. И. Фабрично-трудовое законодательство в России, вторая половина XIX столетия. Москва : Госюриздат, 1947. С. 38.
10. Ayer Company Publishers, Inc. The Factory act of 1819: six pamphlets, 1818–1819. New York, 1972. P. 31.
11. Cook C. Britain in the nineteenth century: 1815–1914. Companions to History Series. Routledge, 2005. P. 113.
12. Factory Legislation 1802–1878. URL : <http://www.historyhome.co.uk/peel/factmine/factleg.htm> (дата звернення: 21.02.2020).
13. Hindman, Hugh D. The world of child labor: an historical and regional survey, published by Routledge, 2015 P. 12–77.

References

1. F. Artemov. (1935). Sovetskie zakony o trude podrostkov [Soviet laws on adolescent labor]. *Molodaya Gvardiya*. S. 8. [in Russian].
2. M. Balabanov. (1915). Nashi zakony o zashchite fabichnoi truda detej. Obshchedostupnoe prakticheskoe rukovodstvo [Our laws on the protection of fabulous child labor. Public Practical Guide]. Kiev, izdanie "Liga zashchity detstva". S. 4–45. [in Russian].
3. Gessen V. YU. (1927). Istoriya zakonodatel'stva o trude rabochej molodezhi v Rossii [The history of legislation on labor of working youth in Russia]. L. S. 67–126. [in Russian].
4. Detskij trud na fabrikah Anglii [Child labor in the factories of England]. URL : <http://de-ussr.ru/history/newvr/detskij-trud.htm>. [in Russian].
5. S. Kaplun. (1920). Ohranyajte detskij trud [Protect child labor]. M. :Gosizdat. S. 11. [in Russian].
6. V. P. Litvinov-Falinskij. (1904). Fabrichnoe zakonodatel'stvo i fabrichnaya inspekciya [Factory legislation and factory inspection]. Izd. 2-e, ispr. i dop. M. : Tipografiya A. S. Suvorina. S. 21–91. [in Russian].
7. A. Pod'yapol'skaya, N. Pod'yapol'skij. (1927). Sel'skohozyajstvennyj trud detej i podrostkov [Agricultural labor of children and adolescents]. M. : Gosizdat. S. 7. [in Russian].
8. Chto delayut russkie cari dlya naroda? (1886). [What do Russian tsars do for the people?] Zheneva. S. 10. [in Russian].
9. Shelimagin I. I. (1947). Fabrichno-trudovoe zakonodatel'stvo v Rossii, vtoraya polovina XIX stoletiya [Factory labor legislation in Russia, the second half of the XIX century]. M. : Gosyurizdat. S. 38. [in Russian].
10. Ayer Company Publishers, Inc. The Factory act of 1819: six pamphlets, 1818–1819. New York, 1972. P. 31.
11. Cook C. Britain in the nineteenth century: 1815–1914. Companions to History Series. Routledge, 2005. P. 113.

12. Factory Legislation 1802–1878. URL : <http://www.historyhome.co.uk/peel/factmine/factleg.htm> (date of appeal : 21.02.2020).
13. Hindman, Hugh D. The world of child labor: an historical and regional survey, published by Roufledge, 2015. P. 12–77.

Abdel Fatah Anna,

aspirant

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

HISTORY OF CHILD LABOR AND ITS LEGISLATIVE REGULATION IN THE NINETEENTH CENTURY

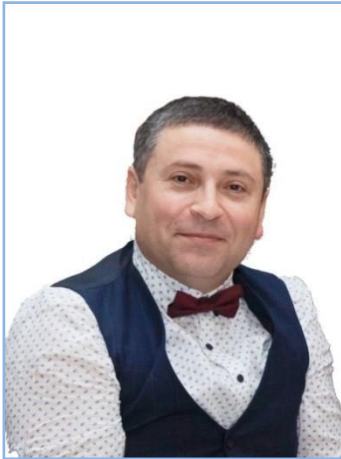
The article discusses the evolution of child labor law in the 19th century, on the example of England and the Russian Empire. The purpose of the article was to ascertain the circumstances that led to the exploitative forms of child labor, and the circumstances that have pushed governments to adopting legislation that would guarantee minimum labor rights for children. The article examines the types of productions (factories, mines, workshops) which were involved in child labor, investigated age range of working children, their working time, leisure of minors and conditions of labor. It was found out that the children began working from an early age, working conditions for children were not different from that of adults labor (working up to 20 hours a day, night work, unhygienic conditions at work), and remuneration was much smaller. The article discusses the consequences of child labor: injuries, high mortality rate and their influence on social, political and economic situation in states. The normative acts of the states, adopted during the nineteenth century, were analyzed. That gives the possibility to draw a general conclusion with respect to labor and social rights guaranteed by the states. Such assurances were: the establishment of a minimum age for employment, prohibition of night work for young children, banning work in dangerous and unhealthy industries, the improvement of working conditions, limitation of working hours, the provision of education. Of course, the laws that were adopted, not immediately and not always were effective. Employers were reluctant to carry out the laws. But one thing is certain: the state and society have set itself the problem and, through trial and error, are now struggling with the elimination of unacceptable forms of child labor.

Key words: labor; child; minor; factory law; exploitation; legal protection of children; working conditions.

Надійшла до редколегії 16.02.2020

УДК: 347.121.2

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-46-53>

Буга Володимир Васильович,

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0655-5256>

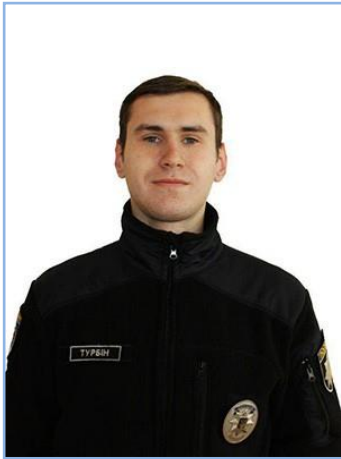
Турбін Данило Олексійович,

курсант

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7880-8566>

ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

Статтю присвячено визначенню права на забуття в системі захисту персональних даних. Головним принципом поняття інформаційного права є те, що власником особистої приватної інформації насамперед є ви самі. Воно означає, що особа має право подати до оператора пошукової системи мережі Інтернет заяву або до вищого органу влади чи суду скаргу / позов про видалення або зміну посилань на певні інтернет-сторінки, які містяться в списку результатів пошуку, що з'являється після введення імені такої особи до пошукового рядка.

Ключові слова: право на забуття; захист персональних даних; інформаційне право; право бути забутим.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що головним принципом поняття інформаційного права є те, що власником особистої приватної інформації насамперед є ви самі. Воно означає, що особа має право подати до оператора пошукової системи мережі Інтернет заяву або до вищого органу влади чи суду скаргу / позов про видалення або зміну посилань на певні інтернет-сторінки, які містяться в списку результатів пошуку, що з'являється після введення імені такої особи до пошукового рядка.

Мета цієї роботи полягає у визначенні напрямів розвитку законодавства, що стосується права на забуття в системі захисту персональних даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематика визначення права на забуття в системі захисту персональних даних розглядалася багатьма вітчизняними вченими-теоретиками. Доречним буде виокремити праці Г. О. Андрощука, Ю. С. Разметаєвої, П. М. Сухорольського, М. І. Тарнавської, І. С. Федоришиної та інших учених України. Незважаючи на те, що важливі аспекти права на забуття в системі захисту персональних даних відображені в працях зазначених учених, водночас ще остаточно не розроблене комплексне уявлення про право на забуття в системі захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу. У 2014 р. Суд Європейського Союзу (далі – Суд) виніс рішення, яким право бути забутим було затверджено. Це викликало неабиякі зміни в юридичній практиці держав-членів ЄС та дискусії щодо відповідного права у всьому світі. Відправним пунктом справи було звернення іспанського громадянина Маріо Костехи Гонсалеса (Mario Costeja González), який знайшов через пошукову систему Google за своїм ім'ям відомості 16-річної давності про банкрутство та аукціон нерухомості, пов'язані з його старими боргами. Заявник уважав, що ця інформація була неактуальною та не відобра-

жала те, ким він є сьогодні. У кінцевому підсумку Суд ухвалив, що громадяни ЄС мають право бути забутими та можуть вимагати видалення з пошукових систем посилань на сторінки зі старою інформацією про себе. Суд дійшов висновку, що корпорації, які збирають особисту інформацію для отримання прибутку, повинні прибрати посилання за запитом особи. При цьому Суд залишив незмінним рішення національних іспанських установ про відмову видалити первісну статтю щодо особистого банкрутства Маріо Костехи Гонсалеса із сайту медіа-ресурсу, тобто сама інформація збережена, ускладнився тільки її пошук. Право вимоги прибрати посилання на певну неактуальну інформацію застосовується до корпорацій, комерційних пошуковиків, які збирають особисту інформацію для отримання прибутку, зважаючи на те, що фундаментальні права переважають економічний комерційний інтерес, а в окремих випадках – публічний інтерес стосовно доступу до інформації. У цьому рішенні Суд ЄС зазначив, що навіть законна обробка інформації може із плином часу стати несумісною з європейським законодавством про захист даних. Дані про особу можуть стати недостатніми, такими, що не мають значення, чи такими, що більше не мають відношення до особистої ідентичності; їхнє розповсюдження може стати надмірним стосовно цілей, для яких вони були оброблені, та у світлі часу, що минув. Тому людина може звернутися з вимогою про «забуття», про те, щоб результати пошуку в інформаційних системах більше не були пов'язані з її ім'ям. Звісно, якщо немає особливих причин (як-от публічний статус особи, її роль у суспільному житті), що виправдовують переважний інтерес суспільства щодо доступу до інформації [1, с. 99–100].

Як наслідок, приватні особи, на яких поширюється дія норм права ЄС щодо захисту персональних даних, отримали право звертатися до операторів пошукових систем із вимогою видалення посилань на інформацію про них в Інтернеті, а пошуковим системам довелося створити відповідні форми на своїх сайтах та забезпечити опрацювання таких звернень і реагування на них. Важливо й те, що численні положення Директиви та рішення Суду обмежують реалізацію зазначеного права, особливо тоді, коли йдеться про обробку персональних даних для цілей журналістики, художньої чи літературної діяльності або коли інформація має суспільне значення та є необхідною для реалізації свободи вираження. Отже, за таких умов оператори пошукових систем змушені оцінювати кожен випадок окремо та приймати рішення на основі зважування конкуруючих прав людини та індивідуальних і суспільних інтересів. Із часу ухвалення рішення Суду ЄС звернення до операторів пошукових систем набули масового характеру [2, с. 95].

Право суб'єкта персональних даних вимагати в контролера даних видалення цих відомостей закріплено в багатьох міжнародних договорах, рішеннях міжнародних організацій та актах національного законодавства, проте не всі вони гарантують визнання ними права на забуття. Наприклад, у згаданій Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 1981 року йдеться, що суб'єкт даних може вимагати виправлення або знищення цих відомостей, якщо їх обробляли всупереч положенням внутрішнього законодавства. Але, обговорюючи право бути забутим, ми маємо на увазі стирання даних, які обробляють і які знаходяться у вільному доступі без порушення законодавства. Подібно до цього, у Законі України «Про захист персональних даних» зазначено, що суб'єкт персональних даних має право «пред'являти вмотивовану вимогу щодо зміни або знищення своїх персональних даних будь-яким власником та розпорядником персональних даних, якщо ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними» [3, с. 153].

Разом з тим уведення права бути забутим стикається як із концептуальними, теоретичними складнощами, так і з невизначеною практикою реалізації. З погляду американської юриспруденції, європейське право бути забутим цілком можливо сприймається як катастрофічне для свободи вираження. Відмінності історії США і Європи, особливо у ХХ ст., сформуvalи різні підходи до свободи вираження та прайвесі. Крім цього, подвійний ефект технологій проявляється в тому, що їх можна використовувати як на благо, так і на шкоду фундаментальним правам людини та демократії. Приміром, відстежування місцезнахо-

дження використовується для допомоги власникам смартфонів знайти транспорт чи кафе поруч, запропонувати переклад, поділитися в соціальних мережах фотографією із вказівкою місця. Водночас недемократичні режими можуть використовувати відстеження для моніторингу антиурядових протестів і переслідування окремих осіб. Гарний історичний приклад наводить Ю. Разметаєва про те, чому право бути забутим має існувати: у 30-х рр. XX ст. голландський уряд зберігав усеосяжний реєстр населення, який включав імена, адреси та релігійну приналежність громадян. Реєстр був призначений для сприяння управлінню та поліпшення планування добробуту, але коли нацисти ввійшли до Нідерландів, то використали його, щоб розшукати євреїв і циган. Це говорить про глибоке культурне підґрунтя рішення про право бути забутим, яке в європейському контексті спирається на колективну пам'ять про нацистську епоху й авторитарні комуністичні режими [4, с. 225].

Ураховуючи теорії, важливі для розуміння американської концепції свободи вираження, стверджують, що визнання права бути забутим є недоцільним, оскільки будь-яке приховування даних є шкідливим. Натомість необхідна якомога більша прозорість, середовище, у якому проблеми вирішують самі учасники комунікації в умовах вільної конкуренції ідей і без зайвого втручання з боку держави. Однак поширення цієї концепції на сферу реалізації права бути забутим доцільне лише з урахуванням особливостей відносин в Інтернеті. Власне пошукові системи й алгоритми, на яких базується видача результатів пошуку (включаючи їхній порядок у списку), є далекими від прозорості. В умовах поглиблення персоналізації Інтернету також помилково стверджувати, що видача інформації вебсервісами є певним «віддзеркаленням реальності» чи прямо співвідноситься з нею [5, с. 97].

В Італії діє Кодекс про захист персональних даних 2003 року та державна організація із захисту персональних даних. У цій країні право на забуття розглядається насамперед із погляду права кожного громадянина на видалення з архіву новин певних біографічних фактів, здатних завдати шкоди його честі або репутації [3, с. 155].

Франція вважається родоначальницею концепції права на забуття. У 2010 році в цій країні була прийнята Хартія про право на забуття (далі – Хартія), що стала першою спробою уряду Франції запровадити концепцію права на забуття в Інтернеті до національної системи права. Хартія є зведенням норм і правил поведінки для держави й корпорацій у сфері захисту персональних даних у мережі. Вона була підписана колишнім міністром із розвитку електронної економіки Наталі Косцюшко-Морізе та представниками таких інтернет-гігантів, як Microsoft і Skyblog (Facebook і Google відмовилися підписувати документ) [3, с. 155–156]. Важливим є дослідження причин відмови великих корпорацій від підписання Хартії та вдосконалення подібних документів таким чином, щоб корпорації були зацікавлені в ньому.

Право бути забутим не має сталого визначення. Воно розглядається як таке, що відображає вимоги особи вилучити певні дані про себе, щоб треті особи не могли більше відслідковувати їх; як право на мовчання про минулі події в житті, які більше не відбуваються; як можливість для приватних осіб прибирати особисту інформацію (тексти, відео або фотографії) з певних інтернет-ресурсів, щоб вона не була знайдена пошуковими системами тощо. Як зазначається, «навіть за відсутності конкретного визначення, що встановлюється відповідними правовими нормами як на національному, так і на наднаціональному рівні, право бути забутим згадується як право особи на те, щоб її персональні дані більше не оброблялися, як тільки відповідних цілей було досягнуто» [4, с. 226].

Застосування права на забуття в Аргентині пов'язано передусім із позовами публічних осіб проти регіональних підрозділів Google і Yahoo з вимогами видалити певні пошукові запити або посилання на світліни. У 2009 році Вірджинія да Куна виграла справу проти Google та Yahoo про видалення посилань на фотографії сексуального характеру, що містять згадку її імені. У 2010 році рішення було скасовано апеляційним судом на тій підставі, що пошукові системи не можуть бути визнані відповідальними за зміст індексованого ними контенту. Остання з майже сотні подібних випадків – справа Марії Белен Родрігес

проти Google та Yahoo 2014 року. Позов про видалення посилань на світлина був відхилений. У своєму рішенні суд зробив акцент на тому, що пошукові системи можуть бути визнані відповідальними за контент своїх каталогів тільки у виняткових випадках [3, с. 156].

Ідея права бути забутим – у виконанні законних вимог людей переконатися в тому, що в кожного є можливість репрезентувати особисту ідентичність. Це передбачає, що за певних умов інформація в публічному доступі повинна бути видалена, оскільки більше не потрібна, або змінена, відповідно до розвитку подій.

Зміни, що відбуваються в сучасному світі, вимагають адекватного реагування з боку правової системи. Становлення інституту права бути забутим у ЄС зумовлене спробами знайти відповіді на складні питання балансування різноманітних інтересів та забезпечення прав людини в новому цифровому середовищі. Розвиток правових норм у сфері захисту персональних даних у Європейському Союзі демонструє належний рівень усвідомлення значення цього інституту для забезпечення багатьох основоположних прав людини та принципів європейського правопорядку. Проте, незважаючи на загалом позитивну оцінку наявних тенденцій щодо утвердження права бути забутим у правовій системі ЄС, усе ж необхідно зосередити увагу на серйозних проблемах, з якими доведеться зіткнутися на цьому шляху [5, с. 98].

Право бути забутим розглядається як таке, що може набути вирішального значення для збереження прав індивідів, особливо у вебпросторі, у інформаційну епоху “відсутності забуття”. Воно має початок у французькому «le droit à l’oubli» та італійському «diritto all’oblio», задуманих, головним чином, як права засудженого злочинця, що відбув покарання, не стикатися з інформацією про його кримінальне минуле та заперечувати проти її опублікування. Це право має прямий стосунок до прайвесі та можливості реінтегруватися в суспільство особи, звільненій від побоювань, що минуле зіпсує її репутацію. Однак є різниця між класичним «right to oblivion» і проголошеним «right to be forgotten», яка, зокрема, виражається в тому, що перше застосовується як своєрідний щит проти небажаного втручання з боку засобів масової інформації в приватне життя людей, а друге – не потребує інтересу громадськості чи втручання медіа. Особа, яка залишила нескромні або недоречні зображення, відео чи заяви на публічному вебсайті, може постраждати від цього протягом тривалого часу, навіть при відсутності будь-яких спланованих або цілеспрямованих зусиль з боку медіа-гравців [4, с. 223–224].

Наступним кроком у напрямі визнання права бути забутим у ЄС стало прийняття у квітні 2016 року Регламенту 2016/679 про захист персональних даних, покликаною замінити Директиву 95/46/ЄС. У ньому міститься окрема стаття 17 під назвою «Право на стирання (право бути забутим)», яку доповнює ст. 21 «Право подавати заперечення» [3, с. 155]. Тобто воно було закріплено на рівні міжнародного договору.

Важливим аргументом проти права бути забутим є те, що це право може спричинити придушення свободи слова, цензуру та «переписування історії». Такі побоювання є безпідставними, якщо розглядати регулювання цих питань у межах правової системи ЄС. Як уже зазначено, у Регламенті 2016/679 про захист персональних даних зроблені всі необхідні застереження щодо забезпечення свободи вираження, свободи наукових та історичних досліджень, необхідності врахування публічного інтересу й зважування конкуруючих інтересів за реалізації права бути забутим. У пошукових системах важливо те, що інформація залишається в історичних джерелах, архівах, публікаціях у ЗМІ, а видаляється лише посилання на неї. Однак виникають побоювання, що в інших державах, особливо авторитарних, закріплення в законодавстві подібного права бути забутим без належної уваги до гарантій забезпечення конкуруючих інтересів може спричинити посилення зазначених вище негативних явищ [5, с. 97–98].

Показовою в цьому сенсі є справа Олександри Уоллес – дівчини, яка залишила навчальний заклад та принесла публічні вибачення за расистське відео, яке розмістила на YouTube, що стимулювало дискусію в Інтернеті про те, наскільки університетська влада

може контролювати або регулювати висловлювання студентів. М. Амброуз наводить цей приклад як парадоксальний: завдяки обмеженому застосуванню права на забуття, а також непослідовній та викривленій концепції довготривалого збереження інформації в епоху Інтернету, знайти роботу буде легше двом засудженим за жорстоке вбивство 2-річної дитини (злочинці – Джон Венейблс і Роберт Томпсон – у 1992 р. стали наймолодшими в англійській історії ув'язненими, а відбувши покарання, отримали документи на інші імена), ніж Олександрі Уоллес [4, с. 228].

Право бути забутим визначає як спосіб захисту особистих немайнових прав особи, спрямований на гарантування таємниці минулого й життєвого спокою того, хто вирішив не присвячувати себе публічним справам. Як зазначає О. Посикалюк [6, с. 199], у процесі застосування такого способу захисту важливим є врахування двох чинників:

1) *суб'єктивного* – наявність підтвердженої поведінкою волі особи, що виражає небажання бути в центрі публічної уваги;

2) *об'єктивного*, пов'язаного з відсутністю (зникненням) виправданого суспільного інтересу, а відтак легітимності та корисності втручання в особисте життя публічної особи.

Виділяють також умови та особливості застосування права бути забутим у мережі, поміж яких:

1) неадекватність, недоречність, неактуальність даних;

2) дані самі по собі не видаляються з мережі, припиняється тільки їхнє індексування пошуковими системами;

3) значна свобода розсуду й необхідність юридичної оцінки в кожному конкретному випадку. Зазначимо, що ця оцінка, як правило, передбачатиме необхідність також і моральної оцінки. З приводу цього дослідники зазначають, що, безумовно, по-різному має оцінюватись інформація, яка знеславлює особу, і, наприклад, відгук про компетенцію спеціаліста в певній галузі [7].

Право бути забутим потенційно містить простір для зловживань. Приміром, за його допомогою можуть бути здійснені спроби позбутися важливої правдивої інформації, змінити акценти чи додати цензури. Воно розглядається як небезпечне через побоювання впливу на свободу вираження; право суспільства знати його взаємодію із правом на приватне життя; потенційне переписування якихось подій. Водночас немає сумнівів, що застарілі відомості про особу, а особливо «порномість», або посилення на дрібні правопорушення, учинені багато років тому, які на невизначений час залишаються в пошукових системах, справляють помітний вплив на життя та фундаментальні права людини [4, с. 228–230].

Цікавим є і порівняння позицій обох європейських судів – Європейського Суду Правосуддя та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Останній намагається збалансувати право громадськості на доступ до інформації та право особи на приватність, утім, як видається, надаючи більшого пріоритету праву громадськості на доступ до інформації. Так, хоча ЄСПЛ допускає за певних обставин видалення надмірно образливих коментарів із сайту, він одночасно висловлюється про важливість інтернет-архівів та поширення на них захисту ст. 10 Конвенції. Європейський Суд Правосуддя, навпаки, передусім захищає право особи на приватність. Наприклад, хоча у справі Маріо Костехи насправді йдеться не про видалення інформації з інтернет-архіву, а про припинення її індексації пошуковими системами, однак, унаслідок цього, доступ громадськості до такої інформації, ясна річ, буде дуже ускладнений. Як видається, концепція «право бути забутим» може бути сприйнята ЄСПЛ із вагомою пересторогою, адже відома позиція цієї інстанції щодо важливості права доступу громадськості до інформації, що становить суспільний інтерес. Навіть у разі, якщо інтернет-архіви містять інформацію, що визнана судом недостовірною та такою, що принижує честь, гідність особи, ЄСПЛ не допускає можливості її видалення, убачаючи в цьому небезпеку «цензури й переписування історії», а лише вказує на технічну можливість розмістити посилання на відповідне рішення суду. З огляду на це, великий ін-

терес становитимуть майбутні рішення ЄСПЛ, де він висловить свою позицію із приводу права бути забутим [8].

У жовтні 2019 року стало відомо, що Google виграв судовий процес із Францією перед Судом ЄС у Люксембурзі щодо права бути забутим. Згідно з рішенням, це право поширюється тільки на версію пошукової системи в державах-членах, але не за межами ЄС. Представник Google з питань конфіденційності Пітер Флейшер зазначив, що вони раді підтримці з боку Суду їхніх аргументів та вдячні незалежним правозахисним органам, асоціаціям та багатьом іншим в усьому світі, які надали свої висновки із цього приводу до Суду [9]. Поза сумнівом, це є доказом того, що Google дотримується права на забуття саме в країнах, де воно закріплене в законодавстві.

Підсумовуючи, зазначимо, що право бути забутим нове, адже було затверджене у 2014 році, та спричинило необхідність реформування законодавства про захист персональних даних держав-членів ЄС, дискусії в усьому світі про необхідність такого права. Громадяни держав-членів ЄС отримали право видалення посилань на інформацію про них із мережі Інтернет. Уведення права бути забутим стикається з невизначеною практикою реалізації. З американського погляду, європейське право бути забутим катастрофічне для свободи вираження. Право бути забутим відображає вимоги особи вилучити дані про себе, щоб треті особи не могли відслідковувати їх. Це спосіб захисту особистих немайнових прав, спрямований на захист таємниці минулого й життєвого спокою особи. Аргументом проти права бути забутим є те, що воно може спричинити придушення свободи слова та цензуру.

Право бути забутим визначається як спосіб захисту особистих немайнових прав особи, спрямований на гарантування збереження таємниці минулого й життєвого спокою того, хто вирішив не присвячувати себе публічним справам. Воно не може бути спрямованим на суспільно корисну інформацію. Сфера дії такого права обмежується інформацією, що належить до приватного життя та персональних даних особи.

Висновок. Уважаємо за потрібне впровадження в Україні права на забуття. Для цього необхідно провести реформу законодавства у сфері захисту персональних даних шляхом уведення норм прямої дії в Цивільний кодекс України та інші відповідні нормативно-правові акти. Доцільно створити принципово нові інструменти захисту особи від розміщення даних або матеріалів про неї, а також механізми видалення цих матеріалів через запровадження механізму адміністративно-правової, цивільно-правової та кримінально-правової відповідальності.

Щоб уникнути цензури та «переписування історії», такі новели повинні стосуватися лише непублічних осіб. Необхідна розробка критеріїв визначення публічності особи та умов реалізації права на забуття.

Список використаних джерел

1. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 364 с.
2. Сухорольський П. Право бути забутим у правовій системі Європейського Союзу: реалії, проблеми та перспективи. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34412/1/sukhorolskyi16.pdf> (дата звернення: 22.02.2020).
3. Федоришина І. С. «Право бути забутим» в системі інформаційних прав: міжнародний та вітчизняний досвід регулювання. Інформаційні ресурси, інтелектуальна власність, комунікації в освітньо-науковій та інноваційній сферах: філософсько-правові та прикладні аспекти : Матеріали круглого столу 12 травня 2017 р., м. Вінниця. Упорядники : О. Д. Довгань, М. В. Беланюк, С. А. Лапшин, О. Г. Радзівська, О. І. Яременко, ВДПУ, НДПП НАПрН України. Київ, Видавничий дім «АртЕк». 2017. С. 151–159.
4. Разметаєва Ю. С. Залиште мене у спокої або право бути забутим. *Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри* : статті учасників 1 Міжнародного круглого

столю (м. Львів, 28–29 жовтня 2016 року). Львів : видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2017. С. 221–234.

5. Сухорольський П. М. Право бути забутим у правовій системі Європейського Союзу: реалії, проблеми та перспективи. *Наука міжнародного права на рубежі століть. Тенденції розвитку та трансформації* : спеціальне видання наукових статей. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 90–101.

6. Посикалюк О. О. Межі захисту особистих немайнових прав публічних осіб: порівняльно-правове дослідження. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 197–200. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2014_13_61 (дата звернення: 20.02.2020).

7. Соколова М. Право быть забытым: Испания против Google. URL : <https://www.lawtrend.org/information-access/blog-information-access/pravo-byt-zabytym-evropejskij-sud-demonstriruet-nekompetentnost> (дата звернення: 12.02.2020).

8. Тарнавська М. І. Спори про поширення відомостей у мережі Інтернет: суперечності судової практики URL : <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2584/vnulpurn201581356.pdf> (дата звернення: 05.11.2019).

9. Андрощук Г. О. Суд ЄС: Google виграв спір щодо права на забуття. *Юридична газета*. 2019. № 40 (694). URL : <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sud-es-google-vigrav-spir-shchodo-prava-na-zabuttya.html> (дата звернення: 08.01.2020).

References

1. Razmietaieva, Yu. S. (2018). *Doktryna ta praktyka zakhystu prav liudyny : navchalnyi posibnyk* [Human Rights Doctrine and Practice: A Handbook]. Kyiv: FOP Holembovska O. O. 364 s. [in Ukrainian].

2. Sukhorolskyi, P. Pravo buty zabutym u pravovii systemi Yevropeiskoho Soiuzu: realii, problemy ta perspektyvy [The right to be forgotten in the legal system of the European Union: realities, problems and prospects]. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34412/1/sukhorolskyi16.pdf>. [in Ukrainian].

3. Fedoryshyna, I. S. (2017). «Pravo buty zabutym» v systemi informatsykh prav: mizhnarodnyi ta vitchyzniani dosvid rehuliuвання. *Informatsiini resursy, intelektualna vlasnist, komunikatsii v osvithonaukovii ta innovatsiinii sferakh: filozofsko-pravovi ta prykladni aspekty: Materialy kruhloho stolu 12 travnia 2017 r., m. Vinnytsia. Uporiadnyky : Dovhan O. D., Belaniuk M. V., Lapshyn S. A., Radziivska O. H., Yaremenko O. I. VDP, NDIIP NAPrN Ukrainy [«Right to be forgotten» in the system of information rights: international and domestic experience of regulation. Information resources, intellectual property, communication in the educational, scientific and innovative spheres: philosophical-legal and applied aspects: Materials of the round table May 12, 2017, Vinnitsa. Compilers: Dovgan OD, Belanyuk MV, Lapshyn SA, Radziivskaya OG, Yaremenko OI]. K., Vydavnychiy dim «Artek». S.151–159. [in Ukrainian].*

4. Razmietaieva, Yu. S. (2017). *Zalyshite mene u spokoii abo pravo buty zabutym. Prava liudyny: filozofski, teoretykoiurydychni ta politolohichni vymiry: Statti uchasykiv 1 Mizhnarodnoho kruhloho stolu (m. Lviv, 28–29 zhovtnia 2016 roku)* [Leave me alone or right to be forgotten. Human Rights: Philosophical, Theoretical, Legal and Political Dimensions: Articles of the Participants of the 1st International Round Table (Lviv, October 28–29, 2016)]. Lviv: Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo». S. 221–234. [in Ukrainian].

5. Sukhorolskyi, P. M. (2016). *Pravo buty zabutym u pravovii systemi Yevropeiskoho Soiuzu: realii, problemy ta perspektyvy. Nauka mizhnarodnoho prava na rubezhi stolit. Tendentsii rozvytku ta transformatsii: spetsialne vydannia naukovykh statei* [The right to be forgotten in the legal system of the European Union: realities, problems and prospects. The science of international law at the turn of the century. Trends in development and transformation: a special edition of scientific articles]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. S. 90–101. [in Ukrainian].

6. Posykaliuk, O. O. (2014). *Mezhi zakhystu osobystykh nemainovykh prav publichnykh osib: porivnialno-pravove doslidzhennia. Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo* [Limits of protection of personal non-property rights of public persons: a comparative legal study. Private law and entrepreneurship]. Vyp. 13. S. 197–200. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2014_13_61. [in Ukrainian].

7. Sokolova, M. Pravo byt' zabytym: Ispaniya protiv Google [The Right to Be Forgotten: Spain vs. Google]. URL : <https://www.lawtrend.org/information-access/blog-information-access/pravo-byt-zabytym-evropejskij-sud-demonstriruet-nekompetentnost>. [in Russian].

8. Tarnavska, M. I. Spory pro poshyrennia vidomosti u merezhi Internet: superechnosti sudovoi praktyky [Disputes over the dissemination of information on the Internet: Contradictions in case law]. URL : <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2584/vnulpurn201581356.pdf>. [in Ukrainian].

9. Androshchuk, H. O. (2019). Sud YeS: Google vyhrav spir shchodo prava na zabuttia. Yurydychna hazeta [EU court: Google wins dispute over right to forget. Legal newspaper]. № 40 (694). URL : <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sud-es-google-vigrav-spir-shchodo-prava-na-zabuttia.html>. [in Ukrainian].

Buha Volodymyr,

PhD in Law

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0655-5256>

Turbin Danylo,

cadet

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7880-8566>

THE RIGHT TO OBLIVION IN THE PERSONAL DATA PROTECTION SYSTEM

The article deals with determining the right to oblivion in the personal data protection system. The relevance of the research topic is due to the fact that the main principle of the concept of information law is that you are the owner of personal private information. It means that the person has the right to submit a complaint / claim about the removal or modification of links to certain web pages contained in the search results list, appearing after entering the name of such person into search string to the operator of the Internet search system and / or to a higher authority or court. The right to oblivion is the right of a person to remove, on demand, his or her personal data from the public access through search systems, i.e. data that are unreliable, irrelevant or that violate the applicant's legitimate interests. This data are removed from the search system and thus become inaccessible to outsiders. The right to oblivion is new, it was approved in 2014, and caused the need to reform the legislation on the protection of personal data of EU Member States, and discussions around the world about the need for such a right. Citizens of EU Member States have the right to remove links to information about them from the Internet. The introduction of the right to oblivion is faced with vague implementation practices. From an American point of view, the European right to oblivion is disastrous for freedom of expression. The right to oblivion reflects the requirements of a person that entails data about himself, so that third parties can not track them. This is a way of protecting personal non-property rights, aimed at protecting the secrets of the past and the peace of life of a person. An argument against the right to oblivion is that it can cause the suppression of freedom of speech and censorship. The right to oblivion is fined as a way of protecting personal non-property rights of a person aimed at protecting the secret of the past and the peacefulness of a person who has decided not to devote himself to public affairs. It cannot be directed to public useful information. The scope of such a right is limited to information relating to a person's privacy and personal data. We consider it necessary to introduce the right to oblivion in Ukraine. It is necessary to reform the legislation in the field of personal data protection. It is necessary to create fundamentally new tools to protect the person from the placement of data or materials about him, as well as mechanisms for deleting these materials.

Key words: right to oblivion; protection of personal data; information law; search system.

Надійшла до редколегії 24.02.2020

УДК: 334.012.2:336.225.68(477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-54-63>

Гузенко Олена Павлівна,

кандидат економічних наук, доцент

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4002-2629>

Кадала Віталій Віталійович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6868-9487>

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФАКТОРНИЙ СЕКТОР ЗАГРОЗИ РІВНЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті запропоновано авторську позицію щодо сутнісного змісту понятійної категорії «тіньова економіка» з визначенням переваг наданої характеристики. Обґрунтовано наявність взаємозв'язку між тіньовою економікою та економічною безпекою країни. Представлено аргументацію рольового аспекту рівня економічної безпеки країни з урахуванням факторних сегментів, які породжують тіньову економіку. Звернено увагу на склад факторних сегментів тіньової економіки та викладено авторське бачення стосовно низки заходів із детінізації економіки, здатних позитивно вплинути на зміцнення економічної безпеки макроекономічного рівня країни.

Ключові слова: тіньова економіка; економічна безпека; регульована ринкова економіка; економічне явище; тіньовий сектор економіки; економічна безпека країни; правові регулятори; понятійна категорія; детінізація економіки; факторний сегмент.

Постановка проблеми. Тіньова економіка здійснює негативний вплив на розвиток країни. Вона виступає одним із негативних сегментів, який перешкоджає надходженню коштів у скарбницю країни, а як наслідок, негативно впливає на соціально-економічний розвиток взагалі. При цьому порушуються правові основи функціонування підприємницького сектору в країні, що викликає появу дезінформаційних явищ у прогнозуванні майбутніх критеріїв розвитку різних суб'єктів. Це лише поверхове бачення впливу тіньової економіки на життєдіяльність секторів економіки, проте варто також згадати про рівень загроз економічній безпеці. Економічна безпека має сприяти адаптуванню більш креативних, творчих та професійних дій стосовно розвитку як країни загалом, так і кожного окремо взятого підприємця. Проте згаданий вище процес порушується під впливом наявної тіньової економіки, яка у своїй основі вже виступає носієм негативного впливу на дієвість різних аспектів розвитку країни. Безумовно, повністю побороти таке явище, як тіньова економіка неможливо, однак знизити рівень її обсягів та забезпечити на цій основі підвищення рівня економічної безпеки країни та окремо взятого суб'єкта господарювання можливо. Для цього, як правило, потрібно говорити про наявність окресленої проблеми на всіх можливих рівнях політичної, правової та наукової еліти. У сукупності різних наукових доробок, які формуються під гаслом вирішення порушеної проблеми, можливо розробити план

протидії тіньовій економіці, а на цій основі сприяти зміцненню економічної безпеки. Ми вважаємо, що на першому етапі варто більш глибоко дослідити теоретичний аспект таких явищ, як тіньова економіка та економічна безпека, а на базі отриманих результатів дослідження визначити напрямок подальшого вивчення порушеної проблеми, а саме розробити пропозиції стосовно детінізації економіки. До того ж доцільно також викласти наявні, уже доведені фактори впливу зазначених явищ на безпосередні події, що мають місце в реальному підприємницькому секторі економіки. Отже, ми вважаємо, що проблема є доволі актуальною та може вважатися сучасною і пріоритетною серед наявного блоку негативних сегментів, які порушують правила розвитку як країни взагалі, так і представників різних сфер бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до чисельних наукових праць свідчить, що проблема такого явища, як тіньова економіка та економічна безпека країни й суб'єктів господарювання не є новою, проте потребує постійної уваги, оскільки умовою розвитку нашої країни виступає регульована ринкова економіка. Зокрема, поміж науковців, які досліджують різні аспекти тіньової економіки – А. В. Базилук, С. О. Коваленко [1], З. С. Варналія [2], М. В. Фоміна, В. В. Приходько, М. Г. Каптуренко [3], І. І. Мазур [4], Н. С. Різник [5] О. В. Турчинов [6] та інші. У своїх працях вони вважають, що однією з основних передумов виникнення і зростання тіньової економіки є адекватна реакція економічних суб'єктів на неадекватні способи регулювання бізнесу державою. Разом з тим, на наше переконання, потребують більш глибокого дослідження чинники, які впливають з наявного взаємозв'язку між тіньовою економікою та економічною безпекою. Зважаючи на це, варто відзначити вчених, які проводять наукові дослідження в зазначеній сфері. Серед них слід виокремити М. І. Камлика [7], С. В. Філіппову, С. А. Нізяєву [8], О. А. Кириченко, В. Г. Алькему, В. С. Сідака, С. М. Лаптева, В. І. Терехова, О. Захарова [9], В. Г. Федоренка, І. М. Грищенко, О. Ф. Новікову, О. В. Ольшанську, А. О. Мельника [10], І. П. Отенко, Г. А. Іващенко, Д. К. Воронкова [11] та ін. Автори підтверджують існування взаємозв'язку між рівнем економічної безпеки та обсягами тіньової економіки в країні. Очевидним є той факт, що окремі аспекти цього взаємозв'язку потребують поглибленого дослідження з огляду на теперішні динамічні зміни в країні, яка обрала принципи розвитку ринкової економіки.

Невирішена частина загальної проблеми. На сьогодні невирішеною залишається проблема недостатнього рівня вивчення впливу тіньової економіки на безпеку життєдіяльності країни та на економічну безпеку розвитку окремо взятого суб'єкта. Крім того, ми вважаємо, потребує більш глибокого дослідження факторний сегмент як із позиції тіньової економіки, так і з позицій економічної безпеки. Така теза впливає з того, що поглиблене вивчення змістовності факторного сегмента, надасть можливість установити раціональність пропозицій, що стосуються детінізації економіки, а на цій основі забезпечити певний рівень зниження загроз економічній безпеці, її розвитку, з огляду на ринкові регулятори.

Формування мети статті. Мета наукової розробки полягає в поглибленні сутнісної характеристики понятійної категорії «тіньова економіка» та комплексному дослідженні змістовності факторного сегмента в контексті наявного взаємозв'язку між тіньовою економікою та економічною безпекою з позиції його впливу на життєдіяльність підприємницького сектору країни. Ураховуючи мету наукової розробки, ми вважаємо, що до складу ключових завдань доцільно включити теоретичний аспект оновлення та розширення сутнісної характеристики понятійної категорії «тіньова економіка», висвітлення складових факторного сегмента наявного взаємозв'язку між економічною безпекою та тіньовою економікою, а також розробку пакета пропозицій, націлених на детінізацію економічних процесів у контексті макроекономічного рівня.

Виклад основного матеріалу. Сучасність доводить, що тіньовий сектор економіки виступає одним із ганебних явищ у розвитку кожної країни. Проте нехтувати зазначеним явищем або робити вигляд, що його вплив мізерний на глобальні процеси, які відбуваються

ся в економічному секторі макроекономічного рівня, ми вважаємо хибною думкою. Це впливає з такого: достеменно відомо, що представники тіньового сектору економіки країни акумулюють на своїх рахунках доволі значну суму коштів, а як наслідок, державна скарбниця втрачає доволі вагомому суму грошового потоку, котрий за призначенням, згідно з податковими правилами гри в країні, мав би надійти до дохідної частини державного бюджету. Це одне з поверхових явищ, яке породжено тіньовою економікою і є очевидним як для політиків, так і науковців. До того ж стає зрозумілим той факт, що на макрорівні зазначене явище породжує негативний вплив на процеси фінансування різних напрямків соціально-економічного розвитку країни, котрі мають отримувати бюджетний ресурс. У цьому випадку постає питання загрози певному рівню економічної безпеки країни, оскільки відбудеться недофінансування статей, котрі мають формувати основу для покриття бюджетних видатків.

Водночас від такого явища, а саме тіньової економіки, також потерпає та гілка підприємницького сектору країни, котра займається бізнесом згідно із чинним законодавчим полем, проте можливість отримати певну кількість коштів на підтримку та майбутній розвиток своєї діяльності з бюджету ними втрачається. Особливо такі події простежуються в секторі сільськогосподарських підприємств, котрі потерпають від невизначеності та суттєвого впливу погодних умов на рівень урожаю різноманітних сільськогосподарських культур, що певною мірою є основою кормової бази для розвитку тваринництва. Така ситуація, запевняємо, уже вказує на втрату певного рівня економічної безпеки цими суб'єктами господарювання.

Повертаючись до порушеної проблеми, варто зупинитися на понятійних категоріях, що обрано як базу в основі дослідження. Ми не будемо висвітлювати всі наявні наукові доробки у сфері розуміння змістовності понятійної категорії «тіньова економіка», а наведемо лише ті визначення, котрі, на нашу думку, є більш цікавими з позиції проблеми, обраної для вирішення.

Зокрема, звернення до монографічних досліджень А. В. Базилюка та С. О. Коваленка [1] надало змогу встановити, що понятійну категорію «тіньова економіка» слід розуміти як «...складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків». Зі свого боку, О. В. Турчинов [6] вважає, що в основу сутнісної характеристики понятійної категорії «тіньова економіка» варто покласти «...економічну діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямовану на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства». Доволі розширену версію тлумачення обраної понятійної категорії наводить у монографічному дослідженні В. М. Попович [12]. Науковець вважає, що понятійну категорію «тіньова економіка» варто тлумачити як «...такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів в економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали мати споживчий характер, а трансформувались у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу у всіх сферах цивільно-правових, організаційно регулятивних і суспільно-економічних відносин». У своїй праці О. Я. Базилінська [13] наголошує на тому, що понятійну категорію «тіньова економіка» доцільно розглядати з позиції економічних процесів. Учена обґрунтовує той факт, що понятійна категорія «тіньова економіка» має розглядатися як «...економічні процеси, що приховуються їх учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі офіційною державною статистикою».

Дослідження наукових позицій стосовно сутнісного змісту понятійної категорії «тіньова економіка» надало змогу встановити, що автори розкривають її зміст під різним кутом зору, а саме з позиції соціально-економічного явища, економічної діяльності, економі-

чного стану та економічних процесів. При цьому зберігають єдину позицію щодо неконтрольованих і нерегульованих взаємовідносин між суб'єктами тіньової економіки.

Перш ніж надати авторське бачення змістовності понятійної категорії «тіньова економіка», ми вважаємо за доцільне розглянути окремі позиції науковців щодо тлумачення дефініції «економічна безпека». Такий підхід обґрунтовується наявністю тісного взаємозв'язку між зазначеними поняттями. Зокрема, І. Ю. Башинська [14] у монографічному дослідженні наводить доволі змістовне, розширене тлумачення понятійної категорії «економічна безпека»: стан економічної системи, що характеризується наявністю конкурентних переваг, які досягаються ефективним використанням наявних власних та залучених ресурсів, своєчасним упровадженням комплексу заходів із метою підтримання нормальних умов працездатності системи для максимального досягнення поставлених цілей у короткостроковому та довгостроковому періоді в умовах постійної зміни навколишнього середовища. При цьому зазначає, що «...на сьогоднішній день поняття економічної безпеки розглядається дуже широко, в результаті чого розмивається сама сутність визначення, або надто вузько, не розкриваючи економічного змісту терміну. Жодне з наведених визначень не можна заперечити, та з жодним не можна погодитись повністю» [14]. Певною мірою ми поділяємо наведену позицію.

Доцільно вказати, що сучасна позиція більшості науковців щодо трактування понятійної категорії «економічна безпека» зводиться до необхідності розгляду з позиції економічної системи. З метою більш предметного розгляду обраної дефініції звернемося до наявних наукових позицій її тлумачення (табл. 1).

Таблиця 1.

Наукові позиції трактування понятійної категорії «економічна безпека»

Наукова позиція змістовності понятійної категорії «економічна безпека»	Автори (науковці), джерело
Економічна безпека – це здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави; протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання	Я. А. Жаліло 15
Економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз	В. Т. Шлемко, І. Ф. Зінько 16
Економічна безпека – це стан забезпеченості необхідними ресурсами на рівні, який дозволяє гарантувати розвиток і зростання економіки та соціальної сфери при достатньому захисті економічних інтересів від системи загроз зовнішнього і внутрішнього походження	А. М. Сундук 17
Економічна безпека – це інтегральна категорія та особливість її стану в національній господарській системі у вигляді системної сукупності негативних чинників, розв'язання яких вимагає використання комплексу дій інституційного нормативно-правового та організаційно-економічного характеру, заходів, спрямованих на збалансоване й стабільне зростання економіки держави, що покращує конкурентоспроможність національної економіки та включає механізм захисту національних економічних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз	І. С. Чорнодід 18

З урахуванням меж наукової розробки в таблиці було представлено найбільш змістовні, на нашу думку, сутнісні характеристики понятійної категорії «економічна безпека». Здебільшого науковці розкривають її зміст через стан національної економіки та заходів,

необхідних для позитивного її розвитку. Водночас ми погоджуємося з позицією В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка та Т. Є. Воронкової [10] стосовно того, що «...кожний окремий суб'єкт це поняття сприймає в широкому діапазоні своїх власних суб'єктивних уявлень, тому що конкретного визначення практично не існує».

На нашу думку, розкриття змістовності понятійної категорії «тіньова економіка» має відбуватися з урахуванням такого сегмента, як економічна безпека. Зазначене твердження впливає з того, що однією з основних загроз, яку представляє тіньова економіка для економічної системи, є спотворення механізмів дії законів та інструментів ринку, що призводить до неефективності механізмів стимулювання економіки, стримання економічного розвитку країни. Ми вважаємо, що до базових складових, які буде покладено в основу сутнісної характеристики понятійної категорії «тіньова економіка», доцільно включити такі сегменти (рис. 1).

Рисунок 1. Ключові сегменти змістовності понятійної категорії «тіньова економіка» (авторська позиція)

Ураховуючи зазначені ключові сегменти змістовності понятійної категорії «тіньова економіка», пропонуємо розглядати її як економічну категорію, котра віддзеркалює наявні нерегульовані економічні відносини між різними суб'єктами, що впливають з їхніх протиправних та протизаконних дій, породжених неконтрольованими подіями та викривленням інформаційного потоку про їхню діяльність, у результаті чого відбувається накопичення доходів злочинного походження і відтворення незаконних капіталів з одночасним зниженням рівня економічної безпеки країни.

Ми вважаємо, що таке тлумачення понятійної категорії «тіньова економіка» має декілька переваг. Стосовно їхнього складу пропонуємо:

- включення всіх ключових сегментів, котрі розкривають змістовність понятійної категорії, що досліджується;
- збереження логічного та послідовного включення кожного ключового сегмента у процесі розкриття змістовності понятійної категорії, що вивчається;
- підтвердження взаємозв'язку негативних сегментів тіньової економіки з економічною безпекою країни.

До речі, одним з аргументів підкріплення взаємозв'язку між тіньовою економікою та економічною безпекою, ми вважаємо статтю 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» [19]. У названій статті правового акта законодавець звернув увагу на те, що «... тінізацію національної економіки визнано однією з загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері».

З метою поглиблення дослідження проблеми, що розглядається, пропонуємо звернутися до факторного сегмента, а саме визначення основних факторних сегментів, які обґрунтовують наявність тіньової економіки. Здебільшого до системних факторів тінізації економіки, які залишаються актуальними в сучасних умовах розвитку країни, політики та науковці включають: високий рівень корупції; низьку ефективність функціонування органів судової системи; недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включно із правом на фінансові активи, та непередбачуваність змін у податковому законодавстві.

Більш деталізований перелік факторних сегментів, які розкривають причини існування та зростання обсягів тіньової економіки в Україні, наводить у своїй праці О. В. Скорук [20]. Це:

- зatoryжна соціально-економічна криза в країні;
- існування організованої економічної злочинності, корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування;
- наявність позабанківського грошового обігу;
- складність та хаотичність податкового законодавства;
- недосконалість чинного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки;
- діяльність криміногенної банківської системи;
- тіньова психологія та тіньова мораль нашого суспільства. Науковець також звертає увагу на той факт, що «...існування тіньової економіки створює загрозу національній безпеці нашої держави. Проте її дуалістичний характер має як позитивний, так і негативний вплив на національну економіку» [20].

Ми погоджуємося з думкою Т. В. Приступи та М. А. Чайковської [21] стосовно того, що для подолання «тіньової економіки» та поліпшення соціально-економічного становища в Україні потрібно впроваджувати такі заходи:

- створити умови для розвитку малого та середнього бізнесу, усунути обмеження щодо нього;
- установити на законодавчому рівні мінімальний обсяг статутного капіталу та суму, яка має бути сплачена у грошовій формі для компаній;
- підвищити оплату праці в різних сферах великого, середнього та малого бізнесу;
- створити державний орган, що буде контролювати цю сферу;
- потрібно встановити особисту фінансову відповідальність керівників і головних бухгалтерів підприємств за незаконне використання коштів;
- варто поширити безготівкові розрахунки, це дасть змогу краще контролювати джерела доходів, оперативно виявляти факти витрачання коштів у розмірах, що перевищують доходи.

Ми вважаємо, що більш глобальні напрямки зниження рівня тіньової економіки країни повинні містити заходи з її детінізації, які є наслідком визначених чинників впливу на макроекономічному рівні. Маються на увазі такі дії:

- посилення боротьби з корупцією на основі підвищення якісного рівня законодавчих регуляторів підприємницької сфери та очищення влади;
- прийняття пакета законодавчих регуляторів, котрі матимуть на меті підвищення ефективності функціонування органів судової системи;
- удосконалення чинного законодавчого блоку з позиції питання створення умов для легалізації зайнятості населення в усіх сферах підприємницького сектору;
- підвищення якісного рівня законодавчого блоку, який забезпечує захист прав на рухому та нерухому власність, включно з правом на фінансові активи;
- звести до мінімуму непередбачуваність змін у податковому законодавстві та посилення державного контролю за використанням бюджетних коштів, кредитних ресурсів та іноземних інвестицій;

- переглянути та вдосконалити змістовність окремих законодавчих регуляторів, які забезпечують виявлення таких явищ, як легалізація (відмивання) тіншових доходів та відтворення незаконних капіталів.

Викладені вище заходи щодо зниження рівня тіншової економіки країни позитивно вплинуть на процеси покращення рівня економічної безпеки, оскільки сприятимуть створенню умов збільшення надходжень до державної скарбниці, що своєю чергою надасть можливість більш предметного забезпечення виконання намічених соціально-економічних заходів із позиції фінансування. Крім цього, як держава, так і суспільство матимуть можливість забезпечити виконання стратегічних і тактичних напрямків розвитку країни на основі дійсного фінансового потоку, який буде формуватися з реальних надходжень до бюджету країни.

Висновки. За результатами проведених досліджень варто зробити декілька висновків.

По-перше, наявність тісного взаємозв'язку між тіншовою економікою та рівнем економічної безпеки підтверджено. Чим нижче обсяг тіншового сектору країни, тим вище рівень її економічної безпеки.

По-друге, вивчення наукових позицій щодо сутності понятійної категорії «тіншова економіка» сприяло формуванню авторського бачення її змістовності: економічна категорія віддзеркалює наявні нерегульовані економічні відносини між різними суб'єктами, що випливають з їхніх протиправних та протизаконних дій, породжених неконтрольованими подіями та викривленням інформаційного потоку про їхню діяльність, унаслідок чого відбувається накопичення доходів злочинного походження і відтворення незаконних капіталів з одночасним зниженням рівня економічної безпеки країни.

По-третє, визначено переваги авторського тлумачення цієї понятійної категорії: включення всіх ключових сегментів, котрі розкривають змістовність понятійної категорії, що досліджується; збереження логічного та послідовного включення кожного ключового сегмента під час розкриття змістовності понятійної категорії, що вивчається; підтвердження взаємозв'язку негативних сегментів тіншової економіки з економічною безпекою країни.

По-четверте, на основі дослідження факторного сегмента появи тіншової економіки запропоновано низку заходів її детінізації за напрямками, як-от:

- високий рівень корупції;
- низька ефективність функціонування органів судової системи;
- недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включно із правом на фінансові активи, та непередбачуваність змін у податковому законодавстві тощо.

По-п'яте, урахувавши тісний взаємозв'язок між рівнями тіншової економіки та економічної безпеки, розуміємо, що вирішення цих проблем має відбуватися в комплексі за єдиною програмою стратегічних і тактичних дій як з боку держави, так і кожного суб'єкта.

Наступним кроком дослідження має стати більш предметне вивчення інструментів оцінювання процесів рівня тіншової економіки та економічної безпеки, що надасть можливість сформувати реалістичний інформаційний потік для прийняття управлінських рішень у сфері детінізації економіки країни в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Базилюк А. В., Коваленко С. О. Тіншова економіка в Україні : монографія. Київ : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. 206 с.
2. Тіншова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : монографія; за ред. З. С. Варналія. Київ : НІСД, 2006. 576 с.
3. Корупція і тіншова економіка: політекономічний аспект : монографія / М. В. Фоміна, В. В. Приходько, М. Г. Каптуренко та ін.; кер. авт. кол. і наук. ред. М. В. Фоміна. Донецьк : Дон НУЕТ, 2012. 333 с.
4. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія. Київ : Київський університет, 2008. 239 с.

5. Різник Н. С. Регіональний менеджмент детінізації економіки: теорія, методологія, практика. Луцьк : СПД Галяк Жанна Володимирівна, 2012. 532 с.
6. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки : монографія. Київ : НАН України, 1996. 199 с.
7. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект : навч. посібн. Київ : Вид-во «Атіка», 2007. 432 с.
8. Філіппова С. В., Нізяєва С. А. Аналітичні інструменти системи економічної безпеки суб'єктів господарювання : монографія. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2012. 179 с.
9. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання : монографія / О. А. Кириченко та ін. Київ : УЕП «Крок», 2008. 423 с.
10. Економічна безпека України : монографія / В. Г. Федоренко та ін.; за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка. Київ : ТОВ «ДКС центр», 2017. 462 с.
11. Отенко І. П., Іващенко Г. А., Воронков Д. К. Економічна безпека підприємства : навч. посіб.; Харк. нац. екон. ун-т. Харків : Вид. ХНЕУ, 2012. 251 с.
12. Попович В. М. Теорія і практика детінізації економіки : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 546 с.
13. Базилінська О. Я. Макроекономіка : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 442 с.
14. Башинська І. Ю. Уточнення визначення дефініції та економічного змісту категорії «економічна безпека підприємства». Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки : колективна монографія. У 2 т. Дніпропетровськ : «ФОП С. І. Дробязко», 2014. Т. 2. 349 с. С.14–20.
15. Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : НІСД, 2003. 368 с.
16. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія. Рада національної безпеки і оборони України. Київ : НІСД, 1997. 120 с.
17. Сундук А. М. Регіональний вимір економічної безпеки України : монографія; НАН України, Рада з вивчення продукт. сил України. Київ : Логос, 2007. 182 с.
18. Чорнодід І. С. Забезпечення економічної безпеки держави в транзитивній економіці : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.01.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.
19. Закон України «Про основи національної безпеки України». URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 19.12.2019).
20. Скорук О. В. Тіньова економіка: сутність, причини виникнення та шляхи подолання. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 11. С. 127–131.
21. Приступа Т. В., Чайковська М. А. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України. Класичний приватний університет. *Приазовський економічний вісник*. 2019. Випуск 1 (12). С. 56–61.

References

1. Bazyliuk, A. V. (1998). Tinova ekonomika v Ukraini: monohrafiia [Shadow economy in Ukraine. Monography], 206 s. [in Ukrainian].
2. Tinova ekonomika: sutnist, osoblyvosti ta shliakhy lehalizatsii: monohrafiia. (2006). [The shadow economy: the essence, features and ways of legalization] 576 s. [in Ukrainian].
3. Koruptsiia i tinova ekonomika: politekonomichni aspekt: monohrafiia. M. V. Fomina, V. V. Prykhdoko, M. H. Kapturenko [ta in.] ; ker. avt. kol. i nauk. red. M. V. Fomina. Donetsk: (2012). [Corruption and the shadow economy: the political aspect: monograph] 333 s. [in Ukrainian].
4. Mazur, I. I. (2008). Detinizatsiia ekonomiky Ukrainy: teoriia ta praktyka : monohrafiia. [Withdrawal from the shadow of the Ukrainian economy: theory and practice] 239 s. [in Ukrainian].
5. Riznyk, N. S. (2012). Rehionalnyi menedzhment detinizatsii ekonomiky: teoriia, metodolohiia, praktyka [Regional management of the unshadow economy: theory, methodology, practice]. 532 s. [in Ukrainian].
6. Turchynov, O. V. (1996). Tinova ekonomika: zakonomirnosti, mekhanizmy funktsionuvannia, metody otsinky: monohrafiia [Shadow economy: patterns, mechanisms of functioning, methods of assessment: monograph]. 199 s. [in Ukrainian].

7. Kamlyk, M. I. (2007). Ekonomichna bezpeka pidpriemnytskoi diialnosti. Ekonomiko-pravovyi aspekt: navch. posibn. [Economic security of business activity. Economic and legal aspect]. 432 s. [in Ukrainian].
8. Filyppova, S. V. (2012). Analitichni instrumenty systemy ekonomichnoi bezpeky subiektiv hospodariuvannya: monohrafiia [Analytical tools for economic security of economic entities: a monograph]. 179 s. [in Ukrainian].
9. Kyrychenko, O. A. (2008). Problemy upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu subiektiv hospodariuvannya: Monohrafiia [Issues of Managing the Economic Security of Business Entities: Monograph]. 423 s. [in Ukrainian].
10. Ekonomichna bezpeka Ukrainy: monohrafiia. (2017). [Economic security of Ukraine : monograph]. 462 s. [in Ukrainian].
11. Otenko, I. P. (2012). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: navch. posib. I. P. Otenko, H. A. Ivashchenko, D. K. Voronkov [Economic security of the enterprise]. 251 s. [in Ukrainian].
12. Popovych, V. M. (2001). Teoriia i praktyka detinizatsii ekonomiky: monohrafiia [The theory and practice of the unshadow economy: monograph]. 546 s. [in Ukrainian].
13. Bazilinska, O. Ya. (2005). Makroekonomika : navch. posib. [Macroeconomics]. 442 s. [in Ukrainian].
14. Bashynska, I. Iu. (2014). Utochnennia vyznachennia definitsii ta ekonomichnoho zmistu kategorii «ekonomichna bezpeka pidpriemstva». Ekonomichna bezpeka v umovakh hlobalizatsii svitovoi ekonomiky: kolektyvna monohrafiia u 2t. Dnipropetrovsk [Clarification of the definition and economic content of the category "economic security of the enterprise". V. 2. S. 14–20. [in Ukrainian].
15. Zhalilo, Ya. A. (2003). Ekonomichna stratehiia derzhavy: teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia [Economic strategy of the state: theory, methodology, practice: monograph]. 368 s. [in Ukrainian].
16. Shlemko, V. T. (1997). Ekonomichna bezpeka Ukrainy: sutnist i napriamky zabezpechennia : Monohrafiia [Economic security of Ukraine: essence and directions of security]. 120 s. [in Ukrainian].
17. Sunduk, A. M. (2007). Rehionalnyi vymir ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia [Regional dimension of economic security of Ukraine : monograph]. 182 s. [in Ukrainian].
18. Chornodid, I. S. (2006). Zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky derzhavy v tranzytyvni ekonomitsi: avtoref. dys... kand. ekon. nauk: [Ensuring the economic security of the state in a transitive economy: abstract]. 18 s. [in Ukrainian].
19. Zakon Ukrainy «Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy» [Law of Ukraine “On the basics of national security of Ukraine”]. [in Ukrainian].
20. Skoruk, O. V. (2017) Tinova ekonomika: sutnist, prychyny vynyknennia ta shliakhy podolannia. Ekonomika i suspilstvo. Vypusk 11 [The shadow economy: the nature, causes and ways to overcome it. Economy and society]. S. 127–131. [in Ukrainian].
21. Prystupa, T. V. (2019). Tinova ekonomika ta yii vplyv na sotsialno –ekonomichnyi rozvytok Ukrainy [The shadow economy and its impact on the socio-economic development of Ukraine. Azov Economic Bulletin.].№ 2. S. 56–61. [in Ukrainian].

Guzenko Olena,

PhD of Economy, Associate Professor
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4002-2629>

Kadala Vitaliy,

PhD of Law, Associate Professor
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6868-9487>

SHADOW ECONOMY AS A FACTOR SEGMENT OF THREATS TO THE LEVEL OF ECONOMIC SECURITY

The article presents the author's position of the essential content of the conceptual category "Shadow economy" with the definition of the advantages of the provided characteristics. The relationship between the shadow economy and the economic security of the country is justified. The argumentation of the role aspect of the level of economic security of the country is presented taking into account the factor segments that generate the shadow economy. Attention is drawn to the composition of the factor segments of the shadow economy and the author's position on the package of measures to detail the economy is set out, which can positively affect the strengthening of the economic security of the country's macroeconomic level. In the

work, the theoretical aspect of such phenomena as the shadow economy and economic security is studied in more depth, and on the basis of the results of the study, the direction of further study of the problem is determined, namely, proposals for the unshadow of the economy are developed. In addition, the already existing factors are described in bringing the influence of these phenomena on the immediate events taking place in the real business sector of the economy. For more global directions of reducing the level of the country's shadow economy, it is necessary to include measures for its unshadow, which arise from certain factors of influence at the macroeconomic level. The following actions are meant: strengthening the fight against corruption by increasing the quality level of legislative regulators of the business sector and cleaning up the government; adoption of a package of legislative regulators that will aim to increase the efficiency of the functioning of the judiciary; improving the existing legislative block from the position of creating conditions for the legalization of employment in all areas of the business sector; raising the quality level of the legislative block, which provides protection of rights to movable and immovable property, including rights to financial assets; to minimize the unpredictability of changes in tax legislation and the strengthening of state control over the use of budget funds, credit resources and foreign investment; to review and improve the content of individual legislative regulators that ensure the identification of such phenomena as the legalization (laundering) of shadow income and the reproduction of illegal capital.

Key words: *shadow economy; economic security; regulated market economy; economic phenomenon; shadow sector of the economy; economic security of the country; legal regulators; conceptual category; unshadow of the economy; factor segment.*

Надійшла до редколегії 16.01.2020

УДК: 346:338.1

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-64-71>

Єремєєв Андрій Валерійович,

аспірант

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1684-3021>

ПІЛЬГОВИЙ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС В ОБМІН НА НЕЗДІЙСНЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МІСЦІ РЕЄСТРАЦІЇ – ВИЗНАЧАЛЬНА ОЗНАКА ОФШОРНОЇ КОМПАНІЇ

У статті розглянуто здійснення господарської діяльності за межами місця реєстрації як ознаку офшорних компаній, розкрито господарсько-правову та економічну сутність зазначеної ознаки. Зроблено висновок, що саме ознака призначення компанії для здійснення господарської діяльності за межами місця реєстрації є визначальною ознакою офшорної компанії. Запропоновано поділяти всі господарські організації, зареєстровані резидентами України в офшорних зонах світу, залежно від того, чи призначені вони для здійснення господарської діяльності за межами або в межах офшорної зони (юрисдикції).

Ключові слова: офшорна компанія; офшорні юрисдикції; офшорні зони; офшорна діяльність.

Постановка проблеми. Сучасне економічне життя, світову економічну та фінансову інфраструктуру неможливо уявити без офшорної діяльності, функціонування економічних та фінансових офшорних центрів. Маючи давнє історичне підґрунтя, офшорна діяльність набрала надзвичайно широкого масштабу наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Розвиток та вдосконалення ринкової економіки, зняття торговельних бар'єрів, невідпинна світова економічна й фінансова глобалізація, посилення явищ інтернаціоналізації бізнесу, що передбачає, з одного боку, розширення сфер та обсягів діяльності великих транснаціональних корпорацій, а з іншого боку, вихід на світовий ринок великої кількості підприємств середнього та малого бізнесу, призвели до становлення офшорної діяльності як невідмінної складової світової системи господарювання. Від самого проголошення незалежності України проблема офшорних компаній та необхідність ефективного господарсько-правового врегулювання їхньої діяльності стала вельми актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти діяльності офшорних компаній розглядалися широким колом дослідників передусім у царині економічної науки та науки фінансового (і зокрема податкового) права, серед яких насамперед слід відзначити Л. П. Ануфрієву [6; 9], Д. В. Головіна [4], Р.М. Лещенко [1; 12], Б. А. Хейфец [7], О. Є. Шатілову [11], М. Л. Шелухіна [2] та ін. Однак господарсько-правовий статус офшорних компаній, характеристика офшорних компаній саме як суб'єктів господарювання залишаються недостатньо вивченими й потребують подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз однієї з ознак офшорної компанії – нездійснення господарської діяльності в місці її реєстрації, визначення складових згаданої ознаки та її ролі в характеристиці саме офшорної компанії.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності Україна стала на шлях розвитку ринкової економіки та поступової інтеграції у світову економіку. Від само-

го початку Україна зіткнулася з економічним явищем офшорних суб'єктів господарювання, які реєструються на території світових офшорних зон, але можуть здійснювати господарську діяльність на території України. Ще у квітні 1991 року швейцарська компанія «Riggs Walmet Group» оголосила про те, що виходить на український ринок із пропозицією про організацію компаній. Відтепер офшори для України стали звичним явищем [1, с. 8]. Створення офшорних зон зумовлено прагненням більшості держав світу залучати іноземні інвестиції до власної економіки та міжнародною конкуренцією за іноземні інвестиції. Для іноземних підприємців установлюються особливо сприятливі правові режими господарювання, що передбачають мінімальне оподаткування, максимально спрощений процес реєстрації компаній, мінімальну фінансову звітність, особливо високий рівень конфіденційності та захисту комерційної і банківської таємниці тощо. Саме для одержання пільг підприємці й реєструють господарські організації на території офшорних зон світу. Маючи пільги та гарантії, зумовлені офшорним правовим статусом, офшорні компанії мають певні конкурентні переваги порівняно з іншими компаніями, які такого правового статусу не мають. Разом із прагненням залучити іноземні інвестиції завжди має місце й намір захистити справжніх вітчизняних суб'єктів господарювання від конкуренції із суб'єктами, які реєструються іноземцями на території відповідної іноземної держави лише для одержання пільг. Тому країни, які здійснюють реєстрацію офшорних компаній, висувають обов'язкову вимогу нездійснення такими компаніями господарської діяльності в межах країни (чи території) місця реєстрації, що також охоплює і неодержання прибутків усередині держави. Такі обмеження покликані захистити суб'єктів господарювання, що є справжніми резидентами офшорних держав від фактично іноземних компаній, які хоча й зареєстровані у відповідній офшорній юрисдикції відповідно до вимог її законодавства, але в контексті надання офшорних пільг вважаються нерезидентами, іноземцями. Іноземна ж компанія, яка має на меті провадити господарську діяльність у межах офшорної юрисдикції місця реєстрації, не отримує відповідних офшорних конкурентних переваг, передбачених офшорною зоною.

За українським законодавством, головним критерієм зарахування інвестицій до іноземних є їхнє вкладання іноземним інвестором – суб'єктом, який провадить інвестиційну діяльність на території України, а саме: суб'єктом господарювання, створеним відповідно до законодавства іншого, ніж законодавство України; фізичною особою-іноземцем, що не має постійного місця проживання на території України й не обмежена в дієздатності; іноземною державою; міжнародною урядовою та неурядовою організацією; іншим іноземним суб'єктом інвестиційної діяльності, який визнається таким відповідно до законодавства України [2, с. 82]. Аналогічно – і за законодавством більшості держав-офшорних зон. Тобто для них будь-яке українське підприємство чи приватна особа, як і підприємство чи приватна особа із третьої держави, є іноземним інвестором. Різниця полягає лише в тому, що українське законодавство сьогодні не передбачає надання пільг іноземним інвесторам, тоді як законодавство держав-офшорних зон передбачає.

Офшорні зони належать до однієї з типових форм податкових територіальних преференцій [3, с. 13]. Створення офшорної компанії означає формування такої підприємницької структури, функціонування якої дозволяє легально мінімізувати оподаткування, не порушуючи чинного законодавства [4, с. 221]. Така можливість існує як наслідок двох факторів: різних підходів країн до поняття резидентності та різних способів вилучення податків [4, с. 221]. У кінцевому підсумку ціллю одних учасників міжнародного господарського обороту – держав – є залучення іноземного капіталу, а метою інших – фізичних і юридичних осіб інших держав – можливість користуватися наданими перевагами й пільгами [5, с. 154]. Спеціальний термін «податкове планування» передбачає використання всіх дозволених законодавством засобів для зменшення податкового навантаження, що може здійснюватися цілком легально. Із цього приводу наводяться слова судді Верховного суду США Дж. Сандерленда про те, що «право платників податків уникати податків... з ви-

користанням усіх дозволених законами засобів ніким не може бути оскаржено» [5, с. 154]. Водночас використання офшорних компаній порушує питання стосовно соціальної відповідальності суб'єктів господарювання, а також щодо можливості їхнього використання і в протизаконних цілях, як-от: відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом; фінансування тероризму тощо.

Сам термін «офшор» походить від англійського слова «offshore», що перекладається як «поза берегом», «поза межами». Тому в широкому сенсі під категорію офшору підпадає будь-яка діяльність материнської компанії поза своєю країною (юрисдикцією), тобто в інших юрисдикціях (країнах) [6, с. 13]. Одночасно таке широке тлумачення не відображає всієї сутності офшорної компанії, що полягає в одержанні певного пільгового господарсько-правового статусу натомість відмови від права здійснювати господарську діяльність у межах місця реєстрації. Для одержання пільг та, відповідно, конкурентних переваг підприємці й реєструють господарські організації на території офшорних зон світу. Якщо ж компанія, що реєструється іноземним суб'єктом на території офшорної зони, має намір здійснювати господарську діяльність у межах відповідної офшорної зони, то вона не набуває офшорних пільг і переваг та не є офшорною компанією в повному сенсі цього слова.

Резиденти України можуть реєструвати на території світових офшорних зон різні господарські організації, які можуть або отримувати, або не отримувати офшорні пільги та здійснювати або не здійснювати господарську діяльність у межах офшорної зони, що є їхнім місцем реєстрації. З метою оподаткування всі ці компанії, як правило, вважаються офшорними. Однак у контексті господарського права такі компанії можуть бути поділені на дві групи: 1) власне офшорні компанії – зареєстровані резидентами України на території офшорної зони з метою одержання офшорних (податкових та ін.) пільг і призначені для здійснення господарської діяльності виключно за межами відповідної офшорної зони; 2) компанії, які хоч і зареєстровані на території офшорної зони, але для здійснення господарської діяльності в самій офшорній зоні не отримують офшорних пільг. Необхідно зазначити, що остання категорія компаній не позбавлена можливості здійснювати господарську діяльність і за межами офшорної зони (у тому числі й в Україні). Визначальним при цьому є те, що засновники компанії під час її створення не відмовилися від можливості здійснювати господарську діяльність у самій офшорній зоні. Через це вони не отримали певні економічні пільги, що могли б отримати за умови зазначеної відмови.

Відповідно до підпункту 14.1.122¹ пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України, нерезиденти, що мають офшорний статус – це нерезиденти, розташовані на території офшорних зон, крім нерезидентів, які надали платнику податку виписку із правоустановчих документів, легалізовану у встановленому законодавством порядку, що свідчить про звичайний (неофшорний) статус такого нерезидента [7]. Відповідні положення не передбачають розмежування компаній, зареєстрованих в офшорних зонах світу залежно від того, чи призначені вони здійснювати господарську діяльність за межами або в межах місця реєстрації. Разом із тим компаніям надається можливість «позбутися» офшорного статусу, надавши легалізовану у встановленому порядку виписку із правоустановчих документів.

Загалом дослідженню господарсько-правового статусу офшорних компаній як суб'єктів господарювання українськими вченими не було приділено належної уваги. Серед науковців існує думка, що категорія «офшорна компанія» не може розглядатися як юридичне поняття [8, с. 51], що терміни «офшор» та «офшорна компанія» не є юридичними [4, с. 221]. Водночас можна стверджувати, що на сьогодні такий підхід не відповідає дійсності. Також існує практика законодавчого закріплення категорії «офшорна компанія», у тому числі на протилежність іншій категорії – «внутрішня компанія» («inshore company»), як це має місце на Кіпрі, у Великій Британії, Ірландії та на Британських Віргінських островах [8, с. 51]. Проте чинне законодавство України не містить легального визначення офшорної компанії та характеристики її ознак. На доктринальному рівні дефініції офшорних компаній дещо різняться. На думку М. І. Карліна, компанія, що не сплачує податки в країні ре-

естрації, вважається офшорною компанією, а та компанія, що сплачує податки за пільговими ставками, називається напівофшорною [9, с. 320]. Проте така лаконічна характеристика, що спирається лише на ознаку пільгового оподаткування, не дає можливості надати повну господарсько-правову характеристику компаніям, які можуть бути зараховані до офшорних або напівофшорних. Автори економічного словника визначають, що офшорна компанія – це компанія, зареєстрована на території, де не вимагається виплата податків із доходів, отриманих за межами цієї території [4, с. 221]. За визначенням О. Є. Шатілової, офшорна компанія – це юридична особа або організація, яка не має статусу юридичної особи, що створена відповідно до законодавства офшорної території і здійснює свою офшорну діяльність поза межами офшорної території [10, с. 9]. Головною і основною ознакою офшорної компанії О. Є. Шатілова називає заборону здійснення підприємницької діяльності на території офшорної зони, а також повне або часткове звільнення від податків за місцем реєстрації офшорної компанії [10, с. 17]. Р. М. Лещенко називає офшорною ту компанію, що має місце реєстрації в офшорній зоні, на території, де міжнародному бізнесу надаються пільги ведення господарської діяльності, що проводиться поза межами території країни, у вигляді низького рівня оподаткування (у деяких випадках – його відсутність), послаблення валютного та фінансового контролю. Попри наявність усіх пільг, головною особливістю, що відрізняє компанію з офшорним статусом від звичайної, називається місце ведення господарської діяльності: офшорна компанія має право здійснювати свою господарську діяльність виключно поза межами країни своєї реєстрації, надаючи послуги особам-нерезидентам [11, с. 93–94]. Своєю чергою А. М. Вороніна визначає офшорну компанію як компанію, що відповідає всім вимогам офшорної зони, у якій вона зареєстрована, і на підставі цього їй надаються сприятливі умови та (або) пільговий порядок оподаткування. При цьому під офшорною юрисдикцією зазначена авторка пропонує розуміти територію, де для зареєстрованих на ній суб'єктів економічної діяльності, які здійснюють свої комерційні операції та здобувають прибуток поза територією реєстрації, діють спеціальні правила, економічно більш сприятливі, ніж для компаній, зареєстрованих у загальному порядку [12, с. 9]. Відповідно до іншого визначення, офшорна компанія – це суб'єкт господарювання, що знаходиться у власності нерезидентів тієї держави, де вона зареєстрована, отримує прибуток за її межами, керується з-за кордону, не сплачує податок на прибуток (або сплачує його за мінімальними ставками) [13, с. 114–115]. Досить вичерпно юридичний зміст поняття «офшорна компанія» висловила Л. П. Ануфрієва, який, на її думку, передбачає утворення, переважно корпоративного типу, засноване в межах певних юрисдикцій, яке не має права вести виробничу, торговельну та й взагалі будь-яку господарську діяльність у межах держави заснування і тому не підлягає оподаткуванню в межах цієї території, однак є юридичною особою, інкорпорованою відповідно до законодавства цієї держави [8, с. 51]. Загалом заборона здійснення господарської діяльності на території офшорної зони з метою уникнення конкуренції з місцевими господарюючими суб'єктами є однією з особливостей офшорних територій [3, с. 6].

Як бачимо, більшість дослідників однакові у визначенні основної ознаки офшорної компанії – нездійснення господарської діяльності в межах офшорної юрисдикції, місця реєстрації. Однак якщо наведені визначення значною мірою характеризують фактичну сторону господарської діяльності компанії, то постає необхідність підкреслити саме волевий аспект ознаки місця здійснення господарської діяльності. Офшорна компанія свідомо створюється її засновниками для здійснення господарської діяльності за межами місця її реєстрації. Обираючи вид та організаційно-правову форму майбутньої компанії, засновники мають на меті отримати передбачені законодавством офшорної зони пільги, набути певні конкурентні переваги в господарській діяльності за межами місця реєстрації компанії.

Загалом ознака здійснення господарської діяльності за межами місця реєстрації як обов'язкова ознака офшорної компанії може бути схарактеризована через три її складові аспекти:

1) фактичний – офшорна компанія здійснює господарську діяльність за межами офшорної юрисдикції місця її реєстрації та не отримує прибутків у межах цієї юрисдикції;

2) вольовий – засновники офшорної компанії вже у процесі її створення мають намір (волю) здійснювати господарську діяльність за межами відповідної офшорної зони, де буде проведено реєстрацію компанії. Тобто, маючи намір здійснювати господарську діяльність на території певної неофшорної держави (або державного утворення), майбутні засновники вибирають офшорну зону як місце реєстрації компанії. Останнє, на їхню думку, має надати компанії статус суб'єкта господарювання на більш сприятливих умовах, ніж країна, у якій господарська діяльність буде здійснюватися. Інакше кажучи, засновники обирають місце реєстрації компанії, яке вже на стадії створення має надати відповідній компанії певні конкурентні переваги порівняно з компаніями, заснованими в місці фактичного здійснення господарської діяльності;

3) обмежувальний – територія для здійснення господарської діяльності офшорною компанією обмежена та не може охоплювати місце її реєстрації.

Якщо вольовий аспект характеризує волю засновників компанії, які не мають наміру здійснювати діяльність у місці реєстрації компанії, то обмежувальний аспект характеризує передусім волю офшорної держави, яка територіально обмежує господарську діяльність компаній, створених іноземцями, з метою захисту справжніх вітчизняних суб'єктів господарювання від конкуренції з фактично іноземними компаніями, які реєструються в офшорній зоні лише для одержання певних, передбачених її законодавством пільг. Заборона офшорним компаніям здійснювати господарську діяльність на території відповідної офшорної зони забезпечує поповнення бюджетів офшорних держав платежами від реєстрації компаній. До того ж вплив зареєстрованих компаній на економічну діяльність усередині офшорної держави відсутній. Окремі юрисдикції є офшорними не самі по собі й не для самих себе, а по відношенню до інших юрисдикцій, які не є офшорними. Офшорна діяльність завжди стосується щонайменше двох держав чи державних утворень: офшорної держави, у якій здійснено реєстрацію конкретної офшорної компанії, та однієї чи кількох неофшорних, так званих «*оншорних*» (курсив мій. – *Авт.*), держав, що приймають, на території яких фактично здійснюється господарська діяльність офшорної компанії. Звідси ж випливає можливість розглядати категорію «офшорна зона» в об'єктивному та суб'єктивному сенсі. В об'єктивному сенсі офшором може виступати практично будь-яка держава чи державне утворення, що надають певні пільги суб'єктам господарювання, які реєструються іноземцями на їхній території за умови дотримання вимоги нездійснення господарської діяльності в межах місця реєстрації. Суб'єктивно ж кожна держава встановлює власний перелік офшорних зон та юрисдикцій, приймаючи рішення про те, які юрисдикції розглядаються як офшорні, а які ні. Такі рішення приймаються з урахуванням низки економічних, політичних, правових та інших чинників і підлягають систематичному корегуванню у зв'язку зі змінами названих чинників. Якщо в переліку офшорних зон, визначеному Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.02.2011 р. № 143-р «Про віднесення держав до переліку офшорних зон», станом на 2011-й рік налічувалося 39 держав і територій, то станом на 2019 рік – уже 41 державне утворення [14]. У переліку офшорних зон, затвердженому Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 77-р «Про перелік офшорних зон», на момент утрати своєї чинності (2011) названо 36 країн [15]. Інший сучасний перелік фактично офшорних юрисдикцій (хоча формально й не використовує відповідного терміна), визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1045, охоплює аж 79 юрисдикцій [16]. При цьому за майже два роки існування останній список юрисдикцій двічі корегувався.

У контексті конкретних офшорних правовідносин офшорною завжди виступає тільки країна місця реєстрації офшорної компанії, тоді як держави, що приймають, навіть за об'єктивної належності до світових офшорних зон, не можуть розглядатися як офшорні, оскільки не здійснювали реєстрації компанії з наданням їй пільгового офшорного статусу.

Висновки. Здійснивши аналіз ознаки призначення компанії для здійснення господарської діяльності за межами місця реєстрації, можна дійти висновку, що наведена ознака включає 3 аспекти (фактичний, вольовий та обмежувальний) і є необхідною визначальною ознакою офшорної компанії. Цією ж ознакою зумовлюється можливість розглядати офшорні юрисдикції в об'єктивному та суб'єктивному значенні, а також той факт, що офшорний статус певної держави існує лише стосовно інших держав, які в об'єктивному сенсі не є офшорними або ж не можуть розглядатися як офшорні в контексті конкретних господарських правовідносин. Також ознака призначення компанії для здійснення господарської діяльності за межами місця реєстрації може бути підставою для поділу всіх господарських організацій, зареєстрованих резидентами України в офшорних зонах світу, на власне офшорні компанії та компанії, які зареєстровані на території офшорної зони для здійснення господарської діяльності в самій офшорній зоні, та не отримують офшорних пільг. На сьогодні у вітчизняній правовій науці відсутнє комплексне дослідження офшорних компаній як суб'єктів господарювання, їхніх ознак та господарсько-правового статусу, що зумовлює потребу подальшого проведення наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Лещенко Р. М. Фінансово-правове регулювання офшорних механізмів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 20 с.
2. Господарське право : навч. посібник у схемах і таблицях / за заг. ред. канд. юрид. наук, доц. М. Л. Шелухіна . Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 616 с.
3. Дерев'янко Б. В. Правове регулювання інвестиційної та інноваційної діяльності : навч. посібник. Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2012. 204 с.
4. Головін Д. В. Правове регулювання територіальних податкових преференцій : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 18 с.
5. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ : Кондор, 2006. 356 с.
6. Ануфриєва Л. П. Международное частное право: в 3-х т. Том 1. Общая часть. Москва : Издательство БЕК, 2002. 288 с.
7. Хейфец Б. А. Офшорные юрисдикции в глобальной и национальной экономике. Москва : ЗАО «Экономика», 2008. 335 с.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20190101> (дата звернення: 12.12.2019).
9. Ануфриєва Л. П. Международное частное право : в 3-х т. Том 2. Особенная часть. Москва : Издательство БЕК, 2002. 656 с.
10. Карлін М. І. Причини, проблеми та шляхи регулювання діяльності офшорів у світовій фінансовій системі. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 316–337.
11. Шатилова Е. Е. Правовое регулирование использования офшоров в деятельности российских предпринимателей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2007. 24 с.
12. Лещенко Р. М. Офшорні компанії: поняття та організаційно-правові форми. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 4. С. 93–99.
13. Воронина А. М. Место и роль офшорного бизнеса в современной мировой экономике : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.00.14. Москва, 2008. 19 с.
14. Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Харків : Право, 2012. 320 с.
15. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2011 № 143-р «Про віднесення держав до переліку офшорних зон». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/143_2011-%D1%80 (дата звернення: 12.12.2019).

16. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 № 77-р «Про перелік офшорних зон». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/77-2003-%D1%80> (дата звернення: 12.12.2019).

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1045 «Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України, та визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 977». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1045-2017-%D0%BF> (дата звернення: 12.12.2019).

References

1. Leshchenko, R. M. (2015). Finansovo-pravove rehuliuвання ofshornykh mekhanizmiv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. Stupenia kand. yuryd. Nauk : 12.00.07 [Financial and legal regulation of offshore mechanisms]. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].

2. Hospodarske pravo : navch. posibnyk u skhemakh i tablytsiakh; za zah. red. kand. yuryd. nauk, dots. M. L. Shelukhina [Business Law: a tutorial in diagrams and tables]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury, 2006. 616 s. [in Ukrainian].

3. Derevianko, B. V. (2012). Pravove rehuliuвання investytsiinoi ta innovatsiinoi diialnosti: navch. posibnyk [Legal regulation of investment and innovation activity]. Donetsk: Vydavnychydym «Kalmius». 204 s. [in Ukrainian].

4. Holovin, D. V. (2016). Pravove rehuliuвання terytorialnykh podatkovykh preferentsii: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. Nauk : 12.00.07 [Legal regulation of territorial tax preferences]. Zaporizhzhia. 18 s. [in Ukrainian].

5. Zavadskyi, Y. S., Osovska, T. V., Yushkevych, O. O. (2006). Ekonomichnyi slovnyk [Economic Dictionary]. Kyiv : Kondor. 356 s. [in Ukrainian].

6. Anufrieva, L. P. (2002). Mezhdunarodnoe chastnoe pravo : v 3-h t. Tom 1. Obshchayachast' [International private law]. Moskva : Izdatel'stvo BEK. 288 s. [in Russian].

7. Hejfec, B. A. (2008). Ofshornye yurisdikcii v global'noj i nacional'noj ekonomike [Offshore jurisdictions in the global and national economies]. Moskva : ZAO «Ekonomika». 335 s. [in Russian].

8. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI [Tax Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20190101> (data zvernennia: 12.12.2019). [in Ukrainian].

9. Anufrieva, L. P. (2002). Mezhdunarodnoechastnoe pravo : v 3-h t. Tom 2. Osobennayachast' [International private law]. Moskva : Izdatel'stvo BEK. 656 s. [in Russian].

10. Karlin, M. I. (2017). Prychyny, problemy ta shliakhy rehuliuвання diialnosti ofshoriv u svitovii finansovii systemi. Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy [Causes, problems and ways of regulating offshore activities in the global financial system. History of the national economy and economic thought of Ukraine]. Vyp. 50. S. 316–337. [in Ukrainian].

11. Shatilova, E. E. (2007). Pravovoe regulirovanie ispol'zovaniya ofshorov v deyatelnosti rossijskikh predprinimatelej: avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepenikand. yurid. Nauk : 12.00.03 [Legal regulation of the use of offshore in the activities of Russian entrepreneurs]. Moskva. 24 s. [in Russian]

12. Leshchenko, R. M. (2013). Ofshorni kompanii: poniattia ta orhanizatsiino-pravovi formy. Pravo i hromadianske suspilstvo [Offshore companies: concepts and legal forms. Law and civil society]. № 4. S. 93–99. [in Ukrainian].

13. Voronina, A. M. (2008). Mesto i rol'ofshornogo biznesa v sovremennoj mirovoj ekonomike: avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepenikand. ekonom. Nauk : 08.00.14 [The place and role of offshore business in the modern world economy]. Moskva. 19 s. [in Russian]

14. Mizhnarodne pryvatne pravo: pidruchnyk za red. V. P. Zhushmana, I. A. Shumilo. (2012). [Private international law]. Kharkiv : Pravo. 320 s. [in Ukrainian].

15. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.02.2011 № 143-r «Pro vidnesennia derzhav do pereliku ofshornykh zon» [On the classification of states in the list of offshore zones]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/143-2011-%D1%80> (data zvernennia: 12.12.2019). [in Ukrainian].

16. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.02.2003 № 77-r «Pro perelik ofshornykh zon» [On the list of offshore zones]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/77-2003-%D1%80> (data zvernennia: 12.12.2019). [in Ukrainian].

17. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.12.2017 № 1045«Pro zatverdzhennia pereliku derzhav (terytorii), yaki vidpovidaiut kryteriiam, ustanovlenym pidpunktom 39.2.1.2 pidpunktu 39.2.1 punktu 39.2 statti 39 Podatkovoho kodeksu Ukrainy, ta vyznannia takym, shcho vtratilo chynnist, rozpo-

riadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 veresnia 2015 r. № 977» [On approval of the list of states (territories) that meet the criteria established by sub-item 39.2.1.2 of sub-item 39.2.1 of item 39.2 of the Tax Code of Ukraine, and the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 16, 2015 № 977]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1045-2017-%D0%BF> (data zvernennia: 12.12.2019). [in Ukrainian].

Yeremeyev Andriy,
aspirant
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1684-3021>

PREFERENTIAL ECONOMIC AND LEGAL STATUS INSTEAD OF NON-ECONOMIC ACTIVITIES AT THE PLACE OF REGISTRATION – A DETERMINING FEATURE OF AN OFFSHORE COMPANY

The article considers the basic doctrinal definitions of an offshore company, the implementation of economic activities outside the place of registration as a feature of offshore companies, reveals economic, business and legal nature of the said feature. It is concluded that the feature of appointment of the company to carry out economic activities outside the place of registration is the defining feature of an offshore company as a business entity. It is argued that this feature includes three main aspects: a factual, a volitional and a restrictive one. The factual aspect determines that the actual economic activity of an offshore company is carried out outside its place of registration. The volitional aspect assumes that already at creation of an offshore company its founders intend to carry out economic activity outside offshore zone. The restrictive aspect determines that the territory of economic activity of an offshore company is limited and cannot include the place of its registration. Additionally, the feature of carrying on business outside the place of incorporation of an offshore company is due to the possibility to consider offshore jurisdictions in an objective and subjective sense, as well as the fact that the offshore status of a certain state exists only in relation to other states that are not offshore ones in an objective sense, or can not be considered offshore states in the context of specific economic relations. The feature of appointment a company to carry out economic activities outside the place of registration may also be a basis for division of all economic organizations registered by residents of Ukraine in offshore zones of the world into offshore companies and the companies registered in offshore zones to carry out economic activities in the offshore zone and not to receive offshore benefits.

Key words: offshore company; offshore jurisdiction; offshore zone; offshore activity.

Надійшла до редколегії 10.01.2020

РОЗДІЛ III

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК: 342.57:35.072.6

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-72-77>

Буга Ганна Сергіївна,

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3957-7387>

СУТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню сутності громадської експертизи. У дослідженні зроблено висновок, що поняття громадської експертизи ще недостатньо визначено ані в нормативно-правових актах, ані в науковій літературі. Варто наголосити, що згадане поняття, а саме «громадська експертиза», є новим явищем для вітчизняної науки та практики, тому воно потребує всебічного та глибокого дослідження.

Ключові слова: громадська експертиза; правове регулювання громадської експертизи; громадянське суспільство; органи виконавчої влади; громадський контроль.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що протягом останнього десятиліття в Україні суттєво зріс інтерес до участі громадськості в політичному житті країни, розширилися можливості громади безпосередньо та справді дієво впливати на формування і реалізацію державної політики. Окрім таких уже усталених, хоч і досі проблемних, форм прямого впливу на політичні процеси, як вибори та референдуми, набули популярності й альтернативні способи залучення громадян, як-от створення органів самоорганізації населення, формування громадських рад при владних органах, проведення громадських слухань, публічних обговорень проєктів нормативно-правових актів. Своєю чергою це сприяло новій хвилі громадських ініціатив, соціальних рухів і відповідних законодавчих пропозицій [1, с. 4].

Мета цієї роботи полягає в узагальненні наявного стану наукової розробки та законодавчої регламентації проблем правового регулювання громадської експертизи, недоліків та прогалин у чинному законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематика визначення сутності громадської експертизи розглядалася багатьма вітчизняними вченими-теоретиками. Доречним буде виокремити праці таких науковців, як В. Купрій, Л. Паливода, О. Тинкован, Л. Наливайко, В. Нестерович, М. Романов, К. Бургай, А. Савіщенко та ін. Незважаючи на те, що важливі аспекти сутності громадської експертизи відображені в працях указаних дослідників, водночас ще остаточно не розроблено комплексного уявлення про сутність громадської експертизи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Слід відмітити, що для розвитку громадянського суспільства в Україні необхідно побудувати взаємовідносини між владою та суспільством, що за роки незалежності так і не здійснилось. На сьогодні Україна потребує кардинальних змін у багатьох сферах, і участь громадськості в державному управлінні – не виняток. За останні роки українське суспільство стало досить активним і намагається впливати на державні справи, але через відсутність чіткого регулювання, завдяки чому громадяни України можуть брати участь в управлінні державними справами шляхом громадського контролю, виникає низка питань і проблем [2, с. 303].

Важливою формою громадського контролю за владою є здійснення громадської експертизи діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні. Під громадською експертизою діяльності органів публічної влади необхідно розуміти здійснення громадськістю комплексного дослідження у формі аналізу, оцінки та прогнозування результатів діяльності чи бездіяльності органів публічної влади, ефективності прийняття та виконання ними рішень із метою підготовки обґрунтованого експертного висновку з конкретними пропозиціями щодо вирішення суспільно важливих проблем та їхнього подальшого врахування органами публічної влади [3, с. 68].

У ст. 38 Конституцією України визначено право громадян на участь в управлінні державними справами. Певним чином зазначене право може бути реалізовано шляхом участі громадян у проведенні громадської експертизи діяльності органів влади. У вітчизняному законодавстві можливість проведення громадської експертизи закладено в Законах України «Про науково-технічну експертизу», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про запобігання корупції», а також деталізовано в Постановах Кабінету Міністрів України від 24 вересня 1999 р. № 1767 «Про науково-громадську експертизу набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму» та ін. Також можливість проведення громадської експертизи зазначена в статутах деяких українських міст та положеннях про громадську експертизу й громадський контроль районних рад. Досить довго провідні вітчизняні інститути громадянського суспільства працювали над запровадженням порядку проведення громадської експертизи в Україні. Результатом цієї роботи стала розробка та прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [4].

Необхідно зазначити, що процедура громадської експертизи регулюється зазначеною вище Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976, якою було ухвалено «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (далі – Порядок) [5]. З ухваленням зазначеної Постанови запроваджено ще один правовий механізм реалізації громадянами свого конституційного права брати участь в управлінні державними справами. Ідеться про громадську експертизу діяльності органів виконавчої влади. Під експертизою загалом розуміється процедура оцінки об'єкта, процесу або явища експертами згідно з обраною методикою [6, с. 24].

Згідно з указаним Порядком, громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади – це складова механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень; підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їхнього врахування органами виконавчої влади у своїй роботі [5].

Однак завдання громадської експертизи не зводиться лише до виявлення розходжень між заданим і фактичним. Головна мета громадської експертизи – усунення та попередження причин, які породжують цю невідповідність, забезпечення додержання органами влади відповідних норм і вимог [6, с. 6].

Отже, громадська експертиза – це вигідно для органів влади як, по-перше, інструмент реального залучення громадян до формування та реалізації державної політики; по-

друге, безкоштовні експертизи з найбільш гострих проблем; по-третє, незалежна оцінка ефективності роботи органу влади; по-четверте, спосіб визначення чи корегування пріоритетів власної діяльності; по-п'яте, комплекс порад, спрямованих на вирішення порушеної проблеми; по-шосте, спосіб демонстрації відкритості діяльності органів виконавчої влади та уникнення маніпуляцій громадською думкою щодо правомірності або ефективності рішень чи дій органів виконавчої влади [7].

Необхідно відмітити, що інститут громадської експертизи – це процес залучення громадських кіл до сфери державної політики, це можливість бути не лише спостерігачем, а й активним учасником формування політики. Глибоко переконані в тому, що за своєю сутністю громадська експертиза становить один із правових механізмів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами. Основний закон України в статті 38 декларує, що «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами». Інститут громадської експертизи дає можливість зацікавленим сторонам не лише отримати та дослідити відомості від органу влади (чи посадової особи) щодо виконання їхніх програм, витрачання бюджету, надання адміністративних послуг, а й безпосередньо вплинути на формування рішень органом виконавчої влади [1, с. 5].

Як зауважує О. В. Тинкован, право здійснення громадської експертизи належить інститутам громадянського суспільства: громадським організаціям, професійним та творчим спілкам, організаціям роботодавців, благодійним і релігійним організаціям, органам самоорганізації населення, недержавним засобам масової інформації та іншим невідприємницьким товариствам і установам, легалізованим відповідно до законодавства. Наголосимо також, що право здійснення громадського контролю має належати тим інститутам громадянського суспільства, серед видів діяльності яких є здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їхніх установ [8].

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізмом демократичного управління державою. Громадськість через власні асоціації, об'єднання саме так долучається до оцінки результатів впровадження суспільної (державної) політики. Аналізуючи діяльність органів влади, уносячи свої пропозиції, інститути громадянського суспільства таким чином сприяють покращенню наявної суспільної (державної) політики або ініціюють формування, перегляд цієї політики. До того ж закладені обов'язкові процедури під час проведення громадської експертизи зобов'язують органи виконавчої влади вчиняти певні дії і розглядати пропозиції громадськості за результатами проведеної експертизи. Це надає шанс інститутам громадянського суспільства мати значний вплив на реалізацію різних програм, впровадження заходів і под. У сучасному світі наслідки суспільної (державної) політики, зазвичай, є більш складними та важливими, незалежно від рівня та сфери її впровадження. Об'єктивне оцінювання надає державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування більше впевненості під час ухвалення непростих рішень: вони знатимуть, що спрацьовує, а що – ні. Разом із цим якісно проведена громадська експертиза дозволяє вплинути й на раціональне використання публічних фінансів, бюджетних коштів, оскільки громадськість може стороннім оком побачити певні прогалини або попередити порушення. Громадська експертиза забезпечує зворотній зв'язок у відносинах органів влади та громадськості. Дієвість будь-якої суспільної (державної) політики визначається передусім тим, чи відповідає вона потребам суспільства, чи вирішує наявні проблеми саме в інтересах громадян [9, с. 30–31].

Однак необхідно звернути увагу, що в юридичній науці відчувається відсутність сучасного науково-теоретичного підходу до визначення поняття громадської експертизи, що негативно впливає на формування відкритого суспільства [10, с. 400].

Як зазначає М. Романов, поняття громадської експертизи ще не є усталеним. Існує доволі небагато тлумачень терміна «громадська експертиза» [10, с. 400].

Відомим є визначення, запропоноване О. Шаповаловим, згідно з яким громадська експертиза діяльності органу виконавчої влади – це оцінка прийнятих ним нормативно-

правових актів, його рішень, дій чи бездіяльності з метою визначення відповідності чинному законодавству, правам та інтересам населення загалом або окремих його груп, яке проводиться невідприємницькими товариствами й установами (громадськими, благодійними та релігійними організаціями, професійними та творчими спілками, органами самоорганізації населення та іншими об'єднаннями громадян, окрім політичних партій, а також недержавними ЗМІ) [11, с. 15]. Л. Наливайко вважає, що громадська експертиза є експертизою проєктів законів, рішень, програм, проєктної документації, яка виконується з метою захисту суспільних інтересів [7, с. 400; 12, с. 5].

Висновок. Отже, поняття громадської експертизи ще не визначено ані в нормативно-правових актах, ані в науковій літературі. Слід зазначити, що розглядуване поняття, а саме «громадська експертиза», є новим явищем для вітчизняної науки та практики, тому, звісно, потребує всебічного та глибокого дослідження. Отже, на нашу думку, громадська експертиза – це інструмент або форма громадського контролю, спрямована на досягнення прозорості роботи органів державної влади й місцевого самоврядування для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян, а також для формування і розвитку громадянської правосвідомості.

Список використаних джерел

1. Балацька А., Сушко О., Шевченко Т. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти. Київ : Тютюкін. 2011. 120 с.
2. Добровіцька К. Основні поняття та правове регулювання громадського контролю діяльності органів місцевого самоврядування. *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 43. С. 303–308.
3. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові види громадської експертизи в Україні. URL : <http://maup.com.ua/assets/files/expert/2/konstitucijno-pravovi-vidi-gromadskoi-ekspertizi-v-ukraini-2.pdf> (дата звернення: 01.03.2020).
4. Літвінов О. В. Досвід проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади в Україні. URL : <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lovvvu.pdf> (дата звернення: 15.02.2020).
5. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року № 976. *Офіційний вісник України*. 2008. № 86. Ст. 2889.
6. Громадська експертиза діяльності органів внутрішніх України : методичне видання. Київ, 2012 р. 85 с.
7. Проведення громадських експертиз діяльності ОВВ. URL : https://kyivcity.gov.ua/petytsii_ta_hromadska_aktivnist/hromadska_ekspertyza/ItemText_76346/Gromadska_ekspertiza.pdf (дата звернення: 15.02.2020).
8. Тинкован О. В. Громадський контроль та громадська експертиза: проблеми співвідношення понять. URL : <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10tovpsp.pdf> (дата звернення: 25.02.2020).
9. Купрій В., Паливода Л. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади : навч. посібник. Київ : Макрос, 2011. 200 с.
10. Романов М. Ю., Бургай К. Р., Савіщенко А. В. Інститут громадського контролю в Україні: проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування* : матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 8 грудня 2017 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 390–410.
11. Жаровська І. М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і громадського суспільства. *Часопис Київського ун-ту права*. 2012. № 3. С. 14–17.
12. Наливайко Л. Р. Громадська експертиза в умовах нової парадигми розвитку Українського суспільства. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції* : матер. Українсько-польської наук.-практ. конф., 15 листопада 2013 р. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2013. С. 4–7.

References

1. Balatska, A., Sushko, O., Shevchenko, T. (2011). Hromadska ekspertyza: teoretychni ta praktychni aspekty [Public examination: theoretical and practical aspects]. K. Tiutiukin. 120 s. [in Ukrainian].
2. Dobrovitska, K. (2015). Osnovni poniattia ta pravove rehuliuвання hromadskoho kontroliu diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannya. Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. Zbirnyk naukovykh prats [Basic concepts and legal regulation of public control of the activity of local self-government bodies. Public administration efficiency. Collection of scientific works]. Vyp. 43. S. 303–308. [in Ukrainian].
3. Nesterovych, V. F. Konstytutsiino-pravovi vydy hromadskoi ekspertyzy v Ukraini [Constitutional legal types of public examination in Ukraine]. URL:<http://maup.com.ua/assets/files/expert/2/konstitucijno-pravovi-vidi-gromadskoi-ekspertizi-v-ukraini-2.pdf>. [in Ukrainian].
4. Litvinov, O. V. Dosvid provedennia hromadskoi ekspertyzy diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady v Ukraini [Experience of conducting public expert examination of the activity of executive authorities in Ukraine]. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lovvvu.pdf>. [in Ukrainian].
5. Poriadok spriannia provedenniu hromadskoi ekspertyzy diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05 lystopada 2008 roku №976. Ofitsiyni visnyk Ukrainy [Procedure for Promoting Public Expertise of the Executive Bodies: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 05, 2008 No. 976]. 2008. № 86. St. 2889. [in Ukrainian].
6. Hromadska ekspertyza diialnosti orhaniv vnutrishnikh Ukrainy. Metodychne vydannia [Public examination of the activities of the bodies of internal Ukraine]. Kyiv. 2012. 85 s. [in Ukrainian].
7. Provedennia hromadskykh ekspertyz diialnosti OVV [Carrying out public examinations of AAU activities]. URL: https://kyivcity.gov.ua/petytsii_ta_hromadska_aktyvnist/hromadska_ekspertyza/ItemText_76346/Gromadska_ekspertiza.pdf [in Ukrainian].
8. Tynkovan, O. V. Hromadskyi kontrol ta hromadska ekspertyza: problem spivvidnoshennia poniat [Public control and public expertise: problems of correlation of concepts]. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10tovvpsp.pdf> [in Ukrainian].
9. Kuprii, V., Palyvoda, L. (2011). Hromadska ekspertyza ta hromadskyi monitorynh diialnosti orhaniv vlady. Navchalnyi posibnyk [Public examination and public monitoring of the activity of the authorities. Tutorial]. K. Makros. 200 s. [in Ukrainian].
10. Romanov, M. Iu., Burhai, K. R., Savishchenko, A. V. (2018). Instytut hromadskoho kontroliu v Ukraini: problemy teorii ta praktyky. Aktualni problemy derzhavotvorennia, pravotvorennia ta pravozastosuvannia: materialy nauk. seminaru (m. Dnipro, 8 hrudnia 2017 r.) [Institute for Public Control in Ukraine: Problems of Theory and Practice. Actual problems of state formation, lawmaking and law enforcement: materials of sciences. seminar (Dnipro, December 8, 2017)]. Dnipro: DDUVS. 2018. S. 390–410. [in Ukrainian].
11. Zharovska, I. M. (2012). Hromadskyi kontrol yak intehralna skladova u kontsepti vladnykh vidnosyn suchasnoi derzhavy i hromadskoho suspilstva. Chasopys Kyivskoho un-tu prava [Public control as an integral component in the concept of the power relations of the modern state and civil society. Journal of the Kiev University of Law]. № 3. S. 14–17. [in Ukrainian].
12. Nalyvaiko, L. R. (2013). Hromadska ekspertyza v umovakh novoi paradyhmy rozvytku Ukrainського suspilstva. Pravova derzhava: istoriia, suchasnist ta perspektyvy formuvannia v umovakh yevrointehratsii : mater. Ukrainsko-polskoi nauk.-prakt. konf., 15 lystopada 2013 r. [Public examination in the context of the new paradigm of Ukrainian society development. The rule of law: history, present and prospects of formation in the context of European integration: materials of the Ukrainian-Polish Scientific and Practical Conference, November 15, 2013]. Dnipropetrovsk: DDUVS. S. 4–7. [in Ukrainian].

Buha Ganna,

PhD in Law

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3957-7387>

ESSENCE OF PUBLIC EXPERTISE IN UKRAINE

Modern world practice shows that ensuring good state government is impossible without observing the principle of publicity as one of the basic conditions of a democratic state based on the rule of law. The implementation of this principle implies the need to establish and maintain a close relationship between public administration and society, citizens, implementation and ensuring the feasibility of effective public control over the activities of authorities, to establish transparency in the functioning of executive authorities, local self-government. So, modern Ukrainian society quite often faces the need to overcome crisis phe-

nomena. One of the main conditions for overcoming them is to increase the efficiency of public administration in the country. Moreover, this increase should occur in the context of the principles of transparency and openness in the activities of all sectors of public life implementation, in particular in the activities of government bodies and local self-government. In a democratic society, there is a significant number of tools and mechanisms to achieve this goal, and public control over the activities of government bodies can be considered the most effective one. So, the Cabinet of Ministers of Ukraine on November 5, 2008 by Decree No. 976 adopted the Procedure for Facilitating the Public Expertise of the Activities of Executive Authorities. This means that from now on, civil society institutions, according to a certain procedure, can make an assessment of the effectiveness of any executive body of Ukraine, as well as carry out the procedure for taking into account the latest results of public expertise. However, conducting a public expertise not only gives certain rights, but also imposes obligations on the institutions of civil society. Responsibilities for professional and impartial public review procedures are obligatory. This will ensure its recognition and trust on the part of authorities and society. In fact, Decree No. 976 introduces one of the mechanisms for implementing the constitutional right of citizens to participate in the management of public affairs, provided for by Art. 38 of the Constitution of Ukraine. It should be noted that the legal regulation of public examination requires constant attention from the state. It should also be noted that public expertise is a very useful and necessary resource for the executive authorities themselves. As the result of introducing public expertise tool, there is, again, a real chance to assess the general level of transparency of the executive authorities in the country, to highlight the «strong» and «weak» moments in the area of compliance with the requirements of the law. Moreover, it is very important that, thanks to the publication of the results of the expertise, the right of citizens to receive information that is a subject of public interest is also realized. Public expertise is an additional guarantee of the implementation of the information rights of citizens. However, this issue requires further research.

Keywords: *public expertise; legal regulation of public expertise; civil society; executive authorities; public control.*

Надійшла до редколегії 24.02.2020

УДК: 342.9

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-78-88>

Бурый Виталий Евгеньевич,

кандидат юридических наук, доцент права

(ГУ «Научно-практический центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь», г. Минск, Республика Беларусь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7422-1269>

К ВОПРОСУ О РЕФОРМЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ В 2020 ГОДУ (ЧАСТЬ 1)

В ноябре 2019 года руководством Республики Беларусь было акцентировано внимание всех правоохранительных органов на проблеме значительного количества административных правонарушений, регулярно совершаемых в последние годы гражданами нашей страны. Было обозначено, что практически каждый четвертый житель Беларуси имеет «в своем арсенале» привлечение к административной ответственности. Учитывая, что в нашей стране в настоящее время проживает чуть более 9,7 миллионов жителей, это достаточно серьезная негативная тенденция в вопросе сохранения правопорядка. Значительную часть этих правонарушений составляют деяния, направленные на нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспорта (в среднем на 1000 жителей приходится 320 автомобилей). В части первой данной статьи рассматриваются современные подходы реформирования административного законодательства, направленные на решение этой злободневной проблемы для белорусского общества.

Ключевые слова: административные правонарушения; правила дорожного движения и эксплуатации транспорта; правопорядок; административная ответственность.

Постановка проблемы. Изучение статистических данных о правонарушениях в Республике Беларусь за 2018–2019 годы, а также статистики МВД Республики Беларусь (далее – МВД) «Сведения о зарегистрированных органами внутренних дел административных правонарушениях, по которым вынесены постановления о наложении административных взысканий за 2018–2019 годы» показало, что в 2019 году в Республике Беларусь из 4205677 зарегистрированных административных правонарушений (в 2018 году – 4365478, то есть «-3,7 %»), по которым вынесены постановления о наложении административных взысканий, 3826907 (или 91 %) зарегистрировано МВД. Аналогичная ситуация наблюдалась и в предыдущие годы. Значительное количество граждан нашей страны привлекались (и привлекается) к административной ответственности. Это говорит о тревожной тенденции.

Как следствие, вопрос и проблематика уменьшения количества административных взысканий и граждан, привлекающихся к административной ответственности, рассматривались в ноябре 2019 года на Объединённой межведомственной коллегии при Президенте Республики Беларусь, итогом которой стало распоряжение главы государства от

17.12.2019 г. № 247 рп «О межведомственной экспертной комиссии» (далее – Распоряжение). Этим Распоряжением создана межведомственная экспертная комиссия по подготовке к 01 июня 2020 года проектов новых Кодекса об административных правонарушениях (далее – КоАП) и Процессуально-исполнительного кодекса об административных правонарушениях (далее – ПИКоАП).

Целью статьи является анализ административного законодательства Республики Беларусь и формирование предложений по совершенствованию Кодекса об административных правонарушениях.

Изложение основного материала. Основной «двигатель» реформы – Администрация Президента Республики Беларусь, все правоохранительные органы и научная общественность. Кроме этого, на Национальном правовом интернет-портале (Право.by) в период с 26.12.2019 по 24.01.2020 был организован сбор предложений граждан страны по вопросам совершенствования административного законодательства.

Генеральной прокуратуре Республики Беларусь была предписана одна из основных «ролей» в части, касающейся реформы административного законодательства, а также проведения криминологических экспертиз законопроектов по этому направлению.

Представляется, что сначала целесообразно было бы рассмотреть вопрос *о методологии реализации* Распоряжения Президента (курсив мой. – В. Б.). В связи с этим, нами была предложена следующая методология реформирования КоАП и ПИКоАП:

➤ совершенствование законодательства об административной ответственности должно осуществляться в строгом соответствии с особенностями содержания, построения и криминализации деяний на принципах публичных правонарушений и, соответственно, публичной виновной ответственности за их совершение;

➤ должна быть достигнута системная синхронизация оснований административной ответственности с основаниями уголовной ответственности и институтом уголовной ответственности по всем правовым позициям (определение «административное правонарушение» как основание административной ответственности, характеристика объективных и субъективных признаков административной противоправности, определение вины, стадий, соучастия и т. д.);

➤ необходимость проведения сравнительного криминологического мониторинга адекватности мер административных взысканий и практики их применения уровню общественной опасности административных правонарушений;

➤ пересмотр структурной и содержательной систематизации норм Особенной части КоАП и обеспечение конструирования объективных и субъективных признаков административных правонарушений на единых принципах применительно как для преступлений, так и для административных правонарушений;

➤ разработка вопроса об оптимальном использовании административных правонарушений в качестве основы для формирования административной преюдиции в уголовном праве (в т. ч. обеспечение синхронизации административных правонарушений с соответствующими уголовными преступлениями в вопросе административной преюдиции, санкций и т. д.);

➤ рассмотрение вопроса о декриминализации ряда административных правонарушений, упрощении излишней дифференциации административных правонарушающих деяний [1; 2].

Учитывая, что органы прокуратуры также являются субъектами-разработчиками комплексных предложений по изменению КоАП и ПИКоАП, было предложено (на основе целесообразности, практики правоприменения, обоснованности, статистики правоохранительных органов и т. п.) свое видение решения задач, поставленных главой государства и Администрацией Президента.

1. Категоризация административных правонарушений в зависимости от степени общественной опасности и тяжести последствий.

Целесообразность категоризации правонарушений *в зависимости от степени общественной опасности и тяжести последствий* вызывает сомнения (курсив мой. – В. Б.). Этот вопрос подлежит детальному обсуждению, теоретической и научной проработке, поскольку диапазон общественной вредности деяний, признаваемых административными правонарушениями, незначителен по своим параметрам для того, чтобы проводить какую-либо дробную их классификацию по степени общественной опасности (общественной вредности) и тяжести последствий.

Вместе с тем полагаем целесообразным провести категоризацию правонарушений не на основе степени общественной опасности и тяжести последствий, а на основе принципиально иных критериев.

Такого рода категоризация должна быть увязана с компетенцией уполномоченных органов по рассмотрению административных правонарушений, особенностями порядка их рассмотрения, перечнем мер взыскания, порядком их наложения, правовыми последствиями привлечения к административной ответственности и т. п.

Основное назначение категоризации мы видим в определении и разграничении компетенции государственных органов по рассмотрению административных правонарушений и наложению взысканий, а также изменении порядка рассмотрения дел об административных правонарушениях в зависимости от их категории.

В качестве индикатора категоризации предлагаем использовать строгость предусмотренного в санкции статьи административного взыскания.

Категории административных правонарушений:

- 1) незначительные административные правонарушения;
- 2) значительные административные правонарушения;
- 3) грубые административные правонарушения.

Предложенная категоризация может быть также использована для дифференциации:
- сроков давности привлечения к административной ответственности;
- сроков, после истечения которых лицо считается не привлекавшимся к административной ответственности.

Незначительные административные правонарушения наказываются представителем государственного органа, уполномоченного на составление протокола об административном правонарушении. Взыскание налагается при составлении протокола об административном правонарушении. Таковым является предупреждение или штраф в строго конкретном размере. При установлении абсолютно-определённой санкции таким размером является предусмотренный в санкции размер штрафа, а при относительно-определённом размере штрафа (указаны нижний и верхний пределы штрафа) – минимальный размер штрафа.

Для данной категории дел должна быть прописана максимально простая процедура наложения взыскания. При несогласии с наложением административного взыскания лицо вправе обжаловать его в вышестоящей инстанции или суде. В качестве примера дел подобной категории могут быть приведены дела о наложении штрафа за безбилетный проезд в общественном транспорте и за превышение скорости, регистрируемое посредством фотофиксации.

Значительные административные правонарушения наказываются государственным органом, уполномоченным рассматривать дела об административных правонарушениях. Взыскание налагается при рассмотрении дела об административном правонарушении в установленном административно-процессуальным кодексом порядке. Вид и размер взыскания ограничен компетенцией органа, уполномоченного рассматривать дела об административных правонарушениях.

Грубые административные правонарушения рассматриваются судом в порядке, установленном административно-процессуальным законодательством. Одновременно суд осуществляет надзор за практикой наложения административных взысканий иными субъектами административного процесса.

2. Системный пересмотр и дифференциация административных взысканий, их вида и размера в зависимости от категории совершённого правонарушения и причинённого им вреда.

В настоящее время за совершение административных правонарушений применяются следующие виды административных взысканий: предупреждение; штраф; исправительные работы; административный арест; лишение специального права; лишение права заниматься определённой деятельностью; конфискация; депортация; взыскание стоимости; административный запрет на посещение физкультурно-спортивных сооружений. При этом предупреждение, штраф, исправительные работы и административный арест применяются в качестве основного административного взыскания.

Изучение действующей системы мер административного взыскания позволило сделать следующие предложения.

А. О штрафе. Исключить исчисление штрафа в процентном либо кратном отношении к стоимости предмета совершённого административного правонарушения, сумме ущерба, сделки либо к доходу, полученному в результате сделки. Данные методы исчисления штрафа нарушают принцип справедливости ответственности, не соотносятся с тяжестью правонарушения, носят открыто конфискационный и фискальный характер. *Предпочтительно использование немецкой системы установления штрафов, учитывающей уровень дохода, подвергаемого административному взысканию с лица* (курсив мой. – В. Б.).

Добровольная уплата штрафа в течение 10-и дней при условии возмещения ущерба и устранения негативных последствий правонарушения должна влечь уменьшение размера штрафа наполовину, что будет стимулировать правонарушителей к своевременной уплате штрафа.

О конфискации. Исключить конфискацию как вид административного взыскания (п. 7 ч. 1 ст. 6.2; ст. 6.10 КоАП). Законом Республики Беларусь от 09.01.2019 № 171-З конфискация как вид уголовного наказания (ст. 61) исключена из Уголовного кодекса Республики Беларусь (далее – УК) [3]. Нелогично, что столь строгое наказание, как конфискация, не применяется даже за наиболее опасные преступления, но может применяться за даже не являющиеся общественно опасными, а просто общественно вредные деяния.

Необходимо пересмотреть определение специальной конфискации, сделать ее соответствующей уголовно-правовому пониманию специальной конфискации. Одновременно необходимо устранить недопустимую конфискацию имущества без вины его собственника в совершении правонарушения (например, конфискация автомобиля за вождение автомобиля в нетрезвом состоянии).

Специальная конфискация должна применяться только по решению суда вне зависимости от того, какой орган ведет административный процесс по соответствующей категории дел.

О предписании об устранении последствий административного правонарушения. Предусмотреть профилактическую меру – предписание об устранении последствий административного правонарушения в установленный срок. Исполнение предписания прекращает административный процесс, а при невыполнении такого предписания лицо привлекается к ответственности в общем порядке.

Б. Несмотря на то, что в КоАП указаны 10 видов взысканий, преобладающим среди них видом являются штрафы. Анализ действующих статей Особенной части КоАП показал, что административное взыскание в виде штрафа предусмотрено в каждой из этих статей (за исключением ч. 2 ст. 12.37; ч. 1 ст. 23.24; ч. 1 ст. 23.53 КоАП), причём зачастую штраф выступает как безальтернативный вид административной ответственности.

Проблема анализа согласованности санкций в КоАП заключается в том, что, в отличие от УК, в рамках одной статьи могут содержаться разные составы по уровню общественного вреда и объективным признакам. В части первой статьи может содержаться более тяжкое деяние, в последующих частях – менее тяжкое.

Изучением санкций всех статей Особенной части КоАП установлено наличие ряда недостатков в их конструкции и выборе видов взысканий за соответствующее административное правонарушение.

➤ *Несогласованность содержащихся в рамках одной санкции видов административных взысканий:*

а) в ряде случаев законодатель устанавливает альтернативу – предупреждение и высокий размер штрафа. Такая ситуация имеет место в ст. ст. 9.23, 9.27; ч. 4 ст. 11.16; ст. ст. 11.65, 11.77; ч. 5 ст. 12.10; ч. 1, 8–10 ст. 12.11; ст. 13.13; ч. 2, 4 ст. 12.21; ч. 1 ст. 12.37; ч. 2 ст. 12.41, 15.7, 15.14; ч. 1–2 ст. 15.26, 15.30; ч. 6 ст. 15.32, 15.49, 15.50, 15.52, 15.56, 15.60; ч. 2 ст. 15.63, 15.64, 16.6; ч. 1 ст. 18.41, 19.2; ч. 1 ст. 20.3, 22.11; ч. 1, 3, 5–6 ст. 23.11; ч. 1–3 ст. 23.12, 23.20, 23.29; ч. 1 ст. 23.30; ч. 1–4 ст. 23.31; ч. 1 ст. 23.32; ч. 1 ст. 23.55, 23.56, 23.58;

б) при небольшом размере штрафа в качестве альтернативы предусмотрен административный арест (ч. 2 ст. 9.1, ст. 11.18, ч. 3 ст. 17.3, 17.10) [1].

Подобные установления нарушают принцип дифференциации ответственности, увеличивают потенциальную возможность заключения коррупционных соглашений с должностным лицом с целью применения предупреждения, чтобы избежать достаточно высокого штрафа.

➤ *Нижняя граница размера штрафа для юридических лиц и верхняя для физических лиц различается в разы* (ст. 11.21; ч. 3 ст. 11.25; ч. 1 и 3 ст. 12.25; ч. 3, 4, 6 и 7 ст. 12.49; ч. 1 ст. 15.35; ч. 6 ст. 23.34) [1].

За одинаковые, по сути, деяния установлены существенно различающиеся по своему размеру штрафы, не отвечающие принципу соразмерности, не обусловленные социальной необходимостью и вступающие в противоречие с принципом социальной справедливости.

➤ *Если в санкциях статьи отдельно указаны размеры штрафа для физических лиц, индивидуальных предпринимателей и юридических лиц, то они не всегда согласованы и дифференцированы* (ст. ст. 10.2, 10.3, 10.4, 11.66, 12.7, 12.20; ч. 1 ст. 12.29; ст. ст. 12.46, 15.4; ч. 2 ст. 15.10; ч. 1–3 ст. 15.21, 15.30, 15.32; ч. 1 ст. 15.37; ч. 1 ст. 15.51, 15.52, 15.64; ст. ст. 16.7, 16.8, 17.10, 18.36, 18.37; ч. 1 ст. 18.40, 19.3, 19.4, 19.5; ч. 2 ст. 20.1, 20.2; ч. 2 ст. 20.3, 20.4, 20.5, 20.8, 21.2, 21.12; ч. 4–5 ст. 22.16; ч. 1–2 ст. 23.12, 23.33, 23.42, 23.43, 23.59, 23.60; ч. 3 ст. 23.84) [1].

В данном случае нарушается принцип дифференциации ответственности, в отношении физического лица может быть применена повышенная ответственность, по сравнению с индивидуальными предпринимателями и юридическими лицами.

➤ *Размер штрафа для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей не имеет нижней границы, но установлена довольно высокая верхняя граница:*

а) до 500 БВ (ст. ст. 9.23, 10.1, 10.2, 10.3, 10.4, 12.7; ч. 1–6 ст. 12.13; ч. 2 ст. 12.17; ч. 3 ст. 12.21; ч. 3 ст. 12.29; ч. 1 ст. 12.37; ч. 1 ст. 12.46, 15.1, 15.3, 15.9; ч. 1 ст. 15.18, 15.19, 15.20, 15.36; ч. 1 ст. 15.53; ч. 2 ст. 15.54, 15.62, 16.8, 17.8, 19.3, 19.4, 19.5; ч. 2 ст. 20.3, 20.4, 20.5, 20.8, 20.11; ч. 2 ст. 21.2, 21.12; ч. 2 ст. 23.12; ч. 1 ст. 23.13, 23.33, 23.59, 23.67, 24.9; ч. 2–3 ст. 24.10);

б) до 1000 БВ (ст. 15.33; ч. 2 ст. 15.63, 16.7; ч. 1 ст. 24.10) [1].

В КоАП содержится значительное число статей, предусматривающих в санкциях наличие большой разницы между минимальным и максимальным размером штрафа. Всё это может негативно сказаться на правоприменительной практике и создаёт возможности для возникновения рисков криминогенного характера. Санкции такого вида, как правило, предоставляют должностному лицу, к чьей компетенции относится определение (выбор) взыскания, широкие возможности для использования своего положения в коррупционных целях. Отсутствие же критериев, которыми должен руководствоваться государственный орган (должностное лицо), правомочный налагать штрафы при выборе оптимального, нео-

бходимого именно в данной ситуации размера штрафа, увеличивает потенциальную возможность заключения коррупционных соглашений с должностным лицом с целью применения штрафа в меньшем или даже минимальном размере.

➤ *В ряде случаев для квалифицированных видов (там, где они указаны) размер административного взыскания установлен такой же, как и для основного состава (например, ст. 15.61) [1].*

Возникает вопрос о целесообразности подобных установлений, поскольку о дифференциации ответственности речи в данном случае говорить не приходится.

➤ *В ряде случаев в санкциях КоАП предусмотрен штраф для физических лиц в базовых величинах, тогда как для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей либо в процентном соотношении к сумме операций, стоимости имущества, предмета административного правонарушения и т. п., либо в кратном отношении (ч. 3 ст. 11.4; ч. 1–3 ст. 11.16; ч. 1–2 ст. 11.25; ст. ст. 11.26, 11.32, 11.36, 11.37, 11.39, 11.40, 11.42, 11.47, 11.54; ч. 1 ст. 11.66; ч. 1 ст. 12.2; ч. 2 ст. 12.4; ч. 4 ст. 12.17; ч. 2 ст. 12.19; ч. 5 ст. 12.21; ч. 5–7, 9, 11 ст. 12.23; ч. 1 ст. 12.30; ст. 12.35; ч. 1–2 ст. 12.39, 13.2; ч. 2, 4 ст. 13.4; ч. 9 ст. 13.6; ч. 2 ст. 13.11; ч. 1–2 ст. 14.2, 14.3; ч. 1, 3 ст. 14.5, 14.7, 21.7; ч. 1–4 ст. 23.11; ч. 1, 4 ст. 23.12; ч. 1 ст. 23.13; ч. 2 ст. 23.23; ч. 2 ст. 23.24) [1].*

Отсутствие единых подходов в описании штрафных санкций для физических и юридических лиц, а также индивидуальных предпринимателей не позволяет чётко усмотреть конечную сумму налагаемого штрафа на индивидуальных предпринимателей и юридических лиц и соотносимость (соразмерность) со штрафами для физических лиц.

Кроме этого, не всегда чётко определён минимальный размер такого штрафа, что предоставляет должностному лицу широкие полномочия по определению размера взыскания, в том числе возможность применить минимальный размер штрафа (коррупционные риски).

В связи с этим целесообразно установить единые подходы и критерии для физических лиц, юридических лиц и индивидуальных предпринимателей в части, касающейся установления дифференцированного размера штрафа.

➤ *Отсутствие дифференциации ответственности – санкции сформулированы таким образом, что установлен одинаковый вид взыскания для всех субъектов (например, ст. 21.8) [1].*

➤ *При конструировании отдельных санкций не в полной мере соблюдается принцип большей суровости основного наказания над дополнительным. Поскольку общие принципы применения основных и дополнительных наказаний основаны на началах справедливости, соразмерности и индивидуализации ответственности, дополнительное наказание не может быть более тяжким, чем основное. Однако КоАП содержит значительное количество составов правонарушений, ответственность за совершение которых установлена с нарушением указанного принципа (например, ч. 1 и 5 ст. 12.49; ст. 14.1 и др.). За совершение данных правонарушений ответственность устанавливается по формуле «небольшой размер штрафа + конфискация товара (дохода, денежных средств) или лишение права заниматься определённой деятельностью» [1].*

В этом случае имеет место нарушение принципа дифференциации ответственности, а в некоторых других – нарушение принципа социальной справедливости и принципа личной виновной ответственности, поскольку, например, указание в санкции на конфискацию «транспортных средств, использованных для перемещения семян мака (кроме транспортных средств общего пользования), независимо от того, в чьей собственности они находятся», позволяет конфисковать любое транспортное средство, принадлежащее по праву собственности лицу, даже не предполагающему, что его транспортное средство использовалось для такой перевозки. К тому же речь идёт об административном правонарушении, отличающемся от уголовных меньшей степенью

общественной опасности (общественный вред), использование таких взысканий не отвечает также и целям административной ответственности.

В свете проводимой в Республике Беларусь под руководством главы государства политики либерализации осуществления предпринимательской деятельности и создания благоприятного инвестиционного климата, особое внимание следует обратить на ответственность юридических лиц, в связи с чем необходимо отметить следующее.

➤ Следует устранить ответственность юридических лиц, которые не являются и в принципе не могут являться ни субъектами административного правонарушения, ни субъектами административной ответственности:

- единство публично-правовой уголовной сферы, включающей в себя уголовное и административно-деликтное право, требует и единства субъектного состава правонарушителей, приоритетным должно быть определение субъекта правонарушения и ответственности в уголовном праве;

- при публичном наказании юридического лица утверждается принцип коллективной ответственности, когда виновными признаются все работники юридического лица – от директора до уборщицы, что является продолжением ранее практиковавшейся негуманной ответственности членов семей репрессированных или членов семей врагов народа;

- при привлечении к ответственности юридических лиц и одновременно их представителей (физических лиц) нарушается важнейший принцип «non bis in idem», или общепризнанный запрет двойной ответственности, поскольку юридическое лицо не совершает и не может совершить никакого деяния, а одно единственное деяние физического лица получает двойную оценку вначале как деяния физического лица, затем как «деяния» лица юридического;

- при привлечении к ответственности юридических лиц нарушается принцип равенства всех перед законом, так как, во-первых, многие органы государственной власти и государственного управления, в том числе и сами органы, которые составляют протоколы об административных правонарушениях и применяют административные взыскания, «выпадают» из-под ответственности и, во-вторых, несоразмерна вероятность привлечения к ответственности мелких, средних и крупных предприятий, включая градообразующие, а также предприятий с государственной долей собственности, коих почти три четверти;

- наложение административных взысканий на юридическое лицо отражает карательную и фискальную направленность КоАП, является узаконенным государственным побором, что порождает практику «планового» пополнения государственного бюджета за счёт штрафных и конфискационных мер;

- существующие меры пресечения и ответственности юридических лиц могут становиться причиной существенного ухудшения их экономического состояния вплоть до прекращения предпринимательской деятельности;

- за правонарушения отдельных лиц при наложении взыскания на юридическое лицо фактически страдают все члены трудового коллектива, а также собственники юридического лица, абсолютное большинство которых совершенно непричастно к правонарушению, в связи с чем административные взыскания приобретают неперсонифицированный и лишённый справедливости характер;

- привлечение к административной ответственности юридического лица, которое не совершает и не может совершить никаких деяний (действий или бездействий), не имеет и не может иметь никакой вины, в принципе означает привлечение к ответственности при отсутствии состава правонарушения и является классическим проявлением объективного вменения, запрещённого и нормами КоАП (наличие в КоАП ст. 3.5 «Вина юридического лица» научно не обосновано);

- административное воздействие на юридическое лицо не может служить достижению целей исправления правонарушителя и предупреждения правонарушений, ввиду фактического отсутствия «субъекта» воздействия по причине неодушевлённости юридическо-

го лица (по С. Будзинскому, «юридические лица суть фикции», «принуждение не может быть направлено на фиктивную волю»);

- для юридических лиц невозможно обеспечить соразмерность правонарушения и меры взыскания, потому что очень трудно установить степень виновности из-за отсутствия у юридического лица субъективной стороны в целом и вины в частности;

- привлечение к ответственности юридического лица оказывает разлагающее воздействие на виновных должностных лиц, так как способствует появлению у них чувства безнаказанности, демотивирует их в вопросах защиты интересов юридического лица и создаёт предпосылки коррупционного поведения с целью уклониться от персональной ответственности [4, с. 306–312].

➤ Исключение публичной ответственности юридических лиц вовсе не отменяет их ответственность, в том числе гражданско-правового или административно-управленческого характера: за причинение материального или иного ущерба, за нарушение порядка осуществления предпринимательской деятельности (приостановление действия лицензии, запрет на участие в государственных закупках и т. п.).

➤ Если ответственность юридических лиц будет оставлена, то как минимум необходимо предусмотреть:

- запрет на одновременное привлечение к административной ответственности юридического лица и его представителя (должностного лица или иного работника);

- закрепить чёткие критерии разграничения ответственности юридических лиц и их представителей;

- исключить статью о вине юридического лица и ввести в КоАП статью об основании административной ответственности юридического лица: «Основанием административной ответственности юридического лица является совершение в интересах этого юридического лица его руководителями или иными работниками административного правонарушения, повлёкшего причинение имущественного ущерба чужой собственности и получение юридическим лицом выгоды имущественного характера»;

- проработать вопрос о включении в КоАП отдельной главы об особенностях ответственности юридических лиц.

Выводы. Таким образом, учитывая вышеизложенное, можем сделать следующие выводы.

1. По ряду статей КоАП не согласованы содержащиеся в пределах одной санкции статьи виды административных взысканий, что нарушает принцип дифференциации ответственности, увеличивает потенциальную возможность заключения коррупционных соглашений с должностным лицом с целью применения более мягкого взыскания (например, предупреждения), с целью избежать достаточно высокого размера штрафа.

2. В ряде статей КоАП имеет место установление значительного разрыва между нижней границей размера штрафа для юридических лиц и верхней для физических лиц за одно и то же деяние (нарушение принципа соразмерности, не обусловленное социальной необходимостью и противоречащее принципу социальной справедливости).

3. Размеры штрафа для физических лиц, индивидуальных предпринимателей и юридических лиц не всегда согласованы и дифференцированы, что позволяет применить в отношении физического лица повышенную ответственность, по сравнению с индивидуальными предпринимателями и юридическими лицами.

4. В КоАП имеют место нормы, в санкциях которых предусмотрен размер штрафа для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, не имеющий нижней границы, однако установлена довольно высокая верхняя граница, что может негативно сказаться на правоприменительной практике и создать возможности для возникновения рисков криминогенного характера (коррупционных рисков). Санкции такого вида, как правило, предоставляют должностному лицу, к чьей компетенции относится определение (выбор) взыскания, широкие возможности для использования своего положения в

коррупционных целях. Отсутствие же критериев, которыми должен руководствоваться государственный орган (должностное лицо, уполномоченный), правомочный налагать штрафы, при выборе оптимального, необходимого именно в данной ситуации размера штрафа, увеличивает потенциальную возможность заключения коррупционных соглашений с должностным лицом с целью применения штрафа в меньшем или даже минимальном размере.

5. В ряде случаев для квалифицированных видов административного правонарушения (там, где они указаны) размер административного взыскания установлен такой же, как и для основного состава. В некоторых статьях КоАП санкции сформулированы таким образом, что установлен одинаковый вид взыскания для всех субъектов, что свидетельствует об отсутствии дифференциации ответственности.

6. В отдельных санкциях КоАП установлен размер штрафа для физических лиц в базовых величинах, тогда как для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей – в процентном соотношении к сумме операций, стоимости имущества, предмета административного правонарушения и т. п., либо в кратном отношении.

Отсутствие единых подходов к установлению штрафных санкций для физических и юридических лиц, а также индивидуальных предпринимателей не позволяет судить об итоговом размере налагаемого штрафа на индивидуальных предпринимателей и юридических лиц, а также соотносимости его размера со штрафами для физических лиц. Не всегда определён и минимальный размер такого штрафа, что предоставляет должностному лицу широкие возможности манипулирования в вопросе определения размера взыскания, в том числе возможность применить минимальный размер штрафа.

Поэтому целесообразно:

а) определить единые подходы и критерии для физических лиц, юридических лиц и индивидуальных предпринимателей в части установления штрафа;

б) конкретизировать критерии и дифференцировать размер штрафа для физических лиц, а также индивидуальных предпринимателей и юридических лиц.

7. Благодаря изучению конструкций отдельных норм КоАП, установлено, что не в полной мере соблюдается принцип большей суровости основного наказания в сравнении с дополнительным, поскольку общие принципы применения основных и дополнительных наказаний основаны на началах справедливости, соразмерности и индивидуализации ответственности; дополнительное наказание не может быть более тяжким, чем основное. Учитывая то, что речь идет об административном правонарушении, отличающемся от уголовных преступлений меньшей степенью общественной опасности (общественного вреда), использование таких взысканий не отвечает целям административной ответственности.

8. Отдельного внимания и правовой проработки требует вопрос ответственности юридических лиц (не только административной, но и уголовно-правовой), учитывая проводимую в Республике Беларусь политику либерализации осуществления предпринимательской деятельности и создания благоприятного инвестиционного климата.

Список использованной литературы

1. Кодекс об административных правонарушениях Республики Беларусь : принят Палатой представителей 17 декабря 2002 г. : одобр. Советом Респ. 02 апреля 2003 г. : в редакции от 18.12.2019. КонсультантПлюс. Беларусь : ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.

2. Процессуально-исполнительный кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях : принят Палатой представителей 09 ноября 2006 г. : одобр. Советом Респ. 01 декабря 2006 г. : в редакции от 18.12.2019. КонсультантПлюс. Беларусь : ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.

3. Уголовный кодекс Республики Беларусь : принят Палатой представителей 02 июня 1999 г. : одобр. Советом Респ. 24 июня 1999 г. : в редакции от 11.11.2019. КонсультантПлюс. Беларусь : ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2020.
4. Научно-практический комментарий к Закону Республики Беларусь «О борьбе с коррупцией»; под общ. ред. В. М. Хомича. Минск : Амалфея, 2017. 608 с.

References

1. Kodeks ob administrativnyh pravonarusheniyah Respubliki Belarus' : Elektronnyj resurs : prinyat Palatoj predstavitelej 17 dekabrya 2002 g. : odobr. Sovetom Resp. 02 aprelyya 2003 g. : v redakcii ot 18.12.2019 [The Code of Administrative Offenses of the Republic of Belarus Electronic resource: adopted by the House of Representatives on December 17, 2002]. Minsk, 2020 [in Russian].
2. Processual'no-ispolnitel'nyj kodeks Respubliki Belarus' ob administrativnyh pravonarusheniyah : Elektronnyj resurs : prinyat Palatoj predstavitelej 09 noyabrya 2006 g. : odobr. Sovetom Resp. 01 dekabrya 2006 g. : v redakcii ot 18.12.2019 [The Procedurally Executive Code of the Republic of Belarus on Administrative Offenses : Electronic resource: adopted by the House of Representatives on November 09, 2006: approved. Council Resp. December 01, 2006: as amended on December 18, 2019]. Minsk, 2020 [in Russian].
3. Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus' : Elektronnyj resurs : prinyat Palatoj predstavitelej 2 iyunya 1999 g. : odobr. Sovetom Resp. 24 iyunya 1999 g. : v redakcii ot 11.11.2019 [The Criminal Code of the Republic of Belarus [Electronic resource]: adopted by the House of Representatives on June 2, 1999: approved. Council Resp. June 24, 1999: as amended on 11.11.2019]. Minsk, 2020 [in Russian].
4. Nauchno-prakticheskij kommentarij k zakonu Respubliki Belarus' «O bor'be s korrupciej»; pod obshch. red. V.M. Homicha [Scientific and practical commentary on the law of the Republic of Belarus "On the fight against corruption"; under the general. ed. V.M. Khomich]. Minsk : Amalfeya, 2017. 608 s. [in Russian].

Бурий Віталій Євгенович,

кандидат юридичних наук, доцент права

(ДУ «Науково-практичний центр проблем зміцнення законності та правопорядку Генеральної прокуратури Республіки Білорусь», м. Мінськ, Республіка Білорусь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7422-1269>

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕФОРМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ У 2020 РОЦІ (ЧАСТИНА 1)

У листопаді 2019 року керівництвом Республіки Білорусь було акцентовано увагу всіх правоохоронних органів на проблемі значної кількості адміністративних правопорушень, регулярно здійснюваних в останні роки громадянами нашої країни. Було зазначено, що практично кожен четвертий житель Білорусі має «у своєму арсеналі» притягнення до адміністративної відповідальності. З огляду на те, що в нашій країні наразі проживає понад 9,7 мільйонів жителів, це досить серйозна негативна тенденція в питанні збереження правопорядку. Більшість цих правопорушень становлять діяння, спрямовані на порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспорту (в середньому на 1000 жителів припадає 320 автомобілів). У частині першій цієї статті розглядаються сучасні підходи реформування адміністративного законодавства, спрямовані на вирішення цієї злободенної проблеми для білоруського суспільства. У статті розглянуто питання категоризації адміністративних правопорушень, залежно від ступеня суспільної небезпеки та тяжкості наслідків; зроблено системний перегляд і диференціацію адміністративних стягнень, їхніх видів та розміру, що залежить від категорії вчиненого правопорушення та заподіяної ним шкоди. Вивчення чинної системи заходів адміністративного стягнення дозволило автору зробити відповідні пропозиції, що стосуються штрафу, конфіскації, приписів про усунення наслідків адміністративного правопорушення. Порушено питання відповідальності юридичних осіб у світлі проведеної в Республіці Білорусь під керівництвом глави держави політики лібералізації здійснення підприємницької діяльності та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Ключові слова: адміністративні правопорушення; правила дорожнього руху й експлуатації транспорту; правопорядок; адміністративна відповідальність.

Bury Vitaliy,

PhD in Law, Associate Professor of Law

(Department of Scientific and Methodological Support for Prosecutorial Supervision of the State Institution "Scientific and Practical Center for Problems of Strengthening of Law and Order of the Prosecutor General's Office of the Republic of Belarus")

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7422-1269>

ON ISSUES OF ADMINISTRATIVE LEGISLATION REFORM IN REPUBLIC OF BELARUS IN 2020 (PART 1)

In November 2019, the leadership of the Republic of Belarus focused the attention of all law enforcement agencies on the problem of a significant number of administrative offenses committed annually by citizens of our country in recent years. It was indicated that almost every fourth resident of Belarus has "in his arsenal" administrative responsibility. Given that a little more than 9.7 million inhabitants currently live in our country, this is a rather serious negative trend in the issue of maintaining and observing the rule of law. A significant part of the offenses is committed in violation of the rules of the road and the operation of transport (an average of 320 cars per 1000 inhabitants). The beginning of the solution to this problem (after an expanded meeting with the Head of State) was the Decree of the President of the Republic of Belarus dated December 17, 2019 No. 247 «On the interagency expert commission». The main goal and task of the order is to prepare comprehensive proposals on improving administrative legislation on administrative responsibility and submit a draft law for consideration by the Head of State by June 1, 2020, of the interagency expert commission. Part one of this article discusses modern approaches to reforming administrative legislation aimed at solving this burning problem for Belarusian society. The article deals with the question of categorization of administrative offenses, depending on the degree of public danger and severity of consequences; systematic review and differentiation of administrative penalties are made, their types and size, depending on the category of the offense and the damage caused. The study of the current system of administrative penalties allowed the author to make appropriate proposals concerning the fine, confiscation, orders to eliminate the consequences of an administrative offense. It is raised the question of liability of legal entities in the light of a policy held in the Republic of Belarus and creation of favorable investment climate under the leadership of the Head of State.

Key words: *administrative account; rules of the road and the operation of transport; legal order; administrative responsibility.*

Надійшла до редколегії 23.02.2020

УДК: 342.9:007

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-89-97>

Веселова Лілія Юріївна,

кандидат юридичних наук

(Одеський державний університет внутрішніх справ,
м. Одеса)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6665-0426>

ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В КІБЕРНЕТИЧНІЙ СФЕРІ

У статті розкрито зміст адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері. Запропоновано власний перелік першочергових адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері, а саме подальше посилення державного контролю; проведення виховної, роз'яснювальної роботи серед населення; державна підтримка науковців та створення необхідних умов для розвитку наукових досліджень у сфері забезпечення кібернетичної безпеки; ретельний відбір кадрів у спеціальні підрозділи, які протистоять кібернетичним загрозам; подальше вдосконалення законодавчої бази та посилення відповідальності за кібернетичні правопорушення (вивчення та запозичення зарубіжного досвіду).

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення; адміністративно-правові заходи; кібернетична сфера; кібернетичний простір; адміністративний примус.

Постановка проблеми. В умовах науково-технічної революції, яка призвела до інформатизації майже всіх сфер людського життя наша країна на належному рівні не може протистояти різним кібернетичним загрозам, у тому числі такому явищу, як «гібридна війна». Удала політика щодо припинення кібернетичних правопорушень неможлива без посилення та вдосконалення адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері, направлених на запобігання, попередження та припинення зазначених вище протиправних діянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематики реалізації адміністративно-правових заходів у різних сферах торкалися такі науковці, як Д. М. Бахрах, А. П. Ключниченко, В. А. Лазаренко, Н. Г. Салищева, А. В. Самойленко, О. В. Ткаля, В. М. Хропанюк та багато інших, але при цьому питання стосовно адміністративно-правових заходів саме в кібернетичній сфері на належному рівні залишається ще не дослідженим.

Метою статті є визначення змісту адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правове забезпечення національної (у тому числі й кібернетичної) безпеки починається з Конституції України [1], у якій передбачається наявність певних прав та обов'язків для громадян, захист їхніх інтересів та гарантій щодо безпеки в різних сферах. Завдання із забезпечення кібернетичної безпеки покладається на державу, а держава своєю чергою через певні методи впливає на поведінку правопорушників (потенційних правопорушників) у кібернетичній сфері (курсив мій. – Л. В.). У теорії права під методом розуміється сукупність прийомів та засобів (заходів), за допомогою яких утілюються в життя певні цілі [2, с. 47]. Таким чином, метод (у тій чи ін-

шій формі) зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання і діяльності. Він є системою принципів, вимог, які орієнтують суб'єкта на вирішення конкретного завдання, досягнення результатів у певній сфері діяльності [3]. Своєю чергою адміністративні методи забезпечують прямий вплив суб'єкта управління на керований об'єкт та поділяються на адміністративно-правові та адміністративно-організаційні методи, мають певну мету та здійснюють відповідний керуючий вплив [4]. Г. В. Грянка стверджує, що адміністративний метод повинен утілюватися в життя через застосування адміністративних (примусових) заходів, які часто мають обмежувальний та репресивний характер, при цьому його реалізація не потребує значних витрат як часу, так і фінансових ресурсів [5, с. 105]. *Тобто адміністративні методи втілюються через певні адміністративно-організаційні та адміністративно-правові заходи* (курсив мій. – Л. В.).

Визначимося зі змістом категорії «адміністративно-правові заходи» та її складовими. Слово «заходи» в академічному тлумачному словнику української мови означає сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [6, с. 380]. В адміністративному праві під заходом розуміють способи реагування оперативно-організаційного характеру, які за своїм змістом становлять зовнішній державно-правовий (психічний та фізичний) вплив на свідомість і поведінку людей у формі обмежень особистого, організаційного або майнового характеру, тобто тих чи інших несприятливих наслідків [7, с. 108].

В. М. Хропанюк стверджує, що правовий захід утворює цільний, системний юридичний механізм, який забезпечує врегульованість усієї сукупності суспільних відносин, що є предметом правового регулювання [8, с. 244]. В. А. Лазаренко, розглядаючи таку точку зору, доходить висновку, що правові заходи є механізмом правового регулювання. Загалом у юридичній науці під правовим заходом розуміють закріплені в нормах законодавства методи, прийоми, способи впливу на суспільні відносини з метою досягнення певного результату [7, с. 108]. Позиція Н. Г. Салищевої, А. П. Ключниченка, А. В. Самойленка полягає в тому, що адміністративно-правові заходи забезпечення та захисту прав громадян характеризуються переважно у зв'язку з юрисдикційною діяльністю відповідних органів, тобто в обсязі діяльності, пов'язаної з вирішенням конкретних справ та використанням до правопорушників заходів примусу [9, с. 94]. О. В. Ткаля адміністративно-правові заходи визначає як систему державно-владних прийомів та способів здійснення адміністративно-правового впливу, що здійснюється в односторонньому порядку лише в передбачених правовими нормами випадках, спеціально уповноваженими на те суб'єктами, з метою запобігання, виявлення та припинення протиправної поведінки, відвернення можливих шкідливих наслідків, відновлення правового становища та в разі необхідності притягнення винних до відповідальності [10, с. 192].

Аналізуючи зміст адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері, переконуємося, що вони зводяться не тільки до адміністративно-розпорядчих функцій спеціально уповноважених державою органів, а також об'єднують у собі виховні, профілактичні, попереджувальні методи та методи впливу, які використовуються з метою підтримання правопорядку в кібернетичному просторі. Також більшість науковців робить наголос на тому, що адміністративно-правові заходи реалізуються через адміністративний примус (курсив мій. – Л. В.).

Адміністративна наука «адміністративний примус» трактує як особливий різновид державно-правового примусу, тобто визначені нормами адміністративного права способи офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а в деяких випадках і громадських організацій на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їхніх прав, свобод та інтересів у разі вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин у межах окремого адміністративного провадження задля превенції та припинення протиправних діянь, забезпечення провадження у справах про правопору-

шення, притягнення винних осіб до відповідальності, попередження та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій [11].

Адміністративний примус має велике значення в забезпеченні правопорядку. Завдяки застосуванню адміністративного примусу досягається мета попередження та припинення правопорушень, притягнення правопорушників до відповідальності, забезпечення громадського порядку та громадської безпеки в різноманітних сферах суспільного життя [12, с. 191]. Примус необхідний для охорони правопорядку, власності, прав та інтересів громадян і організацій, створення нормальних умов для діяльності апарату публічної влади. Це хоча й не головний, але важливий і необхідний метод панування [12, с. 192]. Адміністративіст Д. М. Бахрах пропонує примус трактувати як заперечення волі підвладного та зовнішній вплив на його поведінку. Оскільки команда не виконана, порушена воля того, хто панує, останній впливає на моральну, майнову, організаційну, фізичну сферу підвладного, щоб перетворити його волю, домогтися підпорядкування [13, с. 317]. *Тобто примус – це певний метод через який держава здійснює свою владу з метою управління суспільством* (курсив мій. – Л. В.).

М. І. Курочка вважає, що забезпечення законності й правопорядку, підтримання державної дисципліни потребують, щоб органи влади забезпечували втілення в життя державної волі, застосовуючи в разі необхідності до тих, хто не слідує цій волі, добровільні й примусові заходи, які допускаються законом [14, с. 133].

М. І. Єропкін заходи адміністративного примусу класифікував як заходи запобігання, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення [15, с. 118]. Більшість науковців заходи адміністративного примусу в юридичній літературі традиційно умовно поділяють на три групи:

- 1) адміністративно-попереджувальні заходи (перевірка документів, огляд, унесення подання про усунення причин правопорушень тощо);
- 2) заходи адміністративного припинення (адміністративне затримання, вилучення речей та документів, примусове лікування, відсторонення від керування тощо);
- 3) адміністративні стягнення (попередження, штраф, позбавлення спеціального права, адміністративний арешт тощо). При цьому слід зауважити, що окремі заходи можуть мати чітко визначену мету застосування або багатоцільове призначення [16, с. 266–267].

У кібернетичній сфері примус як адміністративно-правовий захід застосовується за для забезпечення кібернетичної безпеки з метою покарання правопорушника чи попередження, припинення його протиправної поведінки в кіберпросторі. Зважаючи на специфічність правопорушень у кібернетичній сфері, юрисдикційні органи проводять виховну, роз'яснювальну роботу, здійснюють владно-примусові дії. Спеціально уповноважені органи в кібернетичній сфері використовують універсальні заходи переконання та примусу.

У нашій країні адміністративно-правові заходи забезпечення безпеки в кібернетичній сфері впливають, як правило, на економічні інтереси правопорушника, при цьому спеціально уповноважені державні органи не мають великого бажання розглядати справи про зазначені вище адміністративні правопорушення. Сказане вказує на необхідність заповнення норм іноземного досвіду інформаційного законодавства (що стосується кібернетичної сфери) та вдосконалення української законодавчої адміністративної бази із зазначеного питання (курсив мій. – Л. В.). Так, Закон Франції «Про інформатику, картотеки та свободи» до заходів припинення правопорушень, що вчиняються у сфері обігу інформації, зараховують: винесення суб'єкту діяльності у сфері телекомунікацій письмових приписів про усунення допущених порушень законодавства про інформатику, картотеки та свободи в галузі обігу інформації; блокування доменних імен суб'єкта інформаційної діяльності, який розміщує на своїх офіційних чи контрольованих вебсторінках заборонену інформацію чи таку, що порушує вимоги законодавства про захист суспільної моралі; тимчасове блокування доступу до баз персональних даних із можливістю подальшої заборони їхнього використання у зв'язку з порушенням законодавства про персональні дані; вклю-

чення електронного протоколу адреси сайту до реєстру заборонених інформаційних ресурсів з покладенням на його власника (управителя доменного імені) обов'язку з його видалення; надання суб'єктам телекомунікаційної діяльності обов'язкових приписів стосовно блокування доступу споживачів до конкретного інтернет-контенту [17].

Згідно з українським законодавством, за більшість проступків у кіберпросторі правопорушник притягається до кримінальної відповідальності. Кримінальний кодекс України містить велику кількість статей щодо злочинів у кібернетичній сфері: 6 статей об'єднані в один розділ – «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку», усі інші статті «розкидано» по всьому нормативно-правовому акту, наприклад, ст. 190 КК України (частина щодо шахрайства, яке вчинене шляхом незаконних операцій з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем), ст. 301 КК України (частина щодо збуту й розповсюдження порнографічних предметів саме через інформаційно-телекомунікаційні системи) [18] тощо. КУпАП також передбачає адміністративну відповідальність за правопорушення в кіберсфері. Стягнення за незаконні дії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем зводяться до накладення штрафу з конфіскацією незаконно збутих чи призначених для збуту копій баз даних, а також грошей, отриманих від їхнього продажу. До таких правопорушень належать: демонстрація та розповсюдження фільмів без державного свідоцтва на право розповсюдження та демонстрації фільмів (ст. 164⁴), незаконне розповсюдження екземплярів аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних (ст. 164⁹), здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 212⁶) [42] тощо. *Однак судова практика щодо розгляду адміністративних справ за правопорушення в кібернетичній сфері не сформована, відсутній чіткий алгоритм розгляду таких неправомірних дій, і, як підсумок, немає дієвого механізму захисту прав та інтересів інтернет-суспільства* (курсив мій. – Л. В.).

З огляду на сказане, під адміністративно-правовими заходами забезпечення безпеки в кібернетичній сфері пропонуємо розуміти сукупність правил, прийомів, способів, норм, які прописані законодавчими актами та існують для належної організації роботи спеціально уповноважених державою органів у кібернетичній сфері, що своєю чергою забезпечує кібернетичний порядок та має на меті попередження, припинення правопорушень та притягнення правопорушників до відповідальності. Так, усі адміністративно-правові заходи забезпечення кібернетичної безпеки складають цілісну систему. Для дієвого функціонування системи адміністративно-правових заходів забезпечення кібернетичної безпеки держава повинна дотримуватися чіткої дієвої політики щодо захисту об'єктів кіберпростору, а державні органи повинні чітко та на попередження реагувати у випадку кіберзагроз. До того ж вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення кібернетичної безпеки України зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру й масштабам реальних та потенційних кібернетичних загроз життєво важливим інтересам людини й громадянина, суспільства й держави [19, с. 300].

Наслідки після протиправних атак під час «війни нової генерації» можна зрівняти з наслідками після використання зброї масового ураження. Так, відомі непоодинокі інциденти, коли кібершахраї, впливаючи на свідомість через різні психологічні маніпуляції (соціальну інженерію, фішинг), ошукують громадян. Хакери дуже творчо використовують психологію під час створення нових кібератак та вірусів. Одним з останніх прикладів є проведення Росією розвідувальної кібероперації BugDrop у межах «гібридної війни», спрямованої на приватний сектор. Метою кібероперації було отримати віддалений доступ до персональних комп'ютерів, ноутбуків, смартфонів, планшетів та інших гаджетів працівників різних структур, унаслідок чого персональні дані та паролі працівників об'єктів критичної інфраструктури, засобів масової інформації і наукових установ викра-

далися і завантажувалися на файлообмінник Dropbox. Доступ до комп'ютерів зловмисники отримували, розсилаючи користувачам фішингові електронні листи, у яких закликали відкрити файл Microsoft Word, що містив шкідливий макрос. Тому одним натиском клавіші людина може наразити на небезпеку не лише свої дані, але й ті, які, у разі втрати, загрожують безпеці всієї держави. Подібні масштабні атаки, зазвичай, проводяться і організовуються не однією особою, а цілою групою хакерів за підтримки впливових організацій, зокрема силових структур. Організації та угруповання, які стоять за цими кіберопераціями, можна порівняти з митцем, який пише картину, використовуючи різні фарби, полотно та стилі [20]. Тож такі протизаконні дії в кіберпросторі, як вандалізм, збір інформації, пропаганда, порушення роботи інформаційно-телекомунікаційних систем та функціонування сайтів, протизаконний збір інформації із серверів та баз даних, атаки серверів стратегічних державних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури можуть призвести до найжахливіших наслідків для країни та суспільства. Для мінімізації ризиків від кіберзагроз необхідно застосовувати дієві та сучасні заходи забезпечення кібернетичної безпеки.

Першочерговими адміністративно-правовими заходами забезпечення безпеки в кібернетичній сфері повинні стати:

1) *подальше посилення державного контролю.* Так, в Україні вже зроблено перші кроки – блокування інтернет-провайдером доступу до вебресурсів інтернет-компаній «ВКонтакте», «Однокласники», «Mail.ru», «Яндекс», «Лабораторія Касперського», «Dr.Web» [21], через які російські спецслужби мали можливість відслідковувати різну інформацію щодо українців. Наприклад, у США в публічних пунктах доступу до мережі Інтернет (бібліотеки, школи, інтернет-кафе тощо) примусово введено фільтри, які обмежують доступ до сайтів, що містять порнографію і екстремістські матеріали [22], що було б дуже доречним і в нашій країні;

2) *проведення виховної, роз'яснювальної роботи* серед населення, особливо серед найуразливіших категорій – дітей та літніх людей. Так, найчастіше діти страждають від булінгу в інтернет-просторі, тому необхідно розробити дієву антибулінгову програму «Стоп кібербулінг» із залученням психологів, викладачів, правоохоронців; проводити тренінги та курси з працівниками шкіл із зазначеної проблематики та семінари з батьками. За даними різних досліджень, майже кожен третій учень в Україні так чи інакше зазнавав булінгу в школі, потерпав від принижень і глузувань: 10 % – регулярно (раз на тиждень і частіше); 55 % – частково (з боку однокласників); 26 % батьків вважають своїх дітей жертвами булінгу [23]. Що стосується літньої категорії осіб, то вони найчастіше страждають від фішингу та соціальної інженерії. Також із подібною проблемою стикаються і працівники різних підприємств. З особами, які входять до групи ризику, необхідно проводити заняття (лекції, семінари), роз'яснювальні роботи, тренінги. Треба мати на увазі, що майже всі ми перебуваємо в єдиному мережевому просторі, і якщо навіть звичайний працівник або військовослужбовець постраждає від будь-якого вірусу, то по цьому ланцюжку може статися зараження на всіх рівнях [20];

3) *державна підтримка науковців та створення необхідних умов для розвитку наукових досліджень у сфері забезпечення кібернетичної безпеки, поєднання сил, умінь, знань та доробок практиків і співпраця правоохоронців та кіберфахівців із науковцями в означеній сфері, налагодження контактів з установами інших держав, на зразок Інституту віртуальних досліджень у Великій Британії [24, с. 147];*

4) *ретельний відбір кадрів у спеціальні підрозділи, які протистоять кібернетичним загрозам та постійний моніторинг професіонального росту кіберфахівців, удосконалення їхніх навичок та знань* (адже кількість різновидів кібернетичних загроз постійно зростає, методи боротьби з ними змінюються). Головним моментом тут також виступає оснащення фахівців сучасними технологіями для роботи та матеріальна підтримка як стимул добросовісно працювати на благо національних інтересів;

5) подальше вдосконалення законодавчої бази та посилення відповідальності за кібернетичні правопорушення (вивчення та запозичення зарубіжного досвіду).

Висновки. Адміністративно-правове забезпечення безпеки в кібернетичній сфері на сьогодні є одним із пріоритетних завдань державної політики, яке реалізується через сукупність адміністративно-правових заходів у кібернетичній сфері. Адміністративно-правові заходи забезпечення безпеки в кібернетичній сфері – це єдиний комплекс, який забезпечує своєчасну та організовану реакцію спеціально уповноважених державою органів на протиправну поведінку правопорушника. Усі елементи системи адміністративно-правових заходів забезпечення правопорядку в кібернетичній сфері тісно пов'язані між собою та є рівноцінно важливими під час забезпечення безпеки в кібернетичній сфері.

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.02.2020).
2. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса. Москва, 1998. 798 с.
3. Щерба С. П., Заглада О. А. Філософія : підручник. URL : https://pidruchniki.com/11080803/filosofiya/ponyattya_metoda_metodologiyi (дата звернення: 05.02.2020).
4. Адміністративні методи : [сайт]. URL : https://pidruchniki.com/1280052845142/pravo/administrativni_metodi (дата звернення: 05.02.2020).
5. Грянка Г. В. Поняття та класифікація адміністративно-правових заходів протидії корупції. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. Вип. 20. С. 103–110.
6. Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда. У 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ, 1972. Том 3. 380 с.
7. Лазаренко В. А. Адміністративно-правове регулювання екологічної безпеки в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Держ. НДІ МВС України. Київ, 2010, с. 209.
8. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учебник для вузов. Москва : Омега-Л Интерстиль. 2008. 384 с.
9. Іерусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 205 с.
10. Ткаля О. В. Проблеми поняття адміністративно-правових заходів. *Приватне право в умовах глобалізації : ключові проблеми модернізації сучасного права* : зб. наук. пр.; за ред. П. М. Шапірка, І. Г. Оборотова; МОН України, НУ ОЮА. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 187–192.
11. Бурбика М. М., Солонар А. В., Янішевська К. Д. *Адміністративне право* України : навчальний посібник. URL : https://pidruchniki.com/79651/pravo/administrativniyu_primus (дата звернення: 10.02.2020).
12. Іванникова В. В. Адміністративний примус, обумовлений необхідністю припинення правопорушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. № 2. С. 190–197.
13. Бахрах Д. Н. Административное право : учебник для вузов. Москва : НОРМА. 2001. 443 с.
14. Курочка М. І. Адміністративний примус: суть та визначення. *Форум права*. 2015. № 4. С. 133–136.
15. Еропкин М. И. Управление в области общественного порядка. Москва : «Лениздат». 1973. 210 с.
16. Ткаля О. В. Класифікація заходів адміністративно-правового примусу. *Новітні кримінально-правові дослідження*. 2015. С. 264–267.
17. Об информатике, картотеках и свободах : Закон Франции от 06.01.1978 № 78–17. *Journal officiel de la Republique Fracaise*. 7 janvier 1978, 25 janvier 1978.
18. Кримінальний кодекс України : прийнятий 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 11.02.2020).

19. Шеломенцев В. П. Сутність організаційного забезпечення системи кібернетичної безпеки України та напрями його удосконалення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2 (28). С. 299–309.

20. Кібербезпека як важлива складова всієї системи захисту держави : [сайт]. URL : <http://www.mil.gov.ua/ukbs/kiberbezpeka-yak-vazhliva-skladova-vsiei-sistemi-zahistu-derzhavi.html> (дата звернення: 22.01.2020).

21. Рішення починає діяти : [сайт]. URL : <https://tsn.ua/ukrayina/ukaz-pro-blokvannya-rosiyskikh-saytiv-ta-socmerezh-nabuv-chinnosti-930642.html> (дата звернення: 04.02.2020).

22. Гусев А. В. Зарубежный опыт борьбы с преступлениями в сфере Интернета : [сайт]. URL : www.pravo.by/Conf2010/reports/Gusev.doc (дата звернення: 10.02.2020).

23. Протидія булінгу : [сайт]. URL : <http://ilt.multycourse.com.ua/ua/page/22/103#3> (дата звернення: 12.02.2020).

24. Демедюк С. В. Окремі питання адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 144–147.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

2. Tihomirov, YU. A. (1998). Kurs administrativnogo prava i processa [Administrative Law and Process Course]. M., 798 s. [in Russian].

3. Shcherba S. P., Zahlada O. A. Filosofiia [Philosophy] : pidruchnyk URL https://pidruchniki.com/11080803/filosofiya/ponyattya_metoda_metodologiyi [in Ukrainian].

4. Administratyvni metody [Administrative methods] : [sait]. URL : https://pidruchniki.com/1280052845142/pravo/administrativni_metodi [in Ukrainian].

5. Hrianka, H. V. (2009). Poniattia ta klasyfikatsiia administratyvno-pravovykh zakhodiv protydii koruptsii. Borotba z orhanizovanoiю zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka) [Concept and classification of administrative and legal measures against corruption. Combating Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)]. Vyp. 20. S. 103–110. [in Ukrainian].

6. Slovnyk ukrainskoi movy. (1972). [Dictionary of the Ukrainian language]. za red. I. K. Bilodida. [v 11 tomakh]. AN URSR. Instytut movoznavstva. K., Tom 3. 380 s. [in Ukrainian].

7. Lazarenko, V. A. (2010). Administratyvno-pravove rehuliuвання ekolohichnoi bezpeky v Ukraini [Administrative and legal regulation of environmental safety in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Derzh. NDI MVS Ukrainy. Kyiv, s. 209. [in Ukrainian].

8. Hropanyuk, V. N. (2008). Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law] : uchebnyk dlya vuzov. M. : Omega-L Interstil'. 384 s. [in Russian].

9. Iierusalimova, I. O. (2006). Mekhanizm administratyvno-pravovoho zabezpechennia prav i svobod liudyny ta hromadianyna [Mechanism of administrative and legal support of human and citizen's rights and freedoms] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 205 s. [in Ukrainian].

10. Tkalia, O. V. (2015). Problemy poniattia administratyvno-pravovykh zakhodiv. Pryvatne pravo v umovakh hlobalizatsii : kliuchovi problemy modernizatsii suchasnoho prava [Problems of the concept of administrative and legal measures. Private law in the context of globalization: key problems of modern law modernization] : zb. nauk. pr.; za red. P. M. Shapirka, I. H. Oborotova; MON Ukrainy, NU OіuA. Mykolaiv : Ilion, S. 187–192. [in Ukrainian].

11. *Burbyka, M. M., Solonar, A. V., Yanishevskya, K. D. Administratyvne pravo Ukrainy* [Administrative law of Ukraine] : *navchalnyi posibnyk* URL : https://pidruchniki.com/79651/pravo/administrativniy_primus [in Ukrainian].

12. Ivanykova, V. V. (2011). Administratyvnyi prymus, obumovlenyi neobkhdnistiu prypynennia pravoporushennia [Administrative coercion due to the need to end the offense]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*. № 2. S. 190–197. [in Ukrainian].

13. Bahrah, D. (2001). Administrativnoe pravo [Administrative law] : uchebnyk dlya vuzov. M. : NORMA, 443 s. [in Russian].

14. Kurochka, M. I. (2015). Administratyvnyi prymus [Administrative coercion: essence and definition]: sut ta vyznachennia. *Forum prava*. № 4. S. 133–136. [in Ukrainian].
15. Eropkin, M. I. (1973). Upravlenie v oblasti obshchestvennogo poriadka [Public Order Management]. M. : «Lenizdat». 210 s. [in Russian].
16. Tkalia, O. V. (2015). Klasyfikatsiia zakhodiv administratyvno-pravovoho prymusu. Novitni kryminalno-pravovi doslidzhennia [Classification of measures of administrative and legal coercion. Recent criminal investigations]. S. 264–267. [in Ukrainian].
17. Ob informatike, kartotekah i svobodah [About computer science, file cabinets and freedoms] : Zakon Francii ot 06.01.1978 № 78 –17. *Journal official de la Republique Fracaise*. 7 janvier 1978, 25 janvier 1978.
18. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : pryiniaty 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25–26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
19. Shelomentsev, V. P. (2012). Sutnist orhanizatsiinoho zabezpechennia systemy kibernetychnoi bezpeky Ukrainy ta napriamy yoho udoskonalennia. Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka) [The essence of organizational support of the cyber security system of Ukraine and directions of its improvement. Combating Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)]. № 2 (28). S. 299–309. [in Ukrainian].
20. Kiberbezpeka yak vazhlyva skladova vsiei systemy zakhystu derzhavy [Cybersecurity is an important component of the entire system of state protection] : [sait]. URL : <http://www.mil.gov.ua/ukbs/kiberbezpeka-yak-vazhlyva-skladova-vsiei-sistemi-zahistu-derzhavi.html> [in Ukrainian].
21. Rishennia pochynaie diiaty [The decision takes effect] : [sait]. URL : <https://tsn.ua/ukrayina/ukaz-pro-blokuvannya-rosiyskikh-saytiv-ta-socmerezh-nabuv-chinnosti-930642.html> [in Ukrainian].
22. Gusev A. V. Zarubezhnij opit bor'bi s prestupleniyami v sfere Interneta [Foreign experience in the fight against Internet crime] : [sajt]. URL : www.pravo.by/Conf2010/reports/Gusev.doc. [in Russian].
23. Protydiia bullinhu [Countering Bulling] : [sait]. URL : <http://ilt.multycourse.com.ua/ua/page/22/103#3> [in Ukrainian].
24. Demediuk, S. V. (2015). Okremi pytannia administratyvno-pravovoho ta orhanizatsiinoho zabezpechennia kiberbezpeky [Some issues of administrative and legal support for cybersecurity]. *Pivdenoukrainskyi pravnychyi chasopys*. № 2. S. 144–147. [in Ukrainian].

Veselova Liliya,

Phd in Law

(Odessa state university of internal affairs, Odessa)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6665-0426>

CONTENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL SECURITY IN THE CYBER SECTOR

During the study of the legislation and scientific developments on ensuring national (cyber) security through administrative and legal measures, it is observed that the task of ensuring cyber security is entrusted to the state, and the state in its turn influences the behavior of offenders (potential offenders) in the cyber sphere through certain methods. In the analysis of the content of administrative and legal means for security in the cybernetic field, it is concluded that they are reduced not only to administrative and administrative functions specially authorized by the state bodies, but also combine educational, preventive, preventive methods and means used for the purpose maintaining law and order in cyberspace. Thus, under the administrative and legal measures for cyber security, the article proposes to understand the set of existing rules, techniques, methods, norms that exist for the proper organization of work of specially authorized bodies in the cyber sphere, and rules, norms, requirements for cyber users. Given that the scientific world lacks a unified position on the systematization of administrative and legal means of security in the cybernetic sphere, because of the separation of various features, it is suggested to consider the main features of administrative and legal measures for security in the cybernetic sphere: spiritual and cultural guarantees (legal and cultural awareness) and legal safeguards (legal liability and legal control); certain (special) conditions for implementation of cyber security; complex methods of administrative prevention, prevention and administrative cessation of illegal behavior using information and telecommunication systems and Internet environment; is governed primarily by the rules of administrative law. The article goes on to say that for the effective functioning of the system of administrative and legal measures to ensure cyber security, the state must adhere to a clear effective policy for the protection of cyberspace objects, and the state authorities should respond clearly and in the case of cyber threats. The definition of a system of administrative and legal measures for ensuring security in the cybernetic sphere, as development, realization of public relations

occurring in the cybernetic environment and protected by specially authorized by the state bodies through a set of rules of law set of methods of protection of outlined relations in cybernetic space. As a result of the study of the above, it is said that Administrative and legal security of cyber security is now one of the priorities of public policy, which is implemented through a set of administrative and legal measures in the cyber sphere. Administrative and security measures in the cyber sphere are the only complex that provides timely and organized reaction of specially authorized by the state bodies to the illegal behavior of the offender. All elements of the cyber-law enforcement system are closely interconnected and are equally important in cyber security.

Key words: *administrative and legal support; administrative and legal measures; guarantee; cybernetic sphere; administrative coercion.*

Надійшла до редколегії 19.02.2020

УДК: 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-98-104>

Веселов Микола Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Національний університет «Одеська юридична академія», м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3963-2764>

ЮВЕНАЛЬНА ПРЕВЕНЦІЯ В СИСТЕМІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Статтю присвячено ювенальній превенції як складовій ювенальної юстиції, що включає суспільні відносини із профілактики деморалізації та деліктолізації дітей, припинення правопорушень з їхнього боку та стосовно них самих. Запропоновано авторську класифікацію видів ювенальної превенції, її заходів за окремими критеріями. Наголошено, що ювенальна превенція розглядається не тільки як вид діяльності, а ще і як принцип ювенальної юстиції та найкраща форма забезпечення інтересів дитини.

Ключові слова: дитина; неповнолітній; профілактика; ювенальна превенція; ювенальна юстиція.

Постановка проблеми. У найкращому розумінні запобігання та боротьба з ювенальними правопорушеннями є процесом, що складається з різного ступеня втручання в соціальні відносини, включно із правовою освітою, превентивним вихованням та профілактикою на рівні первинних соціальних інститутів (родини, закладів освіти, громади), а також заходами кримінально-правового реагування та реабілітацією неповнолітніх делінквентів, реінтегруванням їх у суспільному житті [1, с. 2]. Попередження правопорушень серед дітей має бути загальним соціальним завданням, на якому краще зосереджувати увагу до того, як із ними трапиться лихо [2, с. 2–3]. Тому першим серед завдань Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року постає профілактика саме таких правопорушень. Визнання необхідності превенції ювенальних правопорушень відповідає також і міжнародній позиції із цього приводу (див. Ер-Ріядські керівні принципи. – Прим. авт.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язання проблем превенції (профілактики) правопорушень серед дітей привернуло увагу як закордонних, так і українських дослідників. Поміж них – Дж. Ван Буерен [3], Р. Дізлі та Д. О'Махоні [2], Р. Лобер, Д. Фаррінгтон та Д. Петечук [4], Е. Недзінскас та А. Янушаускас [5], С. Поволоцька [6], О. Користін [7], Н. Лесько [8], котрі аналізували стан та причини ювенальної злочинності, підкреслювали значення превенції в недопущенні цього негативного явища; Я. Костенко [9] розглядала цю діяльність уже як ювенальну превенцію, І. Іщенко [10] – як нову парадигму профілактики ювенальних правопорушень і захисту дітей. До того ж у вітчизняній науці ще не сформовано єдиного уявлення про поняття ювенальної превенції, її змістовне наповнення та співвідношення з інститутом ювенальної юстиції.

Формулювання цілей. Метою статті є формування уявлення про ювенальну превенцію як частину ювенальної юстиції, її змістовне наповнення (у контексті забезпечення прав дитини) та класифікація її видів (заходів).

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що ювенальна юстиція є однією з основних форм забезпечення (захисту) прав дітей у специфічній сфері правовідносин – правосудді та інших суміжних із ним суспільних відносинах. Але, на наше переконання та

на думку деяких науковців, це не лише інший підхід до неповнолітнього правопорушника в межах кримінального провадження, а й сукупність міжгалузевих механізмів, процедур і програм, призначених для вилучення дитини з умов несприятливого оточення з метою усунення загрози її життю та здоров'ю або запобігання її подальшій девіації, а також повернення дитини до нормального суспільного життя в разі вчинення нею правопорушення [11, с. 48].

Комітет ООН із прав дитини вважає, що політика здійснення правосуддя щодо неповнолітніх без комплексу заходів, спрямованих на превенцію ювенальних порушень, страждає від серйозних недоліків [12, с. 8]. Дж. Ван Буерен слушно підкреслює: «Утрочання установ або закладів у життя дітей має використовуватися як “засіб останньої надії”» [3, с. 197]. В англійському (Закон про злочин та безладдя 1998 р., (ст. 37)), канадському (Закон про кримінальне правосуддя щодо молоді 2002 р., (преамбула)) законодавствах наголошується, що основною метою ювенального правосуддя є попередження правопорушень із боку дітей та молоді. Отже, будь-яка система ювенальної юстиції таку діяльність, як превенція (профілактика) правопорушень з боку дітей повинна розглядати як один з основних своїх принципів та першочергових напрямів функціонування.

Кілька слів скажемо стосовно основної термінології із цього питання. Ми переконані, терміни «профілактика», «запобігання», «попередження», «превенція» за системно-смысловим зв'язком є видовими, деякі з них – навіть синонімічними, але не абсолютно тотожними поняттями. Перші три поняття найчастіше вживаються як синоніми, за виключенням тих випадків, коли слово «попередження» згадується в нормативно-правових актах як акт застереження чи примусового заходу. Порівняно з профілактикою правопорушень серед неповнолітніх, термін «ювенальна превенція» є більш широким поняттям, оскільки, крім суто профілактичних заходів, включає і дії із припинення будь-яких негативних проявів з боку або стосовно дитини. Зараз у вітчизняній нормативно-правовій лексиці переважає використання терміна «профілактика» (індивідуальна профілактика, соціальна профілактика, профілактичний облік тощо). Водночас ми підтримуємо поширення терміна «превенція»: спершу – у науковому обігу, а поступово – і в нормативно-правовій лексиці. Це сприятиме уніфікації національної нормативно-правової термінології до міжнародної (де «профілактика» – це англ. «prevention»).

У широкому баченні ювенальна превенція – це відносно окремий (автономний напрям у системі ювенальної юстиції) вид суспільно-правових відносин, який має свій об'єкт правового впливу й систему суб'єктів, які цей вплив здійснюють у визначених законодавством межах. Крім того, вона одночасно є, по-перше, складовою частиною як соціальної, так і антидевіантної політики держави, а тому щільно пов'язана з такими суміжними інститутами, як соціальний захист сім'ї, дітей та молоді; по-друге, превентивне виховання, освіта, які сукупно вирішують комплекс загальних та спеціальних завдань з охорони дитинства, забезпечення прав дітей і їхніх законних інтересів [10, с. 115–116]. У контексті ювенальної юстиції об'єктом превентивного впливу є дуалістичне поєднання суб'єктивно-ювенальних (особистість дитини та її поведінка) та об'єктивно-соціальних факторів (середовище дитини: сім'я, освіта, громада, засоби масової інформації).

Залежно від функційно-адресної спрямованості в структурі ювенальної превенції можна виділити два блоки: 1) профілактику правопорушень серед дітей – ювенально-девіантну превенцію (від лат. «deviatio» – «відхилення»); 2) профілактику порушень прав дітей, попередження і усунення небезпеки для них самих – ювенально-протекційну превенцію (від лат. «protection» – «захист», «заступництво», «підтримка»).

До сфери уваги ювенально-девіантної превенції входить профілактика маргіналізації, деморалізації дітей, адміністративної деліктності, нарешті, ювенальної злочинності. Така послідовність відповідає стадіям формування антисуспільної поведінки дитини (див. формулу Р. Лобера, Д. Фаррінгтона та Д. Петечука. – *Прим. авт.*) [4, с. 4].

На підставі аналізу національних та деяких іноземних правових актів у цій сфері публічного адміністрування можна виділити такі загальні завдання ювенальної превенції, як-от:

- проведення роботи із соціально-правового захисту дітей, соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих їхніх категорій;
- ужиття заходів стосовно запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;
- ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);
- забезпечення нормального фізичного й психічного розвитку неповнолітніх осіб, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків;
- профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, ужиття в межах своєї компетенції заходів для їхнього усунення;
- ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення з ними заходів індивідуальної профілактики;
- участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;
- ужиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, насильству в навчальних закладах (булінгу), учиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;
- провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти;
- здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності;
- забезпечення проведення соціально-виховної роботи із засудженими неповнолітніми із залученням батьків або їхніх законних представників;
- дотримання прав дитини при виконанні покарань у спеціальних установах для дітей та покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, а також у процесі здійснення заходів пробації щодо неповнолітніх;
- захист неповнолітніх від шкідливого впливу, пов'язаного з мас-медіа, споживанням і реалізацією алкогольних напоїв, тютюнових виробів та участю в азартних іграх.

Багато в чому ювенальна превенція наслідує ознаки профілактики, а остання переважно є видом соціально-управлінської діяльності. Отже, і ювенальна превенція здебільшого реалізується завдяки адміністративно-правовому механізму. Для найкращого аналізу змісту цього механізму та стратегії його вдосконалення важливе значення має теоретичне уявлення про класифікацію ювенальної превенції.

Залежно від узятого за основу розподілу критерію, виділено такі види ювенальної превенції:

- 1) за функційно-адресною направленістю – ювенально-девіантну та ювенально-протекційну (про це детальніше йшлося раніше);
- 2) за характером спрямованості та об'єктом впливу – загальну та спеціальну;
- 3) за масштабами та територією здійснення – загальнодержавну, регіональну (у межах однієї чи декількох областей), місцеву, чи муніципальну (у межах району, міста, селища), локальну (у межах одного чи декількох органів установ, закладів).

Крім того, залежно від характеру, функціональної та адресної спрямованості, підлягають певній диференціації і заходи, які становлять ювенальну превенцію:

1) залежно від об'єкту впливу – заходи спрямовані на: а) дитину безпосередньо (індивідуальна профілактика); б) її соціальне оточення (соціальна профілактика);

2) залежно від каузальності ювенальних правопорушень чи порушень прав дітей, виділяють такі підходи до здійснення ювенальної превенції: а) структурний (соціально-економічні перетворення в суспільстві); б) психологічний (психодіагностика та вплив на внутрішній (психологічний) стан неповнолітньої особи, правове інформування та виховання, стримування); в) ситуаційний (вплив на соціальні та фізичні фактори зовнішнього середовища, що впливають на дитину та її поведінку);

3) залежно від настання правових наслідків: а) правові заходи (ті, що спричиняють юридичні наслідки); б) неправові, чи організаційно-функціональні заходи (ті, що не спричиняють правових наслідків);

4) залежно від суб'єктів здійснення – заходи, що здійснюються: а) державними органами; б) органами місцевого самоврядування; в) неурядовими громадськими організаціями та активно налаштованими представниками місцевих громад; г) міжнародними установами та іноземними громадськими організаціями; г) науково-дослідними установами (незалежно від форми власності); д) юридичними та фізичними особами;

5) залежно від ретро-перспективного відношення до негативного факту чи фактору, у межах спеціальної ювенальної превенції виділяють заходи: а) первинної профілактики (ранньої превенції) – усунення негативних факторів зовнішнього середовища, тобто нівелювання соціальних умов, що лежать в основі причин девіантної поведінки; правове виховання; створення або підтримання сприятливого клімату для нормальної соціалізації та розвитку комунікативних зв'язків дітей та молоді; б) вторинної профілактики (у англомовних публікаціях та правових актах можна зустріти такий їхній аналог, як «заходи втручання») – запобігання деліктолізації та криміналізації неповнолітніх маргіналів, робота з дітьми «групи ризику», певними категоріями дітей, що перебувають на профілактичному обліку; в) третинної профілактики («заходи відволікання») – попередження рецидиву з боку неповнолітніх, що вже вчиняли правопорушення (реабілітація);

б) залежно від методу та форми впливу на об'єкт превенції, серед заходів ювенальної превенції можна виділити: а) заходи позитивної профілактики (інформування, виховання, правова пропаганда, заохочення, психокорекція, соціальна допомога, наставництво й т. ін.); б) установлення певних нормативних правил (обмежень, зобов'язань, заборон) і контроль їхнього дотримання фізичними, юридичними, посадовими особами; в) заходи адміністративного попередження, у тому числі превентивні поліцейські заходи; г) припинення ювенальних правопорушень, порушень прав та законних інтересів дітей.

Висновки. Завдяки сприянню міжнародних (іноземних) інституцій, ювенальна юстиція в уявленні українського суспільства все більше постає як система діагностування та превенції (профілактики) проблем ювенальної девіації. Це зумовлює розширення кола суб'єктів ювенальної юстиції, форм та методів їхньої діяльності, необхідність координації спільних дій. З урахуванням цього, можемо стверджувати, що значну частину такого соціально-правового інституту, як ювенальна юстиція на сьогодні утворює ювенальна превенція.

Вона розглядається як:

- а) вихідна засада (принцип) ювенальної юстиції;
- б) найкраща форма забезпечення інтересів дитини, що перебуває в групі ризику чи в конфлікті із законом або потребує державного захисту й підтримки;
- в) відносно окремих (автономний напрям у системі ювенальної юстиції) вид суспільно-правових відносин, який має свій об'єкт правового впливу й систему суб'єктів, які цей вплив здійснюють у визначених законодавством межах;

- г) мультидисциплінарний вид діяльності цих суб'єктів, який включає комплекс правових та неправових (соціально-економічних, освітньо-виховних, медичних, психологічних та організаційно-фінансових) заходів.

Представлена в статті класифікація, крім суто теоретичного інтересу, має і прикладне значення, оскільки дозволяє здійснити систематизований аналіз заходів різних рівнів (видів) ювенальної превенції, компетенцію суб'єктів цієї діяльності, їхнє правове врегулювання. Надалі на підставі окреслених положень планується дослідити систему превентивних заходів та визначити їхнє місце в комплексі ювенальних технологій, суб'єктний склад цього напрямку ювенальної юстиції.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. З урахуванням викладених у цій статті узагальнень у подальших дослідженнях планується обґрунтувати таке:

- формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері ювенальної превенції в Україні слід покласти на Міжвідомчу координаційну раду з питань правосуддя щодо неповнолітніх (із питань ювенальної юстиції), але вже як на орган публічного адміністрування, що функціонує на постійній основі у структурі Міністерства юстиції України, і Департамент ювенальної юстиції та профілактики правопорушень серед дітей – робочий орган Міжвідомчої координаційної ради (у перспективі);

- ювенально-превентивна діяльність в Україні має вибудовуватися та проводитися за принципом програмно-функціонального континууму;

- у Державному та місцевих бюджетах необхідно передбачати окрему статтю видатків, пов'язану з виділенням коштів на розробку, упровадження та забезпечення функціонування превентивних (профілактичних) програм у сфері ювенальної юстиції. Головним розпорядником таких коштів призначити Міжвідомчу координаційну раду з питань ювенальної юстиції та її відповідні територіальні підрозділи – для місцевих бюджетів, відповідно.

Сукупно такі заходи сприятимуть зміцненню адміністративно-фінансової та організаційної складової функціонування превентивної частини системи ювенальної юстиції.

Список використаних джерел

1. United Nations Office on drugs and crime. (June 2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York, 50. URL : https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Criteria_for_the_Design_and_Evaluation_of_Juvenile_Justice_Reform_Programmes.pdf (дата звернення: 12.01.2020).
2. O'Mahony, D. & Deazley, R. (2000). Juvenile crime and justice Northern Ireland. Belfast, Northern Ireland Office, 100. URL : https://www.academia.edu/39653749/Juvenile_crime_and_justice_Northern_Ireland?email_work_card=thumbnail (дата звернення: 12.01.2020).
3. Van Bueren, G. (1998). The International Law on the Rights of the Child. Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 435. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=xEAmkaqn8lMC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 12.01.2020).
4. Loeber, R., Farrington, D. P. & Petechuk, D. (May, 2003). Child Delinquency: Early Intervention and Prevention. *Child Delinquency: Bulletin*, 19. URL : <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/186162.pdf> (дата звернення: 01.02.2020).
5. Nedzinskas, E. & Janušauskas, A. (2008). Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos aktualijos Lietuvoje. *Vadyba*, 2 (13), 107–110. URL : <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=153845> (дата звернення: 07.02.2020).
6. Поволоцька С. Г. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень серед неповнолітніх (адміністративно-управлінське дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 20 с.
7. Користін О. Є. Особливості злочинності неповнолітніх та специфіка її профілактики (за матеріалами південного регіону України). *Південноукраїнський правовий часопис*. 2014. № 14. С. 16–19.

8. Лесько Н. В. Адміністративно-правова діяльність органів і служб у справах дітей щодо профілактики правопорушень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2013. 20 с.
9. Костенко Я. В. Ювенальна превенція як форма діяльності органів поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2018. № 31. С. 77–79.
10. Ищенко И. В. Ювенальная превенция как новая парадигма профилактики правонарушений среди детей. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2017. № 4 (36). С. 111–117.
11. Веселов Н. Ю. Ювенальная юстиция в системе обеспечения прав детей. *Вестник КазНУ им. Аль-Фараби*. Серия юридическая. 2019. № 3 (91). С. 42–52.
12. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General comment No 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10. URL : <https://www.refworld.org/docid/4670fca12.html> (дата звернення: 06.02.2020).

References

1. United Nations Office on drugs and crime. (June 2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York. URL : https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Criteria_for_the_Design_and_Evaluation_of_Juvenile_Justice_Reform_Programmes.pdf.
2. O'Mahony, D. & Deazley, R. (2000). Juvenile crime and justice Northern Ireland. Belfast, Northern Ireland Office. URL: https://www.academia.edu/39653749/Juvenile_crime_and_justice_Northern_Ireland?email_work_card=thumbnail.
3. Van Bueren, G. (1998). The International Law on the Rights of the Child. Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=xEAmkaqn8IMC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.
4. Loeber, R., Farrington, D.P. & Petechuk, D. (May, 2003). Child Delinquency: Early Intervention and Prevention. *Child Delinquency: Bulletin, May*. URL : <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/186162.pdf>.
5. Nedzinskas, E. & Janušauskas, A. (2008). Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos aktualijos Lietuvoje [Topicalities of prevention of juvenile delinquency in Lithuania]. *Vadyba [Management]*, 2(13), 107–110. URL : <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=153845> [in Lithuanian].
6. Povolotska, S. H. (2005). Dіialnist orhaniv vnutrishnikh sprav po profilaktytsi pravoporushen sered nepovnolitnikh (administratyvno-upravlinske doslidzhennia) [Activities of law enforcement agencies for the prevention of juvenile delinquency (administrative-administrative study)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Korystin, O. Ye. (2014). Osoblyvosti zlochynnosti nepovnolitnikh ta spetsyfika yii profilaktyky (za materialamy pivdennoho rehionu Ukrainy) [Features of juvenile delinquency and specificity of its prevention (based on materials of the southern region of Ukraine)]. *South Ukrainian Law Journal*. 14. S. 16–19 [in Ukrainian].
8. Lesko, N. V. (2013). Administratyvno-pravova diialnist orhaniv i sluzhb u spravakh ditei shchodo profilaktyky pravoporushen [Administrative and legal activities of the authorities and services for the prevention of offenses]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Lviv. [in Ukrainian].
9. Kostenko, Ya. V. (2018). Yuvenalna preventsiia yak forma diialnosti orhaniv politsii Ukrainy [Juvenile prevention as a form of activity of the police of Ukraine]. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*. Series: Jurisprudence. 31. S.77–79. [in Ukrainian].
10. Ishhenko, I.V. (2017). Juvenal'naja prevencija kak novaja paradiigma profilaktiki pravonarushenij sredi detej [Juvenile prevention as a new paradigm for preventing crime among children]. *Proceedings of the Academy of MIA of the Republic of Tajikistan*. 4 (36). S.111–117. [in Russian].
11. Veselov, N. Ju. (2019). Juvenal'naja justicija v sisteme obespechenija prav detej [Juvenile justice in the system of ensuring the rights of children]. *Bulletin of the Kazakh National University of Al-Farabi*. Law Series. 3 (91). S. 42–52. [in Russian].
12. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General comment No 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10. URL : <https://www.refworld.org/docid/4670fca12.html>.

Veselov Mykola,

PhD in Law, Associate Professor

(National University «Odessa Law Academy», Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3963-2764>

JUVENILE PREVENTION IN THE JUVENILE JUSTICE SYSTEM

Problem setting. Preventing the demoralization and criminalization of children is a priority for each country's society and government. One way to reduce the level of juvenile offenses is to create a proper mechanism for eliminating the causes and conditions of their commission and early termination. Recent research and publications analysis. At the scientific level, this issue was studied by G. Van Bueren, D. O'Mahony & R. Deazley, R., R. Loeber, D. Farrington, D. Petechuk, S. Povolotska, O. Koristin, N. Lesko, I. Ishchenko. At the same time, for the Ukrainian legal sciences, «juvenile prevention» is a relatively new category that requires additional knowledge about its substantive content and relationship with the institute of juvenile justice. Paper objective. The purpose of the study is to form an idea of juvenile prevention as part of juvenile justice, its meaningful content and classification of its types (measures). Paper main body. Juvenile prevention is justified to include the prevention and cessation of juvenile delinquency, as well as the protection of their rights to life, health, proper care and education. The connection of this area of public administration with the Institute of Juvenile Justice is emphasized. The author gives a classification of types of juvenile prevention: by function and address orientation: a) juvenile-deviant; b) juvenile protection; by nature and focus: a) overall; b) special; in scope and territory of implementation: a) nationwide; b) regional; c) local or municipal; d) locally. Differentiation of preventive measures is also presented. Conclusions of the research. It is established that juvenile prevention is considered as: the principle of juvenile justice; the best form of ensuring the interests of the child; a relatively autonomous form of social and legal relations in the juvenile justice system, which has its own object of legal influence and a system of subjects; multidisciplinary activity of these entities, which includes a set of legal and non-legal (social, educational, medical etc.) measures.

Key words: child; minor; prevention; juvenile prevention; juvenile justice.

Надійшла до редколегії 21.02.2020

УДК: 351

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-105-114>

Пайда Юрій Юрійович,

доктор юридичних наук, доцент

(Кам'янець-Подільський податковий інститут,
м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

ПОРЯДОК РОЗРОБКИ, ПРИЙНЯТТЯ, НАБРАННЯ ЧИННОСТІ ТА ДІЇ АКТІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Досліджено найголовнішу форму реалізації виконавчої влади, а саме прийняття управлінських актів (поняття, їхні види, класифікації). Виняткову увагу приділено особливостям актів державного управління. Розглянуто порядок розробки, прийняття, набрання чинності та дії актів публічного управління. Визначено місце підзаконних нормативно-правових актів у системі актів публічного управління. Проведено порівняльний аналіз українського законодавства про нормотворчу діяльність уповноважених органів, зокрема в частині, що стосується нормативно-правових актів, із законодавством Республіки Казахстан, Республіки Узбекистан та Республіки Білорусь.

Ключові слова: державне управління; органи державної влади; адміністративний акт; акт публічного управління.

Вступ. Державне управління є діяльністю виконавчо-розпорядчого характеру, що здійснюється спеціальними органами державної влади в процесі повсякденного й безпосереднього керівництва різними сферами життя суспільства.

Ця діяльність реалізовується за допомогою різних засобів і процедур, що виявляються в певних адміністративно-правових формах. Однією з найголовніших форм (яка одночасно виступає і як засіб) реалізації виконавчої влади є прийняття управлінських актів. Саме в цих актах найбільш очевидно виявляється владний характер діяльності органів публічної адміністрації. Будучи засобом виконання завдань, функцій і реалізації компетенції органами управління та їхніми посадовими особами, акти управління виступають як головний інструмент вирішення конкретних справ, які щодня виникають у процесі державної управлінської діяльності.

Слово «акт» походить від латинських слів «actus» («дія») та «actum» («документ») і, як правило, уживається у двох значеннях, як-от: 1) дія, учинок громадянина або посадової (службової) особи; 2) документ, виданий державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою або громадською організацією в межах їхньої компетенції. Традиційно у вітчизняному адміністративному праві використовується термін «акти управління», рідше – «адміністративні акти», на відміну від західноєвропейської доктрини, де частіше оперують останнім поняттям [2]. Адміністративні акти в літературі визнаються ядром загального адміністративного права, особливою публічно-правовою сферою реалізації управлінських функцій та особливим видом управлінського процесу. Саме в них зовні відображається сутність адміністративного права.

Акти управління – приписи, дозволи, заборони – установлюють певні правила поведінки. Їхні норми спрямовано на захист прав і законних інтересів громадян, державних і недержавних організацій; охорону державної безпеки й громадського порядку тощо. Зага-

лом коло суспільних відносин, на врегулювання яких приймаються акти управління, є велими широким. Правові акти управління можуть регламентувати не тільки адміністративно-правові відносини, а й фінансові, земельні, деякі трудові та багато інших.

По своїй суті акти управління є актами одностороннього волевиявлення, на відміну від цивільно-правових актів, котрі приймаються за згодою сторін. Владність управлінських актів полягає в тому, що згода на їхнє виконання з боку тих чи інших осіб або організацій, яким їх адресовано, не потрібна. Але це не означає, що всі акти управління мають імперативний характер. Багато в чому адміністративні правовідносини характеризуються тим, що праву однієї сторони відповідає обов'язок іншої і навпаки. Зараз наявна значна кількість актів виконавчої влади, що містять приписи науково обґрунтованих рекомендацій.

Акти управління приймаються суб'єктами владних повноважень виключно в межах їхньої компетенції і мають підзаконний характер. Існує велика кількість критеріїв для класифікації актів управління. Наприклад, за юридичними властивостями акти поділяють на нормативні, індивідуальні та змішані. Так, нормативні акти управління – це правові акти управління, які встановлюють, змінюють, припиняють (скасовують) правові норми. Справедливо зазначається, що нормативні акти управління встановлюють загальні правила поведінки, норми права, регламентують однотипні суспільні відносини в певних галузях і, як правило, розраховані на довгострокове та багаторазове їхнє застосування. Особливістю індивідуальних актів є їхня спрямованість на одноразове застосування відносно конкретних випадків, ситуацій, обставин. За допомогою індивідуальних актів управління здійснюється безперервне оперативне вирішення органами виконавчої влади численних справ. Змішані акти містять як норми права, так і рішення стосовно конкретних управлінських справ та ненормативні приписи.

1. Особливості актів публічного управління

Залежно від зовнішнього прояву (форми), відповідні акти поділяються на усні, письмові або конклюдентні. Письмовий адміністративний акт є оформлений відповідно до вимог письмовий документ, у якому містяться вимоги, приписи, положення, правила тощо. Усні управлінські акти (ними є, як правило, накази, розпорядження, команди, указівки) не вимагають відповідного письмового оформлення, оскільки вони призначені для швидкого й оперативного втручання в поточне управління з метою вирішення щоденних управлінських завдань і виконання найзагальніших функцій управління. З розвитком суспільних відносин у сфері управління все частіше знаходять свій прояв акти конклюдентні. До них можна зарахувати дорожні знаки, спеціальні сигнали, жести, шифрограми, азбуку Морзе тощо. Усі вони обов'язкові до виконання адресатом, якому направляються, адже й тягнуть за собою юридичні наслідки в разі виконання або невиконання (неналежного виконання).

Наступною особливістю актів державного управління є те, що переважна кількість із них містять норми, що складаються з однієї диспозиції. Це пов'язано з тим, що адміністративне право (на відміну від кримінального) є правом «позитивним», тобто таким, що регулює суспільні відносини, не пов'язані з притягненням до відповідальності та накладенням стягнень (що характерно для права кримінального). Винятком є відносно невелика кількість норм інституту адміністративної відповідальності.

Кожен управлінський акт приймається в порядку суворого дотримання вимог законів та юридичної техніки. У науковій літературі виділяють такі ключові вимоги, яким має відповідати кожен акт управління (ці вимоги водночас указують і на особливість актів управління):

- відповідність положенням Конституції [1], чинним законам та іншим нормативно-правовим актам згідно з їхньою ієрархічністю;
- непорушність та необмеженість установлених та гарантованих чинним законодавством прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб, громадських об'єднань, підприємницьких та комерційних організацій;

- використання у процесі видання акта управління лише тих найменувань, які передбачені чинним законодавством та правовим актом, що видається конкретним органом виконавчої влади;

- суворе дотримання запровадженого порядку підготовки, обговорення та ухвалення встановлених актів управління (дотримання принципу колегіальності в передбачених законом випадках; узгодження проєктів актів управління із зацікавленими сторонами; забезпечення відкритості у правотворчому процесі, який полягає в забезпеченні вільного доступу до інформації щодо проєктів нормативно-правових актів, чинних та скасованих нормативно-правових актів);

- видання правового акта управління уповноваженим на це органом (посадовою особою) і в межах його компетенції;

- різні за найменуваннями акти управління видаються різними органами.

Отже, акти публічного управління – це засновані на законі односторонні юридично владні волевиявлення уповноваженого суб'єкта, які спрямовані на встановлення адміністративно-правових норм або виникнення, зміну та припинення управлінських відносин із метою реалізації завдань і функцій державного управління.

2. Процедурні питання стосовно відповідних актів

Акти виконавчої влади діють у вимірах простору й часу, але їм передують опрацювання, видання, набрання чинності та дія з певними обов'язковими вимогами. Положення про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України), є засадничими та вихідними стосовно актів державного управління.

Дія актів державного управління у просторово-часовій дійсності – це певний процес від початку ініціативи та опрацювання актів управління до їхнього втілення в життя. Він складається з таких стадій: 1) постановки питання про видання акта управління; 2) опрацювання проєктів актів управління; 3) видання актів управління; 4) доведення актів управління до відома адресатів – суб'єктів адміністративно-правових відносин; 5) набрання чинності актами управління; 6) дія актів управління.

Ініціатором видання акта управління може бути будь-який суб'єкт державного управління. Це такі суб'єкти, як органи виконавчої влади, державні підприємства, установи, державні службовці, громадські об'єднання, а також громадяни.

Процес підготовки акта управління встановлюється, як правило, самим органом і закріплюється в його відповідному акті. Прикладом такого порядку може бути Регламент Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р., який детально визначає процедуру підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів [8]. Підготовку проєктів актів Кабінету Міністрів здійснюють, відповідно до своєї компетенції, Секретаріат Кабінету Міністрів, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації.

Проєкти актів управління мають бути узгоджені з іншими зацікавленими суб'єктами управлінських відносин. Проєкти актів Кабінету Міністрів подаються Міністерству юстиції України для проведення правової експертизи. Після закінчення опрацювання проєкту та його обговорення приймається рішення, яке підписується відповідними посадовими особами: Прем'єр-міністром, міністром, директором та ін.

Наступна стадія – видання актів управління. Акти виконавчої влади видаються в певному порядку, з додержанням відповідних процесуальних правил. На цій стадії акт управління стає офіційним документом. Одні акти видаються колегіальними органами, інші – єдиноначальними.

Доведення актів управління до відома адресатів – суб'єктів виконавчої влади – здійснюється в різний спосіб: одні публікуються в пресі, інші просто доводяться до відома виконавців.

Перший – це оприлюднення актів законодавства України, наприклад, в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», у якому публікуються закони України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер, акти Конституційного Суду України, нормативно-правові акти Національного банку України, міжнародні договори України, що набрали чинності, нормативні акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, зареєстровані Міністерством юстиції України. Акти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування публікуються в місцевих друкованих виданнях, вивішуються у громадських місцях, передаються по радіо та телебаченню.

Другий спосіб доведення правових актів до відома адресатів – це розсилання текстів зацікавленим учасникам управлінських відносин. У разі прийняття актів індивідуального характеру зацікавленим особам надсилаються їхні копії або вони ознайомлюються з ними під розписку.

Набрання чинності актами управління – момент, коли акти управління набувають юридичної сили. Питання про час набрання актом чинності вирішується по-різному: а) акт управління набирає чинності з часу його опублікування або підписання акта єдиноначального органу компетентною посадовою особою; б) акт управління набирає чинності з моменту, указанного в самому його тексті; в) в інших випадках – з моменту доведення його до виконавців.

Строки введення в дію постанов Кабінету Міністрів визначено в їхньому тексті. У разі, якщо в постановах строк не вказаний, вони набирають чинності з часу їхнього прийняття. Постанови Кабінету Міністрів, що стосуються прав і обов'язків громадян, набирають чинності не раніше дня їхнього опублікування. Розпорядження Кабінету Міністрів набирають чинності з моменту їхнього підписання. Акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, місцевих адміністрацій, їхніх відділів і управлінь, органів місцевого самоврядування набирають чинності, як правило, у строк, зазначений у їхньому тексті, а коли строк не вказано, то з моменту одержання акта виконавцем.

Дія актів управління розрізняється в просторі, часі та за колом осіб. За територію дії акти виконавчої влади поділяються на акти, що діють у масштабі всієї держави, та акти, що діють у межах адміністративно-територіальних одиниць. Як правило, акти управління діють у просторі й часі згідно з компетенцією та територіальним масштабом діяльності відповідного органу виконавчої влади. Що стосується актів управління міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, то їхня дія поширюється за ознаками відомчої належності на відповідні органи управління, установи, підприємства.

Деякі міністерства та інші центральні органи управління приймають акти, які є обов'язковими до виконання установами, підприємствами, організаціями незалежно від їхнього підпорядкування. Такі акти приймають, наприклад, міністерства охорони здоров'я, освіти, фінансів, внутрішніх справ та Служба безпеки України. Дія актів управління за колом осіб передбачає за мету конкретно визначити перелік уповноважених або зобов'язаних органів управління, громадських об'єднань, державних службовців, громадян. У таких актах управління вказується перелік суб'єктів, на яких поширюється їхня дія (наприклад, на неповнолітніх, залізничників, працівників авіаліній України та ін.).

Дія правових актів управління в часі є більш складною, оскільки вона передбачає неоднакові правила дії для актів управління. У вимірах часу акти управління діють від моменту набрання ними чинності до їхнього припинення, а саме: закінчення строку, на який було прийнято акт (нормативні акти); припинення дії акта у зв'язку з виконанням його приписів (переважно індивідуальні акти); прийняття нового акта з цього питання; з часу скасування нормативного акта.

Умовою для скасування акта управління можуть бути різні обставини, але найчастіше це застарілість акта або його незаконність. Анулює правовий акт як орган, що прийняв його, так і вищий орган.

Зміни, зупинення та скасування актів управління відбуваються з різних підстав. Зміни застосовуються з метою забезпечення ефективності актів управління; унесення до них необхідних доповнень, змін; проведення додаткових заходів або видання їх у новій редакції. Прикладом цього може бути Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. «Про внесення зміни до Порядку обчислення стажу державної служби» [10].

Зупинення дії актів управління (як тимчасовий захід) спрямоване, як правило, на забезпечення законності або доцільності в державному управлінні. Цей захід застосовується для захисту як державних і суспільних інтересів, так і громадян від неправомірних дій органів виконавчої влади, їхніх посадових осіб. Дія актів зупиняється, наприклад, у зв'язку з поданням скарги, принесенням протесту прокурором у справах про адміністративні правопорушення та ін.

Скасування актів управління – визнання недійсності акта загалом або окремих його положень. Відповідно до Конституції України, скасовувати неправомірні акти може Президент України. Він скасовує акти Ради міністрів АРК. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства, можуть бути скасовані Президентом або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Особливе місце в системі визнання актів недійсними (правові акти або їхні окремі положення) посідає Конституційний Суд України. До його повноважень належить вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради АРК (ст. 150 Конституції України).

Акти управління можуть бути оскаржені й до адміністративних судів, які розглядають спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень стосовно оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності (ст. 17 КАС України).

До чинних актів управління ставляться певні вимоги. Вони мають бути оптимальними, доцільними, соціально справедливими та ефективними. Ефективність управлінських рішень – це результат, зіставлений із витратами на реалізацію цих рішень. Вона залежить від різних чинників: організації, мотивації, кваліфікації кадрів, забезпечення фінансовими та матеріальними ресурсами тощо. Акти повинні передбачати як безпосередні, так і соціальні наслідки в перспективі.

Акти управління мають відповідати певним обов'язковим юридичним вимогам: нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй; органи виконавчої влади можуть видавати акти тільки з питань, що належать їхній компетенції, і в межах своїх повноважень; акти повинні відповідати меті, приписам та вимогам законодавчого акта, з приводу виконання якого їх прийнято; акти мають видаватися у встановлених порядку й формі.

Це свідчить про основну вимогу – законність акта управління, тобто відповідність його приписів, форми й порядку його видання обов'язковим вимогам Конституції та інших норм чинного законодавства України.

Правові акти мають бути видані у формі, передбаченій чинним законодавством. Такі форми є обов'язковими, якщо їх визначено в Конституції України, законах, кодексах, положеннях, статутах, правилах, інструкціях. До організаційно-технічних належать вимоги стосовно реквізитів актів управління. Вони повинні містити вказівки на виконавців (адресатів) та авторів акта (адресантів), дату прийняття акта та строки його виконання, відповідні підписи, штампи, печатки.

Вимоги конституційного й лінгвістичного характеру полягають у тому, що акти повинні бути викладені державною мовою (ст. 10 Конституції України), грамотно, чітко, конкретно, ясно, зрозуміло для виконавців.

Акти обов'язкові до виконання всіма, кому вони адресовані, з моменту набрання ними чинності. Акти управління, видані з порушенням вимог, що ставляться до них, є дефектними. Дефектні акти можуть бути нікчемними або заперечними.

Нікчемні акти управління – це акти незаконні. Вони не породжують ніяких юридичних наслідків, не повинні виконуватися, їхня юридична неспроможність є очевидною. Це підтверджується конституційним положенням про те, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За видання і виконання очевидно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Заперечні акти – це такі акти, що містять певні недоліки, після усунення яких акт визнається правомірним, законним і підлягає виконанню.

3. Місце підзаконних нормативно-правових актів у системі актів публічного управління

У юридичній літературі майже не існує розбіжностей стосовно розуміння юридичної природи та сутності підзаконного акта. Як зазначає О. В. Петришин, у більшості випадків підзаконний акт розглядається як акт, що приймається уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості на основі закону й не повинен йому суперечити [11].

Слово «підзаконний» не означає меншу юридичну обов'язковість нормативно-правового акта. Підзаконний акт володіє необхідною юридичною силою, але вона не має такої ж загальності й верховенства, як це властиво законам. Він забезпечує виконання законів шляхом конкретизованого, деталізованого, нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин.

Цікавим є визначення Л. М. Горбунової: термін «підзаконний нормативний акт» є «збірною юридичною категорією, яка виражає одну загальну властивість великої, найбільшої за кількісним складом групи нормативно-правових актів, що видаються суб'єктами виконавчо-розпорядчої діяльності в Україні, згідно з якою їх зміст повинен ґрунтуватися на положеннях закону і йому не суперечити». На думку вченої, під поняттям «підзаконний нормативно-правовий акт» в аспекті його загальнообов'язкової дії (громадян, підприємств, установ, організацій, тобто поза межами системи органів влади, які його видали) необхідно розуміти постанови Верховної Ради України нормативного характеру, відповідні офіційні документи Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, їхніх територіальних органів, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, що містять правила загальнообов'язкової поведінки, дія яких не обмежується одноразовим застосуванням [12, 13].

Водночас, на переконання доктора юридичних наук Є. А. Гетьмана, законодавством іноземних держав – країн пострадянського простору – уже деякий час урегульовано нормотворчу діяльність уповноважених органів, у тому числі стосовно визначення понять підзаконних нормативно-правових актів на законодавчому рівні. Так, Законом Республіки Казахстан «Про нормативні правові акти» визначено поняття підзаконних нормативних правових актів як «інших, які не є законодавчими нормативними правовими актами, видаються на підставі та (або) на виконання та (або) для подальшої реалізації законодавчих та інших вищих за ієрархією нормативних правових актів» (п. 1 ст. 1) (наразі втратив чинність) [14].

Законом Республіки Узбекистан «Про нормативно-правові акти» окремо не визначено поняття підзаконного нормативно-правового акта, але конкретно перелічено нормативно-правові акти, які вважаються підзаконними (укази, постанови, розпорядження тощо) (ч. 3 ст. 6) [15].

Відсутнє законодавче визначення підзаконного нормативно-правового акта і в законах Республіки Вірменія та Республіки Білорусь. Разом із тим Г. А. Василевич, який окремо досліджує законодавство Республіки Білорусь про нормативно-правові акти, наголошує, що підзаконність є основною ознакою відомчих нормативно-правових актів (актів органів виконавчої влади) [16].

На думку Є. А. Гетьмана, розділення системи нормативно-правових актів на закони та підзаконні акти не викликає сумніву. Тому він вважає, і ми погоджуємося з цим, що нормативне закріплення поняття «підзаконний акт» слугує позитивним досвідом, який має бути запозичений українським законодавством. Проектом Закону України «Про нормативно-правові акти», який так і залишився лише проектом, передбачено застосування поняття «підзаконний нормативно-правовий акт», під яким пропонується розуміти «нормативно-правовий акт суб'єкта нормотворення, який приймається (видається) на основі Конституції і законів України, міжнародних договорів України та спрямований на їхню реалізацію» (ст. 1) [16].

Підзаконний акт характеризується тим, що, по-перше, приймається на основі й відповідно до закону; по-друге, спрямований на реалізацію закону; по-третє, є офіційним письмовим документом, який видається органом виконавчої влади; по-четверте, містить, змінює або скасовує норми права в рівнозначних підзаконних нормативно-правових актах, актах нижчої юридичної сили; по-п'яте, створюється в більш спрощеному порядку, чим закон, а також із застосуванням спеціальних засобів нормотворчої техніки та виразів «на виконання закону», «на підставі закону» тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти виконують функції, які є більш конкретизованими та вузькими порівняно із функціями нормативно-правових актів загалом. Вони виконують регулятивну функцію, яка, зі свого боку, розділяється на функцію первинного та вторинного регулювання, управлінську функцію: роз'яснювальну та конкретизуючу, правоустановчу та правореалізаційну функції.

Традиційно у правовій системі України виділяють такі види підзаконних нормативно-правових актів органів виконавчої влади, як-от:

- постанова – офіційний письмовий документ, нормативно-правовий акт вищого органу виконавчої влади України – Кабінету Міністрів України, який має загальнообов'язковий характер та приймається колегіально у встановленому законодавством порядку;
- наказ – офіційний письмовий документ, нормативно-правовий акт міністерства, центрального органу виконавчої влади, їхніх територіальних органів та міністерств, що видається на підставі й на виконання нормативно-правових актів вищого рівня та обов'язковий для виконання;
- розпорядження – офіційний письмовий документ, нормативно-правовий акт, який видається головою місцевої державної адміністрації на виконання нормативно-правових актів вищої юридичної сили, обов'язковий для виконання на території місцевості відповідної державної адміністрації.

Додатково слід урахувати, що складовими частинами цих підзаконних нормативно-правових актів органів виконавчої влади можуть бути й інші акти, які мають або можуть мати кодифікований характер. До них слід зарахувати:

- 1) положення – акти, що містять правові норми, які визначають завдання, структуру, компетенцію і форми діяльності державних органів;
- 2) правила – нормативні приписи, що мають процедурний характер, визначають порядок організації тієї чи іншої діяльності;
- 3) інструкції – акти, предметом регулювання яких є управлінські відносини всередині системи органів влади, або регламентація загального порядку виконання якихось робіт;
- 4) статuti – нормативні акти, що регулюють порядок організації та діяльності державних і громадських організацій, які виконують господарські функції у сфері управління, тощо.

Жоден підзаконний акт не може втручатися у сферу законодавчого регулювання. Він повинен бути погоджений із законом або негайно скасований.

За своїм змістом підзаконні акти, як правило, є актами різних органів виконавчої влади. За суб'єктами видання та сферою поширення вони поділяються на загальні, місцеві, відомчі та внутрішньоорганізаційні акти. Загальні акти поширюються на всю територію та

населення держави, наприклад, постанови ВРУ, укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України. До них належать нормотворчі розпорядження вищих (центральных) органів виконавчої влади. Вони виходять від президента країни чи голови уряду. Залежно від форми державного правління (президентська чи парламентська республіка), нормативно-правові акти вищої виконавчої влади знаходять зовнішній прояв у двох різновидах підзаконних актів: нормативних указах президента та постановах уряду.

Місцеві підзаконні акти видають місцеві органи представницької влади та органи місцевого самоврядування. Дія цих актів обмежена підвладною їм територією. Нормативні приписи місцевих органів державної влади й управління обов'язкові для всіх осіб, що проживають на цій території. Це можуть бути нормативні рішення або постанови ради, муніципалітету, мерії, префекта з найрізноманітніших питань місцевого характеру.

Відомчі нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти загальної дії, проте вони поширюються лише на обмежену сферу суспільних відносин (митні, банківські, транспортні, державно-кредитні та інші).

Що стосується внутрішньоорганізаційних підзаконних актів, то вони видаються різними організаціями для регламентації своїх внутрішніх питань і поширюються на членів цих організацій. У межах, визначених актами вищої юридичної сили, внутрішньоорганізаційні нормативні акти регулюють найрізноманітніші відносини, що виникають у конкретній діяльності державних установ, підприємств, військових частин та інших організацій.

Висновки. Отже, акти публічного адміністрування є юридичною формою, у якій виявляються, надаються, оприлюднюються, набувають юридичного змісту дії та рішення публічної влади. Приймаються вони з урахуванням Конституції та законів України, у межах компетенції відповідного органу (суб'єкта публічного права). Акти публічного адміністрування суттєво відрізняються від цивільно-правових правочинів, угод у сфері кримінального права, актів цивільного стану чи громадських організацій. Важливою особливістю актів публічного адміністрування, на відміну від зазначених вище актів, є односторонні владні рішення (волевиявлення) конкретних суб'єктів публічного права та їхніх посадових осіб.

Список використаних джерел

1. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.12.2019).
2. Юридична енциклопедія. У 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1. Київ : Українська енциклопедія, 1998. 672 с.
3. Іванова Л. Ю. Поняття та ознаки адміністративно-юрисдикційних актів органів внутрішніх справ України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Харків : ПРАВО. 2012. Вип. 19. С. 106–112.
4. Ковальов В. Г. Концептуальні засади дослідження актів державного управління. *Вісник Академії митної служби України*. Сер. : Державне управління. 2009. № 1. С. 19–24.
5. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків : Право, 2010. 624 с.
6. Россинский Б. В., Стариков Ю. Н. Административное право : учебник. 5-е изд., пересмотр. Москва : Норма, ИНФРА-М, 2019. 576 с.
7. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2010. 496 с.
8. Закон України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України» від 18 липня 2007 р. № 950. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF> (дата звернення: 11.12.2019).
9. Закон України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28 грудня 1992 р. № 731. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF> (дата звернення: 20.12.2019).
10. Закон України «Про затвердження Порядку обчислення стажу державної служби» від 25 березня 2016 р. № 229. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2016-%D0%BF> (дата звернення: 21.12.2019).

11. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.; за ред. О. В. Петришина, С. П. Погребняка, В. С. Смородинського та ін. Харків : Право, 2014. 368 с.
12. Горбунова Л. М. Підзаконні нормативно-правові акти: організаційно-правові питання забезпечення законності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київ. нац. екон. ун-т, 2005. 21 с.
13. Горбунова Л. М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 240 с.
14. Закон Республіки Казахстан «О нормативных правовых актах» от 24 марта 1998 г. № 213-І. URL : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009108 (дата звернення: 26.11.2019).
15. Закон Республіки Узбекистан «О нормативно-правовых актах» от 14 декабря 2000 г. № 160-ІІ (с изм.). *Национальная база данных Законодательства Республики Узбекистан*. URL : http://www.lex.uz/pages/getact.aspx?act_id=2105726 (дата звернення: 25.11.2019).
16. Василевич Г. А. Научно-практический комментарий к Закону «О нормативно-правовых актах Республики Беларусь». Под ред. Г. А. Василевича. Минск, 2002. 206 с.
17. Проект Закону України «Про нормативно-правові акти» від 12.12.2012 № 0922. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45021 (дата звернення: 27.11.2019).
18. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 28.11.2019).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukr.].
2. Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). (1998). *Iurydychna entsyklopediia* : v 6 t. [Legal Encyclopedia: 6 volumes]. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia, Vol. 1. 672 p. [in Ukr.].
3. Ivanova, L. Yu. (2012). Poniattia ta oznaky administratyvno-yurysdyktsiinykh aktiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy [Concepts and features of administrative and jurisdictional acts of law-enforcement bodies of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody (Collected scientific works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University)*. Kharkiv : PRAVO. No. 19. Pp. 106–112. [in Ukr.].
4. Kovalov, V. H. (2009). Kontseptualni zasady doslidzhennia aktiv derzhavnoho upravlinnia [Conceptual bases of research of acts of public administration]. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Ser.: Derzhavne upravlinnia (Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Ser. : Public Administration.)*. No. 1. Pp. 19–24. [in Ukr.].
5. Bytiak, Yu. P., Harashchuk, V. M., & Zui, V. V. (Eds.). (2010). *Administratyvne pravo [Administrative Law] : textbook*. Kharkiv : Pravo, 624 p. [in Ukr.].
6. Rossinski, B. V., Starilov, Yu. N. (2019). *Admynystratyvnoe pravo [Administrative Law]: textbook / 5th ed, revision*. Moscow : Norma, INFRA-M, 576 p. [in Rus.].
7. Averianov, V. B. (Ed.) (2010). *Demokratychni zasady derzhavnoho upravlinnia ta administratyvne pravo: monohrafiia [Democratic principles of public administration and administrative law : a monograph]*. Kyiv : Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 496 p. [in Ukr.].
8. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Rehlamentu Kabinetu Ministriv Ukrainy» vid 18 lypnia 2007 r. № 950 [Law of Ukraine «On Approval of the Regulation of the Cabinet of Ministers of Ukraine» No. 950 of July 18, 2007]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF> [in Ukr.].
9. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro derzhavnu reistratsiiu normatyvno-pravovykh aktiv ministerstv ta inshykh orhaniv vykonavchoi vlady» vid 28 hrudnia 1992 r. № 731 [Law of Ukraine «On Approval of the Regulation on State Registration of Regulatory Acts of Ministries and Other Executive Bodies» No. 731 of December 28, 1992]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF> [in Ukr.].
10. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku obchyslennia stazhu derzhavnoi sluzhby» vid 25 bereznia 2016 r. № 229 [Law of Ukraine «On Approval of the Procedure for Calculating Civil Service Experience» No. 229 of March 25, 2016]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2016-%D0%BF> [in Ukr.].
11. Petryshyn, O. V., Pohrebniak, S. P., Smorodynskiy V. S., et al. (Eds.). (2014). *Teoriia derzhavy i prava [The theory of state and law] : pidruch. dlia stud. yuryd. vyshch. navch. zakl.* Kharkiv : Pravo, 368 p. [in Ukr.].

12. Horbunova, L. M. (2005). Pidzakonni normatyvno-pravovi akty: orhanizatsiino-pravovi pytannia zabezpechennia zakonnosti [By-laws: organizational and legal issues of legality] : *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv : Kyiv National Economic University, 21 p. [in Ukr.].

13. Horbunova, L. M. (2008). Pryntsyp zakonnosti u normotvorchii diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady: monohrafiia [The principle of legality in the rulemaking of executive bodies: a monograph]. Kyiv : Yurinkom Inter, 240 p. [in Ukr.].

14. Zakon Respublyky Kazakhstan «O normatyvnykh pravovykh aktakh» ot 24 marta 1998 h. № 213-I [Law of the Republic of Kazakhstan “On Regulatory Legal Acts” No. 213-I of March 24, 1998]. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009108 [in Rus.].

15. Zakon Respubliki Uzbekistan «O normativno-pravovykh aktakh» ot 14 dekabria 2000 g. № 160-II (s izm.) [The Law of the Republic of Uzbekistan “On Regulatory Acts” No. 160-II of December 14, 2000 (as amended)]. *Natsyonalnaia baza dannykh Zakonodatelstva Respubliki Uzbekystan (National database of Legislation of the Republic of Uzbekistan)*. Retrieved from http://www.lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=2105726 [in Rus.].

16. Vasilevich, G. A. (Ed.). (2002). Nauchno-praktycheski kommentari k Zakonu «O normativno-pravovykh aktakh Respubliki Belarus» [Scientific and practical commentary on the Law "On regulatory acts of the Republic of Belarus"]. Minsk, 206 p. [in Rus.].

17. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro normatyvno-pravovi akty» vid 12.12.2012 r. № 0922» [Draft Law of Ukraine “On Regulatory Acts” No. 1222 of December 12, 2012]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45021 [in Ukr.].

18. Zakon Ukrainy «Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady» vid 17.03.2011 r. (zi zminamy) [Law of Ukraine "On Central Executive Bodies" of March 17, 2011 (as amended)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> [in Ukr.].

Paida Yuriy,

Doctor of Law, Associate Professor

(Kamianets-Podilskyi Tax Institute, Kamyanets-Podilsky)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

THE PROCEDURE FOR ELABORATION, ADOPTION, ENTRY INTO FORCE AND OPERATION OF PUBLIC ADMINISTRATION ACTS

Public administration is an activity of executive and regulatory nature, which is carried out by special bodies of state power in the process of daily and direct management of various spheres of society. This activity is exercised through various means and procedures, expressed in certain administrative and legal forms. One of the most important forms (which also acts as a tool) of the executive power is the adoption of administrative acts. The author emphasizes that acts of public administration are a legal form in which operations and decisions of public authorities are revealed, provided, promulgated, and acquire the legal content. These acts are adopted in accordance with the Constitution and Laws of Ukraine, within the competence of the appropriate body (subject of public law). Acts of public administration are essentially different from civil acts, agreements in the field of criminal law, acts of civil status or public organizations. An important feature of public administration acts, unlike the above acts, is the unilateral authoritative decisions (wills) of specific entities of public law and their officials. The article deals with the most important form of executive power implementation, namely the adoption of administrative acts (concepts, their types, classifications). Special attention is paid to the certain features of public administration acts. The procedure for elaboration, adoption, entry into force and operation of acts of public administration is considered. The place of by-laws and regulatory acts in the system of public administration acts is determined. The comparative analysis of the Ukrainian legislation is made, the author draws his attention on the rulemaking activity of the authorized bodies, in particular in the part concerning normative and legal acts, with the legislation of the Republic of Kazakhstan, the Republic of Uzbekistan and the Republic of Belarus.

Key words: public administration; public authorities; administrative act; act of public administration.

Надійшла до редколегії 23.12.2019

УДК: 342.951 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-115-123>

Половніков Вадим Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-909X>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті проведено аналіз теоретичних положень, а також змісту окремих нормативно-правових актів, які регулюють правовий статус суб'єктів управління Державної прикордонної служби України. На основі цього здійснено характеристику окремих особливостей і проблемних питань адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів управління з урахуванням їхньої належності до відповідного структурного рівня управлінської вертикалі, обґрунтовується необхідність удосконалення чинного законодавства України.

Ключові слова: *правове регулювання; правовий статус; суб'єкт управління; повноваження; структурний рівень; управлінська вертикаль; Державна прикордонна служба України.*

Постановка проблеми. Конституція України містить низку фундаментальних щодо здійснення державної влади положень, відповідно до яких в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй; норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19) [1].

Усе це безпосередньо стосується діяльності Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ). Належне адміністративно-правове регулювання статусу суб'єктів управління відповідних структурних рівнів управлінської вертикалі ДПСУ є запорукою дотримання принципів законності й правової визначеності в діяльності її посадових і службових осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу суб'єктів адміністративного права вже достатньо повно висвітлені в теорії такими науковцями, як О. Антонюк, Ю. Битяк, М. Богуславський, В. Богуцький, Н. Вітрук, В. Гаращук, М. Головатий, О. Дяченко, В. Зуй, І. Компанієць, А. Комзюк, М. Кучерявенко, В. Настюк, А. Скрипник, В. Сладкевич, А. Сухарєв, М. Тищенко, Ф. Фіночко, М. Шульга, Г. Щокін та іншими. Правовий статус ДПСУ та її місце в системі сектору безпеки й оборони досліджував І. Корж [2], адміністративно-правовий статус органів та підрозділів ДПСУ – А. Мота [3] і Р. Ляшук [4], сутність, зміст та структуру оперативно-розшукового статусу підрозділів – О. Сало [5] та інші.

Водночас окремого аналізу адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів управління ДПСУ не проводилось. Як наслідок, розробка цих питань на сьогодні є надзвичайно актуальною.

Формування мети статті. Метою наданого дослідження є висвітлення окремих особливостей і проблемних питань адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів управління структурних рівнів управлінської вертикалі ДПСУ.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення теоретичних положень, що стосуються адміністративно-правового регулювання статусу суб'єктів управління ДПСУ тісно пов'язане з визначенням понять «правове регулювання», «правовий статус», «суб'єкт управління» та повноважень цих суб'єктів з урахуванням їхньої належності до певного структурного рівня управлінської вертикалі ДПСУ тощо.

Згідно з юридичним енциклопедичним словником, правове регулювання – це форма регулювання суспільних відносин, за допомогою якої поведінка учасників цих відносин погоджується з вимогами й дозволами, що містяться в нормах права. Передбачає усвідомлення суб'єктами права своїх прав і обов'язків, у яких міститься державна воля, що виступає у вигляді вимог (обов'язків) і дозволів (прав). Механізм правового регулювання відповідних суспільних відносин включає такі елементи, як правові норми, правові відносини, правова відповідальність, правова свідомість і т. ін. Суб'єкти права при цьому так або інакше реагують на вимоги й дозволи державної волі. Наслідком їхньої позитивної реакції є правомірна поведінка, відповідна установленому правопорядку. Поведінка з відхиленнями призводить до правопорушення [6, с. 356].

Поза сумнівом, адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів управління ДПСУ є формою регулювання адміністративно-правових відносин, за допомогою якої поведінка суб'єктів і об'єктів управління ДПСУ погоджується з нормами адміністративного права.

Що стосується лексичного значення терміна «статус», то словники дають майже однакове його визначення. Статус (від лат. *status* – «становище») – це правове становище осіб та організацій, установ тощо [7, с. 634], правове положення [8, с. 680], становище, стан (у міжнародному праві), сукупність прав і обов'язків громадянина або юридичної особи [9, с. 830], правове положення громадянина або юридичної особи [6, с. 454].

На думку О. Антонюка, статус (лат. *status* – «стан справ», «становище») у юридичному значенні – правовий стан юридичних і фізичних осіб, зумовлений їхньою організаційно-правовою формою, статутом, свідоцтвом про реєстрацію, правами та обов'язками, відповідно до чинного законодавства та нормативних актів [10, с. 545].

Поняття статусу тісно пов'язане з іншими поняттями, як-от «суб'єкт права», «правовий статус особи», «правовий статус суб'єкта і об'єкта управління».

Суб'єкт права – це особа (фізична або юридична), що володіє за законом здатністю мати й здійснювати безпосередньо або через представника права і юридичні обов'язки (правосуб'єктність). Суб'єкт права – необхідний елемент правовідносин у всіх галузях права, хоча в кожній із них його положення має певну специфіку. В адміністративних правовідносинах суб'єктами права виступають державні органи, посадові особи, громадяни. Визнаючи громадянина суб'єктом права, держава окреслює його правовий статус, що характеризує його положення щодо держави, її органів, інших осіб [6, с. 458].

За іншим визначенням, суб'єкт права – особа, яка може бути або є носієм прав і обов'язків. Суб'єкт права – або можливий, або дійсний учасник правовідносин. Поняття суб'єкта права в першому значенні (як можливого носія прав і обов'язків) за змістом збігається з поняттям суб'єкта правоздатності. Визнаючи окрему людину або колективне утворення суб'єктом права, ми тим самим визнаємо його правоздатність. Правоздатність і правосуб'єктність у цьому сенсі – рівнозначні поняття. У другому значенні суб'єкт права – учасник конкретних правовідносин. Суб'єкт права є необхідним елементом будь-яких правовідносин – цивільних, процесуальних, адміністративних і т. ін. [11, с. 656–657].

Правовий статус громадянина, на думку Ф. Фіночко, включає: а) основні (невід’ємні) права (або права й свободи людини та громадянина); б) комплекс прав та обов’язків, що закріплюються Конституцією України, нормами різних галузей права, у тому числі адміністративно-правовими; в) гарантії реалізації цих прав та обов’язків, а також механізм їхньої охорони державою. Адміністративно-правовий статус громадянина України, на думку вченої, встановлюється обсягом та характером його адміністративної правосуб’єктності, котру складають адміністративна правоздатність та адміністративна дієздатність [12, с. 48].

Н. Вітрук вважає, що правовий статус особи – система визнаних і закріплених державою в законодавчому порядку прав, свобод і обов’язків, а також законних інтересів особи як суб’єкта права. Правовий статус органу держави (його компетенції) встановлюється законом або іншим нормативним актом; правовий статус громадської організації, трудового колективу – їхніми правами й обов’язками за законом, статутами тощо [6, с. 356].

О. Дяченко зазначає, що кожен орган виконавчої влади, діючи від імені та за дорученням держави, має певний правовий статус, виступає носієм відповідних повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує йому досягнення мети виконавчо-владної діяльності. Органи виконавчої влади наділяються необхідною оперативною самостійністю, що виражається в їхній компетенції – предметах відання, правах, обов’язках, територіальних межах діяльності кожного окремого органу. Компетенція – це певний обсяг державної діяльності, покладений на конкретний орган, або коло питань, передбачених законодавством, іншими нормативно-правовими актами, які він має право вирішувати в процесі практичної діяльності (коло питань, що вирішується міністерством, визначається в положенні про відповідне міністерство; відомством – у положенні про відповідне відомство) [12, с. 59].

На думку О. Сало, основними елементами оперативно-розшукового статусу є правосуб’єктність, права підрозділу, обов’язки підрозділу, юридична відповідальність, гарантії правового статусу. Правовий статус оперативних підрозділів, на його думку, можна визначити як закріплену в нормативно-правових актах (законах) систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, обов’язків та юридичної відповідальності уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділів. Основними елементами оперативно-розшукового статусу підрозділів внутрішньої безпеки Державної фіскальної служби України, на його думку, є: завдання (юридично оформлені), компетенція, організаційно-правова форма (утворення, реорганізація, ліквідація, реквізити), юридична відповідальність [5].

Відповідно, на нашу думку, правовий статус суб’єкта управління ДПСУ – це система норм, закріплених державою в законодавчому порядку, яка характеризує організаційно-правову форму суб’єкта, обсяг його службових повноважень у межах компетенції ДПСУ (його права й обов’язки), юридичні гарантії їхньої реалізації, відповідальність. Важливе значення при цьому має стан адміністративно-правового регулювання статусу суб’єктів управління всіх структурних рівнів управлінської вертикалі ДПСУ, що забезпечує погодження з нормами права не тільки змісту внутрішніх адміністративно-правових відносин, а й змісту суспільних відносин у межах зовнішньої адміністративної діяльності цих суб’єктів.

Ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначено, що ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення і має таку загальну структуру: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (далі – ДК); територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони ДК; морська охорона; органи охорони ДК – прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти, авіаційні частини; розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони ДК [13].

Суб'єктами управління ДПСУ є органи управління і керівники цих органів (посадові особи). Найбільш характерними для ДПСУ є взаємозв'язки між суб'єктами управлінської вертикалі, яка складається з таких структурних рівнів: Адміністрації ДПСУ; регіональних управлінь ДПСУ; органів охорони ДК; підрозділів охорони ДК. У межах цієї управлінської вертикалі діє багато інших підсистем управління, наприклад, охороною ДК, прикордонним контролем, оперативно-розшуковою діяльністю, персоналом, фінансами, ризиками, кримінальним аналізом тощо. Саме підрозділи низових ланок ДПСУ та їхній особливий склад, з одного боку, можуть виступати об'єктами управління, з іншого – суб'єктами здійснення зовнішньої адміністративної діяльності. Суб'єкт управління певного структурного рівня ДПСУ водночас виступає об'єктом управління для вищих управлінських інстанцій.

Що стосується правового статусу цих суб'єктів, то слід зазначити таке.

Адміністрація ДПСУ, згідно із Законом України «Про Державну прикордонну службу України», має статус центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони ДК, і здійснює управління ДПСУ. Вона, по суті, є центральним органом управління ДПСУ.

На думку І. Коржа, ДПСУ має декілька правових статусів. Вона є державною структурою мілітаризованого типу, тобто військовим формуванням. Наявний правовий статус військового формування. ДПСУ є також правоохоронним органом спеціального призначення. Учений переконаний, термін «правоохоронний орган спеціального призначення» є рудиментним і таким, що не відповідає сучасним підходам під час здійснення наукових досліджень в адміністративно-політичній сфері. «Прикордонники належали і належать до органів забезпечення безпеки держави, і це об'єктивно, тобто це відповідає їхньому природному призначенню». І. Корж підкреслює, що необхідною є потреба в законодавчому уточненні (корегуванні) правового статусу Адміністрації ДПСУ, нині як центрального органу виконавчої влади, трансформували її в центральний орган управління ДПСУ, як це є в аналогічних за правовим статусом Управлінні державної охорони України та Службі безпеки України. Також нагальним є скасування запровадженої неконституційним указом експрезидента України В. Януковича управлінської функції координації та спрямування діяльності Адміністрації ДПСУ, а фактично самої Служби, Міністром внутрішніх справ України [2].

На нашу думку, наявність у ДПСУ щонайменше трьох правових статусів: центрального органу виконавчої влади, військового формування і правоохоронного органу спеціального призначення – є одним із проблемних питань її підпорядкування. Як центральний орган виконавчої влади вона підпадає під координацію і спрямування Кабінету Міністрів України через Міністра внутрішніх справ. Як військове формування та правоохоронний орган спеціального призначення – під юрисдикцію Президента України.

До цього висновку можна дійти, аналізуючи норми Конституції України, зокрема, у ч. 3 ст. 17 зазначено, що забезпечення державної безпеки та захист ДК України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Відповідно до п. 17 ст. 106 Конституції України, Президент України є Верховним головнокомандувачем Збройних сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави [14].

Відповідно, окремі норми Положення про Адміністрацію ДПСУ, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 533, а саме п. 10, згідно з яким Голова ДПСУ призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, унесенням на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ, має двох заступників, у тому числі одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, унесенням на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ [15], не від-

повідують нормам Конституції України й Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (далі – Закон).

У ст. 8 цього Закону зазначено, що керівництво ДПСУ та діяльністю центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони ДК, здійснює Голова ДПСУ. Голову ДПСУ призначає на посаду Президент України за поданням Прем'єр-міністра України та припиняє його повноваження на цій посаді. Голова ДПСУ має заступників, які призначаються Президентом України за поданням Голови ДПСУ [13].

У ретроспективі всі призначення і звільнення з посад Голови ДПСУ та його заступників були здійснені Указами Президента України. Крім того, Указом Президента України «Про деякі питання здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони» від 04.06.2008 № 518/2008 (далі – Указ) затверджено перелік посад керівників військових формувань і правоохоронних органів, чії кандидатури для призначення погоджуються з Президентом України. Відповідно до п. 3 цього Указу, такими посадами в ДПСУ є: директори департаментів Адміністрації ДПСУ, начальники регіональних управлінь ДПСУ, ректор Національної академії ДПСУ ім. Б. Хмельницького [16].

Тому, з метою уникнення суперечностей у правовому просторі, питання, які стосуються адміністративно-правового регулювання статусу Адміністрації ДПСУ, потребують свого вирішення. Це сприятиме й формуванню єдиних поглядів на компетенцію ДПСУ.

На думку А. Моти, компетенцію ДПСУ доцільно характеризувати за трьома групами повноважень: управлінськими, сервісними та правоохоронними [3]. Ми вважаємо, що цей перелік неповний. Передусім діяльність ДПСУ слід розглядати з позиції її повноважень у сфері безпеки й оборони України, а саме щодо забезпечення безпеки ДК і под.

Регіональне управління ДПСУ, згідно із зазначеним вище Законом, має статус територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує політику у сфері охорони ДК [13]. По своїй суті воно є регіональним органом управління ДПСУ.

А. Мота вважає, що регіональні управління є територіальними органами лише в розумінні того, що їхня діяльність поширюється не на всю територію країни. Більшість їхніх обов'язків має виконавчо-розпорядчий характер та пов'язана з управлінням підпорядкованими органами (підрозділами). На його думку, потрібно уніфікувати застосування в законодавстві термінів «територіальний орган», «орган охорони ДК», «підрозділ» для однакового розуміння повноважень окремих елементів на різних рівнях управління [3].

Відповідно до ч. 3 та ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Державну прикордонну службу України», регіональні управління утворюються з метою ефективного виконання покладених на ДПСУ завдань центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони ДК. Положення про регіональні управління затверджується Головою ДПСУ [13].

Слід констатувати, що протягом усього періоду існування регіональних управлінь Положення про регіональні управління ДПСУ, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України, не було. На сьогодні взагалі розглядається питання щодо їхньої доцільності у структурі ДПСУ. Зокрема, за повідомленням Ukrainian Military Pages із посиланням на пресслужбу ДПСУ, уже ліквідовано три регіональні управління в Житомирі, Херсоні та Краматорську. Відбулося це в рамках оптимізації структури та скорочення управлінської ланки [17].

Органи охорони ДК ДПСУ, відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про Державну прикордонну службу України», безпосередньо виконують поставлені перед ДПСУ завдання щодо забезпечення недоторканності ДК України. Разом із тим права й обов'язки цих органів у цьому Законі не визначено. У ч. 2 цієї статті йдеться лише про те, що прикордонний загін є основною оперативно-службовою ланкою ДПСУ, на яку покладаються, поперше, охорона певної ділянки ДК самостійно чи у взаємодії з іншими органами охорони ДК та морською охороною, по-друге, забезпечення дотримання режиму ДК та прикордонного режиму, а також, по-третє, здійснення в установленому порядку прикордонного

контролю і пропуску через ДК України та до тимчасово окупованої території осіб, транспортних засобів, вантажів. З огляду на це, наведені положення покладають на орган охорони ДК ДПСУ здійснення лише декількох функцій і обов'язків ДПСУ. Так, охорону ДК України, забезпечення дотримання режиму ДК і прикордонного режиму визначено цим Законом одними з основних функцій ДПСУ (абз. 2 ч. 1 ст. 2), а серед обов'язків ДПСУ в такому вигляді їх не вказано. Здійснення прикордонного контролю і пропуску є однією із основних функцій (абз. 3 ч. 1 ст. 2) та ще обов'язком ДПСУ (п. 6 ст. 19). Аналогічним чином у ч. 4 цієї статті висвітлено про Окремий контрольно-пропускний пункт, а в ч. 6 – про авіаційну частину, які є також оперативно-службовими ланками ДПСУ [13].

Правовий статус органу охорони ДК ДПСУ визначено Положенням про орган охорони ДК ДПСУ, затвердженим Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 30.11.2018 № 971 [18].

Що стосується підрозділів охорони ДК, то, відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону України «Про Державну прикордонну службу України», зазначено лише те, що до складу прикордонного загону можуть входити відділи прикордонної служби, прикордонні комендатури, прикордонні застави, контрольно-пропускні пункти, відділення прикордонного контролю. Інших положень, які стосуються діяльності, обов'язків і прав таких підрозділів у цьому Законі немає. Положенням про відділ прикордонної служби ДПСУ, затвердженим Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 15.04.2016 № 311, визначено правовий статус лише цього підрозділу [19].

Ураховуючи зазначене вище, можемо спостерігати недосконалість Закону в частині визначення підрозділів охорони ДК – тих підрозділів, на які покладена безпосередня відповідальність за охорону конкретної ділянки ДК і від яких щоденно споряджаються прикордонні наряди. Прикордонний наряд у складі осіб, які залучаються до оперативно-службової діяльності ДПСУ, є основним об'єктом управлінського впливу в ДПСУ та суб'єктом здійснення зовнішньої адміністративної діяльності. Від його повноважень залежить безпека ДК і якість виконання багатьох завдань, покладених на ДПСУ.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Важливою складовою загальної характеристики системи управління ДПСУ є характеристика правового статусу суб'єктів управління, відповідно до її внутрішньої структури. Це відображає характер внутрішніх і зовнішніх відносин цієї системи. Без належного адміністративно-правового регулювання управління, визначення обов'язків і прав суб'єктів управління (керівників і органів управління), їхніх функцій, а також об'єктів управління (підпорядкованих підрозділів, посадових і службових осіб) і порядку здійснення внутрішніх комунікацій у ДПСУ неможливо створити дієву систему взаємовідносин між ними, яка б забезпечувала: 1) цілісність управлінської системи, 2) її керованість, 3) ефективність здійснення комунікацій між її елементами в межах службових відносин підпорядкування, координації, субординації, співпраці, взаємодії між ними тощо. Кількість рівнів управлінської структури є однією із класифікаційних ознак рівня складності такої системи, особливо коли йдеться про складні види систем за ступенем централізації, до яких можна віднести й систему управління ДПСУ.

Аналіз теоретичних положень, що стосуються правового статусу суб'єктів управління, а також змісту окремих нормативно-правових актів, які регулюють діяльність ДПСУ, дає підстави констатувати наявність окремих особливостей і проблемних питань такого регулювання. Необхідним є вдосконалення чинного законодавства України, зокрема, уточнення (корегування) правового статусу центрального органу управління, регіональних органів та первинних (низових) підрозділів ДПСУ, розширення повноважень керівників тих підрозділів, які несуть безпосередню відповідальність за виконання завдань, покладених на ДПСУ. Ці питання є основою подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Рішення Конституційного Суду України від 13.06.2019 № 5-р/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19> (дата звернення: 31.10.2019).
2. Корж І. Ф. Державна прикордонна служба України: правовий статус та місце в системі сектору безпеки і оборони / *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2017_2_3 (дата звернення: 31.10.2019).
3. Мота А. Ф. Адміністративно-правовий статус органів та підрозділів Державної прикордонної служби України, призначених для протидії нелегальній міграції / *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : Юридичні науки. 2018. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2018_2_5 (дата звернення: 31.10.2019).
4. Ляшук Р. М. Зміст форм діяльності відділів прикордонної служби / *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2206/Lyashuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 31.10.2019).
5. Сало О. Сутність, зміст та структура оперативно-розшукового статусу підрозділів внутрішньої безпеки Державної фіскальної служби України / *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : Юридичні науки. 2018. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2018_2_8 (дата звернення: 31.10.2019).
6. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Я. Сухарев; редкол. : М. М. Богуславский и др. 2-е изд., доп. Москва : Сов. энциклопедия, 1987. 528 с.
7. Словник іншомовних слів: Головна редакція УРЕ / За ред. чл. кор. АН УРСР О. С. Мельничука. Київ : Київська книжкова фабрика, 1974. 776 с.
8. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 57 000 слов / Под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. 14-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз., 1983. 816 с.
9. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА». 2008. 1008 с.
10. Менеджмент : понятійно-термінол. слов. / За ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка, В. П. Сладкевича. Київ : МАУ, 2007. 744 с.
11. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ИНФРА-М, 2002. 704 с.
12. Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гаращук та ін. Адміністративне право : підручник для юрид. вузів і фак. За ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2001. 528 с.
13. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. Дата оновлення: 21.12.2019. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15> (дата звернення: 30.12.2019).
14. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 02.12.2019. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-вр> (дата звернення: 30.12.2019).
15. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 533. Редакція від 07.08.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-п> (дата звернення: 16.12.2019).
16. Про деякі питання здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони : Указ Президента України від 04.06.2008 № 518/2008. Дата оновлення: 29.10.2019. URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.12.2019).
17. ДПСУ ліквідувала три регіональні управління (назва з екрану). URL : <https://mil.in.ua/uk/news/dpsu-likvidovala-try-regionalni-upravlinnya/> (дата звернення: 30.12.2019).
18. Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.11.2018 № 971, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 26.12.2018 за № 1468/32920. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1468-18> (дата звернення: 16.12.2019).
19. Про затвердження Положення про відділ прикордонної служби Державної прикордонної служби України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.04.2016 № 311, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13.05.2016 за № 719/28849. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-16> (дата звернення: 16.12.2019).

References

1. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13.06.2019 № 5-r/2019 [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine dated 13.06.2019 No. 5-p/2019]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19> (data zvernennia: 31.10.2019). [in Ukrainian].
2. Korzh, I. F. (2017). Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy: pravovyi status ta mistse v systemi sektoru bezpeky i oborony [State Border Guard Service of Ukraine: legal status and position in the security and defense sector system]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. Serii : Yurydychni nauky. Vyp. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_2_3. [in Ukrainian].
3. Mota, A. F. (2018). Administratyvno-pravovyi status orhaniv ta pidrozdiliv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, pryznachenykh dlia protydii nelegalnii mihratsii [Administrative and legal status of bodies and units of the State Border Guard Service of Ukraine intended for combating illegal migration]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. Serii : Yurydychni nauky. Vyp. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_2_5. [in Ukrainian].
4. Liashuk, R. M. (2013). Zmist form diialnosti viddiliv prykordonnoi sluzhby [Content of border guard service departments' activity forms]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 48. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2206/Lyashuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [in Ukrainian].
5. Salo, O. (2018). Sutnist, zmist ta struktura operatyvno-rozshukovoho statusu pidrozdiliv vnutrishnoi bezpeky derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy [The essence, content and structure of the operative and investigative status of Ukrainian State Fiscal Service internal security units]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. Serii : Yurydychni nauky. Vyp. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_2_8. [in Ukrainian].
6. Suharev, A. YA., Boguslavskij, M. M. (1987). Yuridicheskij enciklopedicheskij slovar' [Legal Encyclopedic Dictionary]. Moskva : Sov. enciklopediya. 528 s. [in Russian].
7. Melnychuk, O. S. (1974). Slovnyk inshomovnykh sliv : Holovna redaktsiia URE [Dictionary of Foreign Words: USE Editorial Board]. Kyiv : Kyivska knyzhkova fabryka. 776 s. [in Ukrainian].
8. Ozhegov, S. I. (1983). Slovar' russkogo yazyka : ok. 57 000 slov [Dictionary of the Russian language: about 57,000 words]. Moskva : Rus. yaz.,. 816 s. [in Russian].
9. Dubichynskiy, V. V. (2008). Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy: 100 000 sliv [The modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 100,000 words]. Kharkiv : VD «Shkola». 1008 s. [in Ukrainian].
10. Shchokin, H. V., Holovaty M. F., Antoniuk, O. V., Sladkevych, V. P. (2007). Menedzhment : Poniatino-terminol. slov [Management: conceptual vocabulary]. Kyiv : MAU.,. 744 s. [in Ukrainian].
11. Suharev, A. YA, Krutskih, V. E. (2002). Bol'shoj yuridicheskij slovar' [The big law dictionary]. Moskva : INFRA-M.,. 704 s. [in Russian].
12. Bytiak, Yu. P., Bohutskiy, V. V., Harashchuk, V. M. (2001). Administratyvne pravo : pidruchnyk dlia yuryd. vuziv i fak. [Administrative law: a textbook for the law universities and faculties]. Kharkiv : Pravo. 528 s. [in Ukrainian].
13. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy: zakon Ukrainy vid 03.04.2003 № 661-IV [On the State Border Guard Service of Ukraine: Law of Ukraine of 03.04.2003 No. 661- IV]. Data onovlennia: 21.12.2019. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15> (data zvernennia: 30.12.2019). [in Ukrainian].
14. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No 254k / 96-BP]. Data onovlennia: 02.12.2019. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-vr> (data zvernennia: 30.12.2019). [in Ukrainian].
15. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Administratsiiu Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.10.2014 № 533. Redaktsiia vid 07.08.2015 [On approval of the Regulation on the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No 533. Dated 16.10.2014]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-p> (data zvernennia: 16.12.2019). [in Ukrainian].
16. Pro deiaki pytannia zdiisnennia kerivnytstva u sferakh natsionalnoi bezpeky i oborony : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 04.06.2008 № 518/2008. Data onovlennia: 29.10.2019 [On some issues of implementation of the leadership in the fields of national security and defense: Presidential Decree

No 518/2008 of 04.06.2008. Updated : 29/10/2019]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (data zvernennia: 19.12.2019). [in Ukrainian].

17. DPSU likvidovala try rehionalni upravlinnia (nazva z ekranu) [The SBGS eliminated three regional offices (screen title)]. URL : <https://mil.in.ua/uk/news/dpsu-likvidovala-try-regionalni-upravlinnya/> (data zvernennia: 30.12.2019). [in Ukrainian].

18. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhan okhorony derzhavnoho kordonu Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 30.11.2018 № 971, zareiestrovano v Ministerstvi yustytzii Ukrainy 26.12.2018 za № 1468/32920 [On approval of the Regulation on the State Border Protection Body of the State Border Guard Service of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No 971 dated 30.11.2018]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1468-18> (data zvernennia: 16.12.2019). [in Ukrainian].

19. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro viddil prykordonnoi sluzhby Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy : Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 15.04.2016 № 311, zareiestrovano v Ministerstvi yustytzii Ukrainy 13.05.2016 za № 719/28849 [On approval of the Regulation on the Border Guard Department of the State Border Guard Service of Ukraine : Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No 311 dated April 15, 2016]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-16> (data zvernennia: 16.12.2019). [in Ukrainian].

Polovnikov Vadym,

PhD in Law, Associate Professor

(National Academy of the State Border Guard

Service of Ukraine, Khmelnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-909X>

SPECIFIC ISSUES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF UKRAINIAN STATE BORDER GUARD SERVICE MANAGEMENT SUBJECT'S STATUS

The article analyzes the theoretical provisions and results of scientific studies of issues related to determining the individual and legal entity's legal status, as well as the content of certain normative and legal acts that regulate the administrative and legal status of Ukrainian State Border Guard Service management subjects, implementation of other state bodies' management systems' reforms. Administrative and legal regulation of the management subjects' activities is considered as a form of administrative and legal relations regulation, by which the behavior of SBGSU management subjects and objects is brought into compliance with the requirements and permits contained in the administrative law rules. The rules of this law determine the management subjects' rights, duties and responsibilities. It is important to clearly define the administrative and legal status of each management subject, which ensures that not only the content of internal administrative and legal relations but also the content of external administrative activity is brought into compliance with the rules of law. The most characteristic for Ukrainian State Border Guard Service management subjects are the interconnections between the respective administrative vertical structural levels (Administration – regional administration – state border guard body – department of border service). Such management subjects are management objects at the same time. The necessity of Ukrainian current legislation improvement, clarification (adjustment) of the central management body, Ukrainian State Border Guard Service regional bodies and primary (local) units legal status is substantiated.

Key words: legal regulation; legal status; management subject; authority; structural level; management vertical; State Border Guard Service of Ukraine.

Надійшла до редколегії 23.02.2020

УДК: 351.74.351.95

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-124-134>

Савчук Денис Анатолійович,

доктор юридичних наук

(Коледж економіки, права та інформаційних

технологій ПЗВО «Кам'янець-Подільський

податковий інститут»,

м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3820-9323>

ГЕНЕЗА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено примусу та заходам примусу, що застосовуються правоохоронними органами. Досліджено поняття та класифікації такого методу державного управління, як примус. Розглянуто систему заходів примусу, яка складається із превентивних заходів, заходів реагування на правопорушення та заходів примусу. Особливу увагу приділено суб'єктам застосування державного примусу, у ролі яких виступає обмежене коло органів державного управління та їхніх посадових осіб, яким законодавчо надано право застосовувати відповідні засоби (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу).

Ключові слова: методи державного управління; державний примус; заходи примусу; суб'єкти застосування примусу.

Постановка проблеми. Державний примус пов'язаний із застосуванням певного інструментарію юридичних засобів, за допомогою якого установлюється правопорядок, утворюється режим найбільшого сприяння для правомірних дій соціальних суб'єктів, виконуються вимоги правових норм. Подальша наша розвідка буде присвячена примусу та заходам примусу, що застосовуються правоохоронними органами. Так, адміністративний примус урегульовується нормами адміністративного права. Водночас норми адміністративного права врегульовують також і дисциплінарну відповідальність державних службовців, що не є адміністративним примусом. Відповідно, з урахуванням розуміння предмета регулювання адміністративного права адміністративний примус призначений охороняти суспільні відносини, що складаються у сфері публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим питанням, незважаючи на процеси демократизації в суспільстві, усе ще залишаються питання співвідношення переконання та примусу в державному управлінні та віднайдення належного балансу між ними. Дослідження в такому напрямку проводилися вченими-юристами, фахівцями з адміністративного права, зокрема О. М. Бандуркою, Ю. П. Битяком, А. Ф. Граніною, Є. В. Додіним, В. В. Зуєм, Л. В. Ковалем, М. І. Козюброю, А. Т. Комзюком, та знайшли відображення в їхніх дослідженнях [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Сьогодні вчені-адміністративісти намагаються обґрунтувати нову доктрину методів діяльності владних суб'єктів, знайти належне місце примусовим заходам, зокрема й тим, що застосовуються правоохоронними органами.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі містяться різні варіанти окреслення поняття «адміністративний примус». Наприклад, Д. А. Гавриленко, О. П. Ключніченко визначають адміністративний примус не тільки як сукупність певних заходів, що застосовуються відповідними державними органами до певних суб'єктів, а ще

й розкривають його призначення: «... з метою запобігання протиправним вчинкам, притягнення до відповідальності за адміністративні правопорушення, забезпечення громадської безпеки» [6, с. 11]. Сутність заходів адміністративного примусу, як зазначають І. О. Галаган, А. П. Коренев, В. М. Самсонов, полягає в організаційному, матеріальному, психічному, фізичному впливі на свідомість та поведінку особистості у сфері управління [7; 8]. Серед більш розгорнутих трактувань слід навести розуміння адміністративного примусу як застосування передбачених адміністративно-правових норм заходів впливу щодо правозобов'язаних суб'єктів, які піддаються дії їхніх негативних наслідків морального, особистісного, майнового, організаційного чи іншого характеру з метою попередження чи припинення протиправних дій, подолання їхніх шкідливих наслідків, покарання за вчинення правопорушення [9, с. 36–41].

Дослідження змістовних характеристик адміністративного примусу доцільно почати з аналізу видової класифікації. Адже основна мета класифікації – це якнайповніше з'ясувати сутність досліджуваного поняття, його ознаки та характерні риси. Слід зазначити, що класифікація (лат. – *classis* («розряд») і *facio* («роблю, розкладаю»)) як процес первісно за своєю суттю внутрішньо запрограмована на позначення двох категорій діянь: по-перше, процесу розкладання на класи й, по-друге, результату цього процесу – визначення системи супідрядних понять (класів об'єктів) якої-небудь галузі знань [10, с. 212].

Дослідження питання класифікації заходів адміністративного примусу було дискусійним у науковій та навчальній літературі протягом тривалого періоду. Наприклад, у 40-х та першій половині 50-х років переважала двоскладова класифікація, коли всі заходи адміністративного примусу поділялися на адміністративні стягнення та адміністративно-запобіжні заходи [11, с. 138–139].

Однак час виявив її недосконалість, тому в наступних десятиліттях сформувалася трискладова типологія заходів адміністративного примусу. Її запропонував М. І. Єропкін, і вона стала включати адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення [12, с. 60–68].

Така класифікація була заснована на виділенні критерію мети застосування заходу адміністративного примусу. Відповідно, мета попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків зумовлює застосування адміністративно-запобіжних заходів; мета із припинення протиправних дій зумовлює застосування заходів адміністративного припинення; а мета, що полягає в покаранні осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків, – застосування заходів адміністративної відповідальності.

Саме трискладова класифікація заходів адміністративного примусу використовувалася в більшості підручників [13, с. 415]. Водночас учені-адміністративісти не дійшли згоди стосовно єдиного трактування, незважаючи на практичне й теоретичне значення такої класифікації; наукові позиції час від часу зазнавали критики, що продовжується надалі. Адже будь-яка класифікація є умовною і відображає авторські позиції. Тому в статтях та монографічних дослідженнях учені-адміністративісти традиційно користуються трискладовою системою, якої дотримуються Ю. П. Битяк, В. В. Зуй [14, с. 78], Л. В. Коваль [15, с. 94], А. Т. Комзюк [16, с. 63–68], чотирискладовою системою (А. М. Арбузкін [17, с. 11–23], Д. М. Бахрах [18; 19], В. К. Шкарупа [20, с. 6]) і, нарешті, запропонованою Л. М. Розіним [21, с. 182–189] п'ятискладовою системою класифікації заходів адміністративного примусу.

Тут окремо слід відмітити, що класифікаційні схеми, де більш ніж три групи заходів адміністративного примусу, пов'язані з тим, що деякі вчені пропонують виділення в окремі групи таких заходів, які в трискладовій класифікації належать не до груп, а до підгруп. Так, виокремлюють заходи адміністративно-процесуального забезпечення (примусу), заходи поновлення тощо [13, с. 416]. Однак об'єднані критерієм мети заходи адміністративного припинення не виключають можливості подальшої внутрішньовидової структуризації. Тому, з огляду на це, варто підтримати позицію, що класифікація, запропонована

М. Єропкіним, незважаючи на те, що часто піддавалася критиці, зберегла свою актуальність і нині [22, с. 18–21].

Попри різноманіття класифікаційних схем побудови системи заходів адміністративного примусу, більшість із них містить у собі як окремий елемент «заходи адміністративного припинення». Вони є найбільш чисельним серед заходів адміністративного примусу. На нашу думку, дуже вдалою із цього приводу є теза Д. М. Бахраха, який зазначає, що «зі всього спектра адміністративно-примусової діяльності виконавчої влади головне – припинення, оскільки саме для своєчасного виявлення та переривання протиправних дій їй надані достатні кадрові, матеріальні та інформаційні ресурси» [23, с. 261]. Тому систематизація заходів адміністративного припинення через їхню велику кількість і вагоме значення завжди була у фокусі досліджень учених-адміністративістів. І, з огляду на те, що в наукових працях немає чіткої загальноприйнятої класифікації та усталеного переліку заходів адміністративного припинення, спробуємо розглянути та проаналізувати окремі думки та позиції.

Серед прибічників застосування критерію «характер сфери впливу» є В. Л. Зеленько [24, с. 134], котрий на основі цього критерію поділяв заходи адміністративного припинення на заходи загального та спеціального призначення [25, с. 9]. Своєю чергою Д. М. Бахрах заходи адміністративного припинення спеціального призначення виділяє в окрему групу на підставі критерію «мета впливу» [23, с. 262]; у цьому разі, на його думку, заходи адміністративного припинення можна поділити на загальні, спеціальні та процесуальні. У деяких дослідженнях критерієм виокремлення виступає «масштаб дії заходів» [26, с. 19], який дозволяє класифікувати аналізовані заходи на заходи загального призначення (або універсальні) та спеціального призначення. Так само О. М. Бандурка поділяє заходи адміністративного припинення на заходи загального та спеціального призначення, однак саме критерієм класифікації запропоновано «характер сфери застосування» [27, с. 38].

Загалом більшість дослідників традиційно виділяють заходи загального та спеціального призначення, незважаючи на критерій, що застосовується. Це є свідченням, з одного боку, правильності вибраних теоретичних підходів, а, з іншого, констатує відповідність реальній практиці.

Такі заходи адміністративного припинення загального призначення застосовуються в повсякденній практиці багатьма органами та посадовими особами. Поміж них є:

- вимога припинити протиправну поведінку;
- привід осіб, які ухиляються від явки до різних державних органів, або доставлення правопорушника до відповідного органу;
- обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю, вилучення речей та документів;
- огляд, відсторонення водіїв від керування транспортними засобами;
- зупинення діяльності певних об'єктів або проведення певних робіт тощо.

До другої підгрупи традиційно зараховують заходи припинення спеціального призначення, що становлять заходи фізичного впливу, застосування спеціальних засобів та використання вогнепальної зброї.

Їхня, так би мовити, винятковість та екстраординарність [27, с. 38] полягає в такому:

- 1) вони застосовуються тільки у виняткових випадках, коли іншими способами припинити протиправну поведінку неможливо;

- 2) застосування вказаних заходів є прерогативою обмеженого кола органів та їхніх посадових осіб;

- 3) існує доволі детальна процесуальна регламентація порядку застосування, необхідність суворого дотримання низки законодавчих заборон та обмежень;

- 4) законодавчо закріплена юридична відповідальність за перевищення повноважень у процесі застосування таких заходів.

Жодна класифікаційна модель не може претендувати на винятковість чи універсальність. Тому варто також проаналізувати праці Г. Т. Агеєнкової, О. М. Бандурки,

В. Л. Зеленька [26, с. 13–19; 27, с. 32–38; 25, с. 9], що стосуються заходів адміністративного припинення, та їхнє групування через призму інших критеріїв (усталених функціональних зв'язків). Адже, крім розглянутого вище поділу на діалектичну пару «заходи загальноного» та «заходи спеціального призначення», існують і інші варіанти диференціації.

По-перше, заходи адміністративного припинення можуть бути поділені на заходи самостійного й заходи допоміжного характеру або оперативного й забезпечувального, відповідно. Покладені в основу такої диференціації тотожні критерії вчені-адміністративісти називають по-різному. Наприклад, у О. М. Бандурки й Г. Т. Агеєнкової він називається «мета й результат правоохорони», а у В. Л. Зеленька – «ступінь супідрядності». Застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу, на нашу думку, можна класифікувати як заходи самостійного характеру, оскільки в більшості випадків після застосування сили конфлікт, як правило, вичерпується, конфліктна ситуація розв'язується самостійно та оперативно й надалі можна обійтися без застосування інших примусових заходів.

До того ж у деяких дослідженнях впроваджується ідея включення заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та використання вогнепальної зброї [26, с. 17] до групи допоміжних або забезпечувальних заходів. Аналіз законодавства, яке регулює підстави та порядок застосування зазначених заходів, свідчить про те, що здебільшого вони застосовуються як самостійні заходи примусу, основна мета яких – припинити протиправні діяння. Так, однією з підстав застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів є затримання злочинця, але коли злочинця затримано, то мета їхнього застосування вичерпана, проте кримінально-процесуальні дії продовжуються. Або ж, наприклад, спеціальні засоби обмеження рухомості застосовуються у випадку, коли правопорушник чинить опір поліцейському або намагається втекти. Кінцева мета застосування кайданок у цьому випадку – припинити протидію або запобігти втечі, а мета доставляння – проведення інших процесуальних дій.

У гіпотезах правових норм – юридичних фактах, що є правовою підставою для застосування сили, ідеться про припинення правопорушень, відбиття нападу, захист громадян, подолання опору, звільнення заручників тощо, тобто саме ці підстави й становлять основну мету їхнього застосування, незалежно від того, чи буде надалі притягнуто правопорушників до відповідальності. Тому такі випадки застосування примусу слід уважати самостійними заходами.

По-друге, поділ заходів адміністративного припинення на діалектичну тріаду «особистісні – майнові – організаційні» здійснюється за такими критеріями, як-от «характером правоохоронного впливу» (О. М. Бандурка); «об'єктом впливу» (Г. Т. Агеєнкова та В. Л. Зеленько). Застосування сили має особистісний або ж майновий характер, проте не стосується організаційних заходів.

Особистісні заходи припинення спрямовані безпосередньо на особу правопорушника. Впливаючи на фізичну та психічну недоторканість особи, ці заходи примушують її до усунення делінквентної поведінки. Саме в цьому, до речі, полягає мета застосування заходів фізичного впливу, використання більшості спеціальних засобів (за винятком пристроїв для знищення перешкод і примусового відчинення приміщень та вимушеної зупинки транспорту) і, нарешті, застосування вогнепальної зброї. Крім цього, В. Л. Зеленько пропонує диференціювати заходи адміністративного припинення на діалектичну пару «фізичні – психічні». Це можна робити, але не щодо родового поняття «заходи адміністративного припинення», а щодо видового – «заходи припинення особистісного характеру».

Заходи майнового характеру (застосування пристроїв для відкриття приміщень і вимушеної зупинки транспорту та вогнепальної зброї для зазначеної зупинки транспорту) впливають на поведінку людей не безпосередньо, а через різноманітне майно, яке є власністю правопорушника, що забезпечує виконання адміністративно-правових норм, або ж створюються умови для притягнення правопорушника до відповідальності.

По-третє, на думку Г. Т. Агеєнкової та О. М. Бандурки, заходи адміністративного припинення можна класифікувати за критерієм «форми процесуального вираження» на триаду «усні, письмові й такі, що виражаються в матеріально-технічних діях». Застосування сили реалізується виключно шляхом виконання різноманітних матеріально-технічних дій: пострілу, удару, надягання наручників чи гамівної сорочки тощо.

Вирішенню дискусій із приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу в адміністративно-правовій доктрині не сприяє також і сучасне нормативне регулювання. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію», прийнятий у 2015 році, визначив, що поліція для виконання покладених на неї завдань уживає заходів реагування на правопорушення, визначених Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України. Також для охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці й порядку або припинення їхнього порушення поліція застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу (див. ст. 30. – *Прим. авт.*).

До превентивних поліцейських заходів відповідним законом віднесено:

- перевірку документів особи;
- опитування особи;
- поверхневу перевірку й огляд;
- зупинення транспортного засобу;
- вимогу залишити місце та обмеження доступу до визначеної території;
- обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;
- проникнення до житла чи іншого володіння особи;
- перевірку дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ;
- застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- й кінозйомки, відеозапису;
- перевірку дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб;
- поліцейське піклування [28].

Таким чином, законодавець, передбачивши наявність превентивних заходів у діяльності поліції, де-факто ототожнив їх з адміністративно-попереджувальними, що обґрунтовані вітчизняною адміністративно-правовою доктриною. Заходи реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення і Кримінальним процесуальним кодексом, також мають свою відповідність у традиційних наукових працях і дослідженнях. Ідеться про заходи припинення та забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження.

Щодо заходів примусу, то до них законодавець зараховує тільки, по-перше, фізичний вплив (силу); по-друге, застосування спеціальних засобів; по-третє, застосування вогнепальної зброї (див. ст. 42 Закону «Про Національну поліцію». – *Прим. авт.*) [28].

Отже, законодавець, ідучи за логікою наявних наукових напрацювань, визначив систему заходів, поміж яких:

- 1) превентивні заходи (адміністративно-попереджувальні, як їх традиційно позначають у науці);
- 2) заходи реагування на правопорушення (заходи припинення загального призначення, як їх традиційно позначають);
- 3) та заходи примусу (заходи припинення спеціального призначення).

Про заходи адміністративної відповідальності тут не йдеться, оскільки вони врегульовані окремими нормативними актами.

Важливим моментом у контексті нашого дослідження є питання встановлення «суб'єктів застосування» примусу». Такими суб'єктами є коло органів державного управління та їхніх посадових осіб, яким законодавчо надано право застосовувати відповідні за-

соби (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу). Коло цих суб'єктів суворо обмежено, що, до речі, як вже відзначалось, є аспектом відокремлення заходів загального призначення від заходів спеціального призначення. Але існує і інша можливість – визначити за окремо взятою класифікаційною ознакою, що викристалізовується в системі «адміністративний примус», можливість сформулювати субординаційну класифікаційну ознаку поняття «правоохоронні органи».

Так, визначення поняття «правоохоронні органи» міститься в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» і включає до них органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [29]. Відповідно, визначення правоохоронних органів не пов'язується з можливістю застосовувати заходи примусу, хоча деякі з них такі повноваження мають.

Натомість у спеціальній літературі висувається припущення, що право застосовувати примус (вогнепальну зброю, спеціальні засоби та заходи фізичного впливу) є критерієм належності до іншого виду органів, а саме до органів внутрішніх справ. Підкреслюється, що аргументи щодо наведеної думки можна знайти, аналізуючи історію розвитку силових структур нашої держави або ж порівнюючи їхнє створення за кордоном. Як зазначає А. Я. Малигін [30, с. 331–339], термін «органи внутрішніх справ» з'явився порівняно недавно. До другої половини 50-х років використовувались інші: «органи НКВС» або «органи МВС». Оскільки протягом радянської історії органи НКВС / МВС, не змінюючи назви, неодноразово об'єднувалися з органами державної безпеки, а це асоціювалося з культом особи, масовими репресіями, керівництво держави змушене було піти на їхню організаційну перебудову. З політичних та соціально-психологічних мотивів указані вище терміни перестали використовуватись. Уведений на рубежі 50–60-х років термін «органи внутрішніх справ» (далі – ОВС) спочатку не претендував на роль родового поняття, а використовувався для полегшення листування в рамках МВС. Поступово він усталився, став використовуватися в партійних документах, навчальній, а потім і науковій літературі. Водночас поняття «органи внутрішніх справ» є формою без визначеного змісту. Він є своєрідним конгломератом служб та підрозділів, які підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ України.

Яким чином це питання врегульоване в законодавстві інших країн? У Франції та Італії існує поняття «система каральних установ». У Франції вона складається з таких служб, як «Центральна дирекція судової поліції» (DCP) – карний розшук; «Центральна дирекція загального освідомлення» (DCRG) – внутрішня політична розвідка; «Центральна дирекція громадської безпеки» (DSP) – загальна охорона громадської безпеки й порядку; «Дирекція нагляду за територією» (DST) – контррозвідка; «Центральна служба прикордонної поліції» (RAF) [31, с. 11–12]. З іншого боку, можна піти шляхом Казахстану, де Законом Республіки Казахстан від 23 червня 1992 р. «Про органи внутрішніх справ Республіки Казахстан» визначено поняття органів внутрішніх справ так: «озброєна правоохоронна система державного управління, яка здійснює виконавчі і розпорядні функції з охорони громадського порядку і боротьби із злочинністю, захищаючи конституційні права і інтереси особи, громадянина і держави» [32]. Тобто в основу визначення покладено поняття озброєності.

Висновки. Ураховуючи наведене вище, можемо дійти таких висновків. По-перше, примус в адміністративно-правовій науці не знайшов свого загальноприйнятого розуміння та тлумачення. Як правило, він визначається через характеристику окремих заходів, що застосовуються уповноваженими органами та їхніми посадовими особами до певних суб'єктів для запобігання та припинення протиправних учинків, подолання їхніх

шкідливих наслідків, забезпечення громадської безпеки, притягнення до відповідальності правопорушників. Відповідно, класифікація таких заходів частіше засновується на виділенні критерію мети: попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків зумовлює застосування адміністративно-запобіжних заходів; мета із припинення протиправних дій – заходів адміністративного припинення; а мета, що полягає в покаранні осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків, – застосування заходів адміністративної відповідальності. А наукові класифікаційні схеми з більшою ніж три кількістю груп заходів адміністративного примусу пов'язана з тим, що деякі вчені пропонують виділення в окремі групи таких заходів, які в трискладовій класифікації належать не до груп, а до підгруп.

По-друге, вирішенню наукових дискусій із приводу поняття, ознак та класифікацій заходів адміністративного примусу не сприяє також і сучасне їхнє нормативне регулювання. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» визначив, що поліція для виконання покладених на неї завдань уживає заходів реагування на правопорушення, застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу. Водночас законодавець, передбачивши наявність превентивних заходів у діяльності поліції, де-факто ототожнив їх з адміністративно-попереджувальними, які обґрунтовані вітчизняною доктриною; заходи реагування на правопорушення – із заходами припинення та забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення та кримінальні провадження; а стосовно заходів примусу, то до них законодавець зарахував тільки фізичний вплив (силу), застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Тому, ідучи за логікою наявних наукових напрацювань, визначив систему заходів: превентивні заходи (адміністративно-попереджувальні, як їх традиційно позначають у науці), заходи реагування на правопорушення (заходи припинення загального призначення, як їх традиційно позначають) та заходи примусу (заходи припинення спеціального призначення).

По-третє, застосування примусу повинно здійснюватися законодавчо визначеним колом державних органів та їхніх посадових осіб, за допомогою яких вони оперативно реалізують свої основні правоохоронні функції щодо охорони громадського порядку, громадської та державної безпеки, боротьби зі злочинністю. Однак критерієм належності органів до правоохоронних не є тільки можливість застосовувати заходи примусу, хоча деякі з них такі повноваження мають. Так, до правоохоронних органів слід віднести органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Список використаних джерел

1. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 1994.
2. Гранин А. Ф. Убеждение и принуждение в правоохранительной деятельности органов внутренних дел (теоретические вопросы). Киев, 1973.
3. Додин Е. В. Гарантии законности административной ответственности. Киев, 1976.
4. Коваль Л. В. Административно-деликтное отношение. Киев, 1979.
5. Козюбра М. І. Переконання та примус. Київ, 1970.
6. Битяк Ю. П., Зуй В. В., Комзюк А. Т. Переконання і примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність : конспект лекцій. Харків : Укр. юрид. академія, 1994. 34 с.
7. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР (государственное и материально-правовое исследование). Воронеж, 1970. С. 71; *Административная деятельность органов внутренних дел*. Часть Общая. Учебник. М., 1998. С. 235.

8. Самсонов В. Н. Административное законодательство: понятие, содержание, реформа. Харьков, 1991. С. 35.
9. Припутень Д. С. Поняття та особливості примусу у службовому праві України, не пов'язаного із юридичною відповідальністю. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»* № 2 (4). 2018. С. 36–41.
10. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1997. С. 212.
11. Фіночко Ф. Д. Еволюція поглядів щодо класифікації адміністративного примусу. *Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку*. Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції, 9–11 листопада 1995 р. Харків, 1995. С. 138–139.
12. Еропкин М. И. О классификации мер административного принуждения. *Вопросы административного права на современном этапе*. Москва, 1963. С. 60–68.
13. Адміністративне право України. Академічний курс : підручн. у 2-х томах. Т. 1. Загальна частина. В. Б. Авер'янов та ін.; за ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.
14. Битяк Ю. П., Зуй В. В. Адміністративне право України. Конспект лекцій. Харків, 1996. С. 78.
15. Коваль Л. Адміністративне право України. Київ, 1994. С. 94.
16. Комзюк А. Т. Проблеми систематизації і класифікації заходів адміністративного примусу, що застосовуються міліцією. *Вісник юридичного інституту*. 1999. № 2. С. 63–68.
17. Арбузкин А. М. К вопросу о классификации мер административного воздействия, применяемых органами внутренних дел (милицией) в сфере охраны общественного порядка. *Совершенствование административно-правовой деятельности органов внутренних дел : сб. науч. тр.* Москва, 1988. С. 11–23.
18. Бахрах Д. Н. Административно-процессуальное принуждение. *Изв. вузов. Правоведение*. 1989. № 4. С. 59–64.
19. Бахрах Д. Н., Ренов Э. Н. Производство по делам об административных правонарушениях. Москва, 1989.
20. Шкарупа В. К. Доказування та докази в адміністративно-примусовій діяльності органів внутрішніх справ (міліції) : монографія. Київ, 1995. 127 с.
21. Розин Л. М. Проблемы классификации мер административного принуждения. *Управление и право*. 1982. Вып. 7. С. 182–189.
22. Братков С. І. Види поліцейських заходів, що застосовуються Національною поліцією України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 2. С. 18–21. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mniju_2017_2_5 (дата звернення: 22.02.2020).
23. Бахрах Д. Н. Административное право. Учебник для вузов. Москва, 1996. 368 с.
24. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: вопросы теории. Москва, 1989. 246 с. С. 143.
25. Зеленько В. Л. Вопросы теории и практики применения милицией мер административного пресечения правонарушений : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харьков, 1976. 17 с.
26. Агеенкова Г. Т. Меры административного пресечения : автореф. дис. канд. юрид. наук. Москва, 1982. 23 с.
27. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : дис. канд. юрид. наук. Харків, 1994. 151 с.
28. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 17.02.2020).
29. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 17.02.2020).
30. Теория государства и права : учебник. под ред. проф. В. В. Лазарева. Москва, 1997. 520 с.
31. Воронцов Б. С., Гарбуз Б. И., Гиленсен В. М., Мачковский Г. И. Полиция и проблемы преступности в капиталистических странах. Москва, 1977. 193 с.

32. Закон Республики Казахстан 23 июня 1992 года № 1407-ХІІ «О Внутренних войсках Министерства внутренних дел Республики Казахстан». URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001196 (дата звернення: 17.02.2020).

Reference

1. Bandurka, O. M. (1994). Zakhody administratyvnoho pryypynennia v diialnosti militsii [Measures of administrative termination in police activity]: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv [In Ukr.].
2. Hranyn, A. F. (1973). Ubezhdzenie y prynuzhdenye v pravookhranytelnoi deiatelnosti orhanov vnutrennykh del (teoretycheskye voprosy) [Persuasion and coercion in law enforcement of internal affairs bodies (theoretical issues)]. K. [In Rus.].
3. Dodyn, E. V. (1976). Harantyy zakonnosti admynystratyvnoi otvetstvennosti [Guarantees of legality of administrative responsibility]. K. [In Rus.].
4. Koval, L. V. (1979). Admynystratyvno-delyktnoe otnosheniye [Administrative tort relationship]. K. [In Rus.].
5. Koziubra, M. I. (1970). Perekonannia ta prymus [Reconnaissance and Primus]. K. [In Ukr.].
6. Bytiak, Yu. P., Zui, V. V., Komziuk, A. T. (1994). Perekonannia i prymus u derzhavnomu upravlinni. Administratyvna vidpovidalnist: konspekt lektsii [Persuasion and coercion in public administration. Administrative responsibility: lecture notes]. Kharkiv : Ukr. Yuryd. Akademiia. 34 s. [In Ukr.].
7. Halahan, Y. A. (1970). Admynystratyvnaia otvetstvennost v SSSR (hosudarstvennoe y materialnopravovoe yssledovanye) [Administrative responsibility in the USSR (state and substantive research)]. Voronezh, S. 71 [In Rus.]; Admynystratyvnaia deiatelnost orhanov vnutrennykh del [Administrative activities of internal affairs bodies]. Chast Obshchaia. Uchebnyk. M., 1998. S. 235 [In Rus.].
8. Samsonov, V. N. (1991). Admynystratyvnoe zakonodatelstvo: poniatiye, sodержaniye, reforma [Administrative law: concept, content, reform]. Kharkov, S. 35. [In Rus.].
9. Pryputen, D. S. (2018). Poniattia ta osoblyvosti prymusu u sluzhbovomu pravi Ukrainy, ne pov'язanoho iz yurydychnoiu vidpovidalnistiu [Concepts and peculiarities of coercion in the civil service of Ukraine, unrelated to legal responsibility]. Journal «ScienceRise: Juridical Science» № 2 (4). S. 36–41. [In Ukr.].
10. Fylosofskyi entsyklopedycheskyi slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. M., 1997. S. 212. [In Rus.].
11. Finochko, F. D. (1995). Evoliutsiia pohliadiv shchodo klasyfikatsii administratyvnoho prymusu. Pravova derzhava Ukraina: problemy, perspektyvy rozvytku [The evolution of views on the classification of administrative coercion]. Korotki tezy dopovidei ta naukovykh povidomlen respublikanskoï naukovo-praktychnoi konferentsii, 9-11 lystopada 1995 r. Kharkiv, S. 138–139. [In Ukr.].
12. Eropkyn, M. Y. (1963). O klasyfykatsyy mer admynystratyvnoho prynuzhdenyia. Voprosy admynystratyvnoho prava na sovremennom etape [On the classification of administrative coercive measures]. M., S. 60–68. [In Rus.].
13. Administratyvne pravo Ukrainy (2007). [Administrative Law of Ukraine]. Akademichnyi kurs: pidruchn. u 2-kh tomakh. T. 1. Zahalna chastyna. V. B. Averianov, O. F. Andriiko, Yu. P. Bytiak ta in.; za red. V. B. Averianova. K.: Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 592 s. [In Ukr.].
14. Bytiak, Yu. P., Zui, V. V. (1996). Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative Law of Ukraine]. Konspekt lektsii. Kharkiv, S. 78. [In Ukr.].
15. Koval, L. (1994). Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative Law of Ukraine]. K., S. 94. [In Ukr.].
16. Komziuk, A. T. (1999). Problemy systematyzatsii i klasyfikatsii zakhodiv administratyvnoho prymusu, shcho zastosovuiutsia militsiiei [Problems of systematization and classification of administrative coercion measures applied by the police]. Visnyk yurydychnoho instytutu. № 2. S. 63–68. [In Ukr.].
17. Arbuzkyn, A. M. (1988). K voprosu o klasyfykatsyy mer admynystratyvnoho vozdeistviya, prymaniaemykh orhanamy vnutrennykh del (mylytseyi) v sfere okhrany obshchestvennogo poriadka [On the issue of classifying administrative measures applied by internal affairs bodies (police) in the field of

public order protection]. *Sovershenstvovanye admynystratyvno-pravovoi deiatelnosti orhanov vnutrennykh del*: sb. nauch. tr. M., S. 11–23. [In Rus.].

18. Bakhrakh, D. N. (1989). *Admynystratyvno-protsessualnoe prynuzhdenye* [Administrative procedural coercion]. *Yzv. vuzov. Pravovedeniye*. № 4. S. 59–64.

19. Bakhrakh, D. N., Renov, E. N. (1989). *Proyzvodstvo po delam ob admynystratyvnykh pravonarusheniakh* [Administrative Offense]. M. [In Rus.].

20. Shkarupa, V. K. (1995). *Dokazuvannia ta dokazy v administratyvno-prymusovii diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav (militsii): monohrafiia* [Evidence and evidence in the administrative and enforcement activities of law enforcement agencies (police): monograph]. K., 127 s. [In Ukr.].

21. Rozyn, L. M. (1982). *Problemy klasyfykatsyy mer admynystratyvnoho prynuzhdeniia* [Problems of classification of administrative coercive measures]. *Upravlenye y pravo*. Vyp. 7. S. 182–189. [In Rus.].

22. Bratkov, S. I. (2017). *Vydy politseiskykh zakhodiv, shcho zastosovuiutsia Natsionalnoiu polit-siieiu Ukrainy* [Types of police measures applied by the National Police of Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. Seriiia : Yurydychni nauky. № 2. S. 18–21. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mniju_2017_2_5. [In Rus.].

23. Bakhrakh, D. N. (1996). *Admynystratyvnoe pravo* [Administrative Law]. *Uchebnyk dlia vuzov*. M., 368 s. [In Rus.].

24. Superanskaia, A. V., Podolskaia, N. V., Vasyleva, N. V. (1989). *Obshchaia terminolohiia: voprosy teoryi* [General terminology: theory issues]. M., 246 s. S. 143. [In Rus.].

25. Zelenko, V. L. (1976). *Voprosy teoryi y praktyky prymereniia mylytsyei mer admynystratyvnoho presecheniia pravonarusheni* [Issues of theory and practice of application by the police of measures of administrative suppression of offenses]: *Avtoref. dyss kand. yuryd. nauk*. Kharkov, 17 s. [In Rus.].

26. Aheenkova, H. T. (1982). *Mery admynystratyvnoho presecheniia* [Administrative measures]. *Avtoref. dyss kand. yuryd. nauk*. M., 23 s. [In Rus.].

27. Bandurka, O. M. (1984). *Zakhody administratyvnoho prypynenniia v diialnosti militsii* [Measures of administrative termination in police activity] : *dys kand. yuryd. nauk*. Kharkiv, 151 s. [In Ukr.].

28. *Pro Natsionalnu politsiu : Zakon Ukrainy* [On The National Police of Ukraine: Law of Ukraine] vid 02.07.2015. № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (data zvernennia: 17.02.2020). [In Ukr.].

29. *Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv* [On state protection of court employees and law enforcement agencies] : *Zakon Ukrainy* vid 23.12.1993. № 3781-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (data zvernennia: 17.02.2020). [In Ukr.].

30. *Teoriia hosudarstva y prava* (1997). [Theory of State and Law] : *Uchebnyk*. Pod red. prof. V. V. Lazareva. M., 520 s. [In Rus.].

31. Vorontsov, B. S., Harbuz, B. Y., Hylensen, V. M., Machkovskiy, H. Y. (1977). *Polytsiia y problemy prestupnosti v kapytalystycheskykh stranakh* [Police and crime problems in capitalist countries]. M., 193 s. [In Rus.].

32. *Zakon Respublyky Kazakhstan 23 yiunia 1992 hoda № 1407-XII O Vnutrennykh voiskakh Mynysterstva vnutrennykh del Respublyky Kazakhstan* [The Law of the Republic of Kazakhstan on June 23, 1992 No. 1407-XII On Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan]. URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001196 (data zvernennia: 17.02.2020). [In Rus.].

Savchuk Denys,

Doctor of Laws

(College of Economics, Law and Information Technologies of private institution of higher education "Kamyanets-Podilskyi tax institute", Kamianets-Podilskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3820-9323>

GENESIS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENFORCEMENT OF FORCE LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES OF UKRAINE

Various methods of public administration are used to ensure the implementation of the managing executive bodies' functions, including law enforcement agencies and their officials. A common understanding of management practices is to define them as ways (or means) of exercising the self-organizing influence of managing entities on managed entities. In the classification of such methods, methods of persuasion and coercion are most often distinguished. An important issue in this context, despite the democratization processes in society, is still the balance of conviction and coercion in public administration and finding the right balance between them. In this perspective, lawyers are mostly interested in the study of the legal expression of the methods of public administration, which are mainly the publication the acts of management. At the same time, such acts are issued precisely for the use of opportunities for managerial influence, that is, methods. Accordingly, their research and analysis is a prerequisite for the adoption of legal acts of government that express and legally enshrine one or another method of government. State coercion is associated with the use of certain instruments of legal means by which the rule of law is established. At the same time, in view of the subject of our research, further analysis will be devoted specifically to coercion and coercion measures applied by law enforcement agencies. Of course, administrative coercion is governed by the rules of administrative law. Simultaneously, the rules of administrative law also regulate the disciplinary liability of civil servants, which is not an administrative compulsion. Accordingly, based on an understanding of the subject of regulation the administrative law, administrative coercion is intended to safeguard the public relations that are formed in the sphere of public administration.

Key words: *methods of public administration; state coercion; coercive measures; subjects of coercion.*

Надійшла до редколегії 25.02.2020

РОЗДІЛ IV

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

УДК: 343.9.02

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-135-144>

Джу́жа Олександр Миколайович,
доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1347-4937>

Тичина Дмитро Михайлович,
кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

ЧИ ІСНУЄ ГЕНЕТИЧНА СХИЛЬНІСТЬ ОСОБИ ДО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ?

У статті розглянуто генетичний підхід до пояснення злочинної поведінки та генетичну схильність до вчинення злочину. Авторами зосереджено увагу на розповсюдженні помилки, що полягає в розгляді фізіологічних і соціальних факторів як явищ одного порядку. Зроблено висновок, що генетичний підхід повинен бути спрямований на з'ясування, по-перше, ролі генетичних факторів у визначенні особливостей злочинної поведінки; по-друге, спадковості та мінливості такої форми поведінки; по-третьє, впливу спадкових процесів на експресію генів, яка призводить до злочину. Доведено, що зв'язок природи й суспільства є не прямолінійним, а опосередкованим свідомістю особи. До того ж сучасні дослідження свідчать про можливість і необхідність позитивної зміни природжених властивостей. Наведене положення є принциповим для можливостей індивідуального запобігання злочинам, передусім – насильницьким. Надано характеристику практики застосування генетичного підходу.

Ключові слова: ген; генетика; особа злочинця; запобігання злочинам; кримінальні правопорушення; етіологія злочину.

Постановка проблеми. У будь-якому суспільстві з відчутною гостротою постає проблема боротьби зі злочинністю, вияви якої в певних ситуаціях взаємодії індивіда та соціуму спричинені багаторівневою системою об'єктивних чинників економічного, політичного, правового, організаційно-управлінського, соціокультурного, морально-психологічного та іншого характеру.

Хоча біосоціальний напрям теорій причин злочинності не революційний за своїми принципами, водночас помітна велика інтенсивність, з якою він розвивається у XXI ст. Зумовлено це багатьма факторами, поміж яких ті, що пов'язані з переглядом наявних міркувань стосовно причин учинення злочинів, а також фактори, спричинені ще більшою інтенсифікацією досліджень у сфері медицини, біології, хімії, фізіології, психології, генети-

ки – наук, які досліджують особливості функціонування та діяльності людини. Одним із недоліків генетичного підходу є «слабкість» методики. Так, у процесі генетичних досліджень стосовно людини, яка вчинила злочин, необхідне довготривале в часових інтервалах вивчення, на основі якого можна стверджувати про роль генетичних факторів у визначенні особливостей її злочинної поведінки, спадковість та мінливість такої форми поведінки, а також про вплив спадкових процесів на експресію її генів, яка має своїм наслідком злочин. Ці дослідження вимагають аналізу даних не за один і не за два, а принаймні за 100 років. До того ж вони стосуються здебільшого неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук шляхів удосконалення проблем вивчення причинності в різні історичні періоди був предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених-кримінологів, зокрема Г. А. Аванесова, Г. І. Волкова, З. А. Вороніна, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, О. М. Джужі, М. П. Дубініна, А. І. Долгової, В. М. Дрьоміна, В. Є. Емінова, О. М. Ігнатова, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, І. І. Карпеця, О. М. Костенка, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнєцової, С. І. Нежурбіді, І. І. Полетаєва, Ж. І. Резнікова, Д. В. Рівмана, У. Топсона, Д. М. Узнадзе, В. Фокса, Дж. Фуллера, Ф. Штумпфля, Н. М. Ярмиш та ін.

Вагомий науковий внесок згаданих учених у розроблення окресленої тематики є беззаперечним, проте їхні дослідження об'єктивно обмежувалися застосуванням «класичної» методології. Сьогодні ж особливого значення набуває застосування сучасних (нетрадиційних) підходів до розв'язання проблем етіології злочину з переглядом наявних і усвідомленням прогресивних кримінологічних концепцій.

Метою цієї статті є наукове дослідження та обґрунтування генетичної схильності до вчинення кримінального правопорушення в теоріях кримінологічного вчення про причинність злочинності та запобігання злочинам.

Виклад основного матеріалу. Генетика допомогла людству розгадати важливі для його життєдіяльності проблеми. Вона відкрила шлях до пізнання і розуміння біологічних закономірностей у природі, джерел генетичної рівноваги в популяціях, чинників успадкування, причин спадкової і неспадкової мінливостей, спадкових порушень розвитку та захворювань. На основі її досягнень сформувалися методи запобігання спадковим патологіям і їхнього подолання, управління властивостями організму. З її розвитком пов'язані й нові виклики сучасній цивілізації, багато з яких виходять за межі природничих наук [1].

Досягнення у вивченні закономірностей спадковості людини тісно пов'язані з розвитком усіх розділів генетики. Ще лікарі та філософи Давньої Греції (V–IV ст. до н. е.) не лише писали про спостережуване ними успадкування певних нормальних та патологічних ознак людини (колір очей, косоокість, облісіння тощо), а й намагалися пояснити механізм цих процесів і навіть пропонували заходи щодо покращання людського роду. Так, Гіппократ (прибл. 460 до н. е. – 370 до н. е.) і Анаксагор (прибл. 500 до н. е. – 428 до н. е.) вважали, що носія інформації формують усі частини тіла – як здорові, так і хворі [1].

Першу (завершену, хоча й досить спрощену) теорію спадковості розробив Арістотель (384 до н. е. – 322 до н. е.), який висловив думку про якісно різний внесок чоловічих та жіночих хромосом у майбутню дитину. Він був переконаний, що чоловічий організм лише запускає процес, а жіночий надає матеріал для розвитку дитини. Коли чоловіча основа сильніша, народжується син, більше схожий на батька, і навпаки. Тому сини, зазвичай, схожі на батька, а дочки – на матір [1].

Платон (427 до н. е. – 347 або 348 до н. е.) у праці «Політика» надав детальні рекомендації, як варто підбирати подружні пари, щоб народжувалися фізично, розумово й духовно досконалі діти. Він наполягав, що нащадків хороших батьків слід виховувати з особливою ретельністю, а про дітей із нижчих прошарків суспільства не варто особливо дбати.

Античних учених цікавила також проблема успадкованих та набутих ознак. Так, на думку Демокріта (прибл. 460–370 до н. е.), здібності більшості людей формуються переважно завдяки вправам, а не природній схильності.

Знову явищами спадковості та мінливості наука зацікавилася лише через 20 століть потому. У праці «Спадкові захворювання» (1605) іспанський лікар Л. Меркадо (1525–1606) стверджував, що не тільки батько, а й мати впливає на ознаки майбутньої дитини, хоча багато в чому підтримував Арістотеля [1].

Закони, сформульовані чеським дослідником Г. Менделем (1822–1884) у 1865 р. після експериментів із рослинами, виявилися надзвичайно плідними та дієвими в аналітичному плані. Поняття «ген», що сформувалося на основі цих експериментів, стало центральною концепцією всієї генетики, зокрема генетики людини.

Вагомим був внесок у розвиток антропогенетики англійського біолога Ф. Гальтона (1822–1911). Аналізуючи спадковість у низці сімей, він дійшов висновку, що психічні особливості людини детерміновані не лише умовами середовища, а й спадковими чинниками (1865). Ф. Гальтон запропонував і застосував близнюковий метод для вивчення ролі середовища та спадковості в розвитку ознак, розробив кілька статистичних методів, зокрема метод обчислення коефіцієнта кореляції. Ці роботи стали основою для майбутнього розвитку генетики людини. Крім цього, Ф. Гальтон був засновником євгеніки – науки про спадкове здоров'я людини та шляхи його поліпшення. Він вважав, що насамперед необхідно не позбавлятися патологічних генів, а збільшувати кількість «сприятливих» генів у людських популяціях, створюючи умови для розмноження обдарованих людей [1].

Нині найактуальнішими в генетиці людини є дослідження спадкових хвороб обміну речовин, започатковані англійським лікарем А. Гарродом (1857–1936). У праці «Поширеність алкаптонури: вивчення хімічних особливостей» (1908) він уперше виявив зв'язок між генами й ферментами та спадкові порушення обміну речовин у людини [1].

У 1908 р. англійський математик Г. Харді (1877–1947) та німецький лікар В. Вейнберг (1862–1937), незалежно один від одного, заклали основи популяційної генетики, сформулювавши закон розподілу генів у популяції організмів, відомий нині як закон Харді – Вейнберга. Стимулом до цього була генетика людини, бо основою закону став розподіл менделюючих ознак у популяції людини.

У 1911 р. американці – генетик Т. Морган (1866–1945) і цитолог Е. Вільсон (1856–1939) – виявили, що успадкування гемофілії та кольорової сліпоти по материнській лінії зумовлене локалізацією відповідних генів у Х-хромосомі.

Кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст. ознаменувався значними успіхами в розвитку генетики. Хромосомна теорія спадковості стала загальноновизнаною. Ще в 1902 р. американський дослідник У. Сеттон (1877–1916) та німецький дослідник Т. Бовері (1862–1915), порівнюючи дані гібридологічного аналізу й поведінки хромосом у процесі поділу клітин, дійшли висновку, що спадкові фактори Г. Менделя, тобто гени, локалізовані в хромосомах. Ця гіпотеза була підтверджена результатами аналізу успадкування статі у тварин, який довів, що стать нащадків визначають статеві хромосоми. Експериментально обґрунтували хромосомну теорію спадковості в 1910 р. американські вчені Т.-Х. Морган, К. Бріджес (1889–1938) та А. Стертевант (1891–1970). Згідно із цією теорією, спадковість пов'язана з генами, розташованими в хромосомах клітинних ядер лінійно, утворюючи групи зчеплення [1].

Саме в цей період інтенсивно розвивалася популяційна генетика. Значний внесок у розвиток зазначеного напрямку зробили російські вчені С. С. Четвериков (1880–1959) та М. П. Дубінін (1907–1998), англійці Дж. Б. С. Холдейн (1892–1964) та Р. Фішер (1890–1962), американець С. Райт (1889–1988), швед Г. Дальберг (1893–1956) та ін.

У першому десятилітті ХХ ст. бурхливо розвивалася євгеніка. Її прихильники вважали визначальним вплив генетичних чинників на розвиток нормальних фізіологічних і розумових особливостей індивіда, а також на появу розумової відсталості, психічних захворювань, алкоголізму, злочинності та інших соціальних відхилень. Вони вважали, що людський рід можна поліпшити, сприяючи відтворенню людей, які мають бажані якості

(позитивна евгеніка), та перешкоджаючи розмноженню хворих, розумово відсталих і калік (негативна евгеніка).

У США та деяких країнах Європи, зокрема в Німеччині, було організовано наукові установи, які займалися евгенічними дослідженнями, переважно досить примітивними. Євгеністи стверджували, що індивідуальні властивості людини, наприклад нестримний характер, схильність до бродяжництва тощо успадковуються за законами Г. Менделя.

Євгеніку вивчали в багатьох коледжах США, а джерелом евгенічної пропаганди став Державний архів евгеніки під керівництвом Ч.-Б. Давенпорта (1866–1944). Він брав активну участь у формуванні соціальної політики стосовно імміграції через створення системи дозволів і заборон на в'їзд до США певних національних груп. Вважали, що вихідці з Північної та Центральної Європи розумово досконаліші й тому корисніші для держави, ніж вихідці з Південної Європи або Азії. У більшості штатів Америки було ухвалено прийняти закон про примусову стерилізацію психічно хворих, злочинців, п'яниць, повій тощо. Однак припущення про успадкування таких властивостей людиною не мало наукового обґрунтування.

Аналогічні тенденції спостерігались і в Англії. У цій країні теж активно пропагували евгеніку, чому сприяв математик і біолог К. Пірсон (1857–1936), який успадкував у Лондонському університеті евгенічну лабораторію Ф. Гальтона.

У Німеччині евгеніка отримала назву «расова гігієна». Рух під цією назвою був пов'язаний із містичною концепцією раси, уявленням про перевагу нордичної раси, зі страхом перед виродженням людства загалом та німецького народу зокрема, спричиненим алкоголізмом, венеричними хворобами, збільшенням народжуваності недоумкуватих та людей із нижчих прошарків суспільства. Деякі прихильники таких ідей вважали, що не слід «забруднювати німецьку кров» іноземною, особливо єврейською. Після приходу до влади А. Гітлера евгенічні уявлення стали складовою нацистської ідеології. У 1933 р. у країні запровадили закон про стерилізацію дітей, обтяжених спадковими хворобами, а також представників певних етнічних груп, особливо євреїв та ромів. Подібні закони, але про добровільну стерилізацію, за евгенічними свідченнями, було прийнято в Скандинавських країнах.

У 1944 р. американські біохіміки О.-Т. Ейвері (1877–1955), К. М. Маклеод (1909–1972) і М. Маккарті (1911–2005) виявили, що передавання спадкової інформації пов'язане з дезоксирибонуклеїновою кислотою (далі – ДНК). Це відкриття стало стимулом до аналізу спадковості на молекулярному рівні. А завдяки створенню в 1953 р. американським біохіміком Дж. Вотсоном та англійським фізиком Ф. Кріком моделі молекулярної структури ДНК почалося поглиблене вивчення молекулярної, біохімічної та імунної генетики людини.

На початку ХХІ ст. сформувався новий напрям у генетиці – *епігенетика*, яка вивчає спадкові зміни експресії генів, що відбуваються без зміни первинної структури ДНК. Отже, генетика є порівняно молодою наукою, яка бурхливо розвивається [1].

У 1909 році данський учений В. Йогансен увів у науковий обіг термін «ген», під яким розумів спадковий задаток ознаки. У 1911 році американський учений Т. Морган розробив хромосомну теорію, згідно з якою кожному біологічному виду властивий певний постійний набір хромосом (людині, наприклад, 23 пари). Сукупність усіх спадкових факторів отримала назву «генотип».

Розвиток генетики розкрив широкі перспективи для висунення сміливих гіпотез про передачу схильності до злочину генетичним шляхом. В епоху бурхливого розвитку генетики, коли людству пророчилися її грандіозні перспективи, досить заманливо було знайти маленьку біологічну частинку, яка, передаючись від батьків до дітей, подібно вірусу, заражує людей схильністю до кримінальних правопорушень.

Першу спробу перевірити гіпотезу генетичної зумовленості злочинної поведінки зробив німецький психіатр Йоханес Ланге. У 90-х роках ХХ ст. із цією метою він провів

дослідження на основі близнюкового методу. Суть його полягала в тому, що порівнювала-ся поведінка близнюків, які розвивалися в одній яйцеклітині і, відповідно, мали однаковий набір генів, з поведінкою близнюків, які розвивалися в різних яйцеклітинах і мали різні спадкові задатки.

Сутність гіпотези така: якщо залежність поведінки від генетичних факторів реальна, то в окремих учинках і загалом протягом життя в однойцевих близнюків повинно бути більше спільного, ніж у різнояцевих. Дослідження мали позитивний результат: 77 % становили випадки з однойцевими близнюками, котрі обидва виявлялися злочинцями; а випадків із різнояцевими, коли другий близнюк теж скоював злочин, було значно менше – лише 11 %. Ці дослідження були опубліковані Й. Ланге в Лейпцигу в 1929 році [2].

Через три роки аналогічні дослідження були проведені голландським ученим Легра. Його результати були ще вищими: у 100 % випадків однойцеві близнюки обидва виявилися злочинцями, а стосовно різнояцевих таких фактів не було зовсім встановлено. Розгадка спадкової передачі схильності до злочинів здавалася близькою. Водночас не викликало жодного сумніву, що близнюки з однаковим генотипом виявляють набагато більшу схожість у поведінці, ніж близнюки, що мають різний генотип.

Отже, гени є вирішальним фактором злочинної поведінки. Ці дані мали значний вплив на введення в нацистській Німеччині в 1933 р. практики кастрації і стерилізації як міри кримінальної євгеніки (аналогічні заходи практикувались і в інших країнах – у США з 1899 року, у Данії з 1929 року).

На початку 30-х років ХХ ст. колега Й. Ланге психіатр Фрідріх Штумпфль досліджував генетичну схильність до злочинів, аналізуючи родовідні ознаки злочинців. Він вивчив родинні зв'язки 195 рецидивістів і 166 дрібних злочинців. Безпосередньо та за анкетуванням різних осіб було обстежено 1747 родичів цих злочинців. Серед родичів рецидивістів він виявив велику кількість злочинців, проте серед родичів дрібних правопорушників їх було значно менше. Майже всі рецидивісти страждали психопатією, у дрібних правопорушників психопатією страдало лише 14 %. Результати вивчення він опублікував у 1935 р. в Берліні [3].

Ці дані дозволили по-новому оцінити концепцію Годдарда із психічної неповноцінності злочинців: психічні порушення в кримінальному середовищі виявилися не стільки в нижчому рівні інтелекту, скільки в порушеннях емоційної стійкості.

Ф. Штумпфль провів порівняльне дослідження близнюків, результати якого були менш високими, ніж у Легра, але також цілком переконливими: парне вчинення злочинів спостерігалось в 61 % близнюків з однаковими генотипами й лише в 36 % близнюків із різними природними задатками. Ф. Штумпфль опублікував їх у 1936 р. в Лейпцигу [4]. Дані Ф. Штумпфля дозволили йому надати низку практичних рекомендацій, спрямованих на припинення можливості передачі схильності до злочинів генетичним шляхом. Тому Ф. Штумпфль пропонував розширити масштаби застосування заходів кастрації і стерилізації.

Результати генетичних досліджень спонукали Конгрес США прийняти закон про сексуальних психопатів. Відповідно до цього закону, до злочинців, у яких виявлена генетична схильність до сексуальної агресії, застосовувалося покарання у вигляді тюремного ув'язнення на невизначений термін.

Однак, як зазначає С. М. Іншаков, не всі вчені підтримали нову концепцію. Основні контраргументи опонентів генної теорії злочинності ґрунтувалися на вироблених теорією імовірності формулах розрахунку наукової достовірності статистичних даних. Значимо, що з точки зору репрезентативності дослідження Й. Ланге та Легра не витримували критики: перший обстежив лише 30 пар близнюків, другий ще менше – 9 пар. Не набагато біль-

ше обстежив Ф Штумпфль – 37 пар (18 пар однойцевих і 19 різнойцевих). Перші ж спроби збільшити обсяг вибіркової сукупності дали негативний результат [5, с. 123].

У 1936 році співвітчизник Й. Ланге і Ф. Штумпфля лікар Генріх Кранц опублікував у Берліні дані, отримані ним у процесі тривалого дослідження 75 пар близнюків [6]. І тут цифри, що характеризують парність злочинців у близнюків з однаковими й різними генотипами, розрізнялися дуже незначно: в однойцевих – 64 %, у різнойцевих – 53 %. Ці дані дещо зменшили загострення пристрастей і показали, що знайти ген злочинності не так уже й просто. Але ці труднощі не завадили вченим продовжити дослідження кримінальної генетичної схильності.

Дуже ґрунтовне, вельми тривале дослідження близнюків провів данський учений Карл-Отто Крістіансен. Він проаналізував поведінку 6000 пар близнюків. У близнюків з однаковим генотипом збіг у вчиненні злочинів спостерігався в 35 % випадків, у близнюків із різним генотипом – у 12 % [7].

Одним зі слабких місць генетичних концепцій, що вибудовуються на основі близнюкового методу, було те, що в експериментальному дослідженні змінна повинна бути одна: у випадку з близнюками – однаковий і різний генотип. Однак у всіх цих дослідженнях невивченою змінною був вплив навколишньої обстановки: можливо, що однакова поведінка більшою мірою залежить не від загальних генотипів, а від загальних сімейних умов та ін. Першим звернув увагу на це німецький кримінолог Франц Екснер [8].

Спроби позбутися цього недоліку вимагали колосальних зусиль у пошуку близнюків, розлучених у ранньому віці. Якби, незважаючи на відмінність умов виховання, їхня поведінка була б схожою, то не залишилося б сумнівів, що генетичні задатки виявляють себе всупереч будь-яким виховним зусиллям. Нова фаза досліджень характеризувалася поглибленим аналізом. Учені-біологи та кримінологи досліджували життєві шляхи близнюків. однойцеві близнюки виявляли різочу подібність у звичках, перевагах, уподобаннях. Як ми вже відзначали, особливий інтерес представляли дослідження близнюків з однаковим генотипом, які з тих чи інших причин у ранньому дитинстві були розлучені й виховувалися в різних сім'ях; і хоча це досить рідкісна ситуація, ученими описано 130 таких випадків [9, с. 134].

Розлучені однойцеві близнюки вели досить схожий спосіб життя, нерідко вони мали собак однакових порід, подібну манеру одягатися, навіть дружини мали однакові імена. Однак даних про їхню схильність до злочинів отримати не вдалося: не було зареєстровано жодного злочину, учиненого такими близнюками.

У 50-х роках ХХ ст. дослідження генетичних факторів злочинності вступили в нову фазу, яку умовно можна назвати хромосомною. Як уже зазначалося вище, генотип людини складається із 46 хромосом, дві з них визначають стать: якщо вони однакові (їх умовно позначають латинськими символами «XX»), то стать жіноча, якщо набір хромосом «XY», – стать чоловіча. Наявність у генотипі хромосоми типу «у» визначає чоловічий розвиток. Досліджуючи генетичні аномалії, учені встановили, що в деяких осіб статеві хромосоми не парні, а потрійні – комбінації типу «XXY» або «XYY».

Першими ці особливості генотипу, які виявляються під час аналізу крові, слини або сперми, стали використовувати криміналісти з метою ідентифікації злочинців за біологічними слідами, залишеними на місці злочину. Коли в США й Франції за цими ознаками були розкриті серійні вбивства, учинені дуже агресивними злочинцями (їхній хромосомний набір – типу «XYY»), кримінологи висунули гіпотезу про те, що хромосома типу «у», яка визначає чоловічу стать, може сприяти кримінальній агресивності в разі її дублювання в генотипі.

У 60-х рр. Патриція Джекобс провела одне з перших досліджень хромосомної схильності до злочинів. Обстеживши ув'язнених у Шотландії, вона встановила, що серед злочинців осіб із хромосомною аномалією типу «ХУУ» набагато більше, ніж серед правослужняних громадян. У 1965 р. в англійському журналі «Природа» вона опублікувала статтю про це [10]. Патриція Джекобс не залишала сумнівів у тому, що ген злочинності знайдений, справа лише в тому, як навчитися його усувати. Однак ці результати були як сенсаційні, настільки ж і недостовірні. Подальші дослідження, що проводилися в Англії, Франції та США, не підтвердили даних, отриманих Джекобс.

У 1975 році на Другому міжнародному кримінологічному симпозиумі в Сан-Паулу німецький учений Г. Кайзер навів дані проведених у Німеччині досліджень, відповідно до яких, відсоток осіб, що мають хромосомні відхилення, серед правопорушників практично такий же, що й серед усього населення загалом. Причому серед злочинців, що мають хромосомну комбінацію «ХУУ», лише 9 % засуджені за насильницькі злочини, а тому називати У-хромосому носієм агресивності просто некоректно [11, с. 7].

Дослідження, проведені у Франції Паризьким інститутом кримінології, мали аналогічні результати. Після таких негативних результатів серед знаних учених прихильників генетичних теорій злочинності та відповідних заходів впливу на це антисоціальне явище практично не залишилося.

Загалом кримінологічними теоріями, заснованими на ідеях кримінальних задатків, усередині ХХ ст. соціологічним дослідженням було завдано серйозний «теоретичний удар». У 1947 році американські дослідники І. Валерстайн і К. Вайл в одному з наукових журналів опублікували статтю «Наші законслужняні правопорушники», у якій навели результати цікавого дослідження. Вони опитали близько двох тисяч жителів Нью-Йорка стосовно вчинення ними коли-небудь злочину. Результати опитування були приголомшливими. 91 % опитаних визнали, що їм доводилося вчиняти ті чи інші злочини (у тому числі й такі серйозні, як грабежі, розбої, викрадення автомобілів та інших цінних речей), за які вони не були притягнуті до жодної відповідальності, оскільки про злочин ніхто не дізнався [12]. Дослідження за методикою І. Валерстайна та К. Вайла проводили й інші вчені. Їхні результати також були невтішні: від 90 до 100 відсотків опитаних визнавали, що їм доводилося вчиняти злочини [13, с. 33].

Ці дані змушували серйозно задуматися, чи є сенс шукати якийсь особливий ген злочинності. Може, схильність до злочину – нормальна властивість людського індивіда? Цю гіпотезу спробували довести кримінологи фрейдистської школи. Одночасно із соціологами концепцію природженого злочинця ставили під сумнів психологи-біхевіористи, які вважали, що людина народжується як чистий аркуш, який суспільством зазнає різних впливів. З метою перевірки цієї гіпотези американський психолог Б. Скіннер навіть створив оригінальну лабораторію, яка отримала назву «скіннерівський ящик», де потомство різних ссавців вирощувалося без дотику людської руки [14, с. 180].

Результати досліджень були неоднозначні, однак сумнівів у правомірності генетичного підходу ставало все більше й більше. Одним із загальноновизнаних аргументів біхевіористів проти феномена природних злочинних задатків було констатування значного зниження кримінальної активності в період переходу від юності до більш зрілого віку. На їхню думку, цього б не сталося в процесі біологічної запрограмованості схильності до злочину (адже генетичні задатки людини залишаються незмінними протягом усього його життя) [15, с. 37].

Як зазначає С. М. Іншаков, необхідно мати на увазі, що розглянуті концепції злочинності біологічного спрямування при всьому тому, що багато вчених у світі ставляться до них негативно (особливо потужний імпульс їхнього заперечення давало те, що вони ко-

ристувалися особливою популярністю в нацистській Німеччині), надалі продовжують чинити серйозний вплив на злочинність [5].

Водночас недосконалість методик дослідження, нечисленні спостереження в кожному з них призвели до того, що відмінності в оцінках різних учених ступеня поширеності зайвої хромосоми серед злочинців досягають 2-кратних розмірів. По суті, дослідження хромосомних аномалій установили відомий зв'язок цих аномалій не стільки зі злочинністю, скільки із психічними захворюваннями. Серед обстежених переважно більшість становили саме особи, які страждають такими захворюваннями (аномаліями).

Треба зауважити, що приписування особі, яка має хромосомні відхилення, негативних властивостей психіки, а тим більше схильності до злочинної поведінки, аж ніяк не є корисним фактором. Зарахування тієї чи іншої людини до осіб такої категорії може назавжди скалічити їй життя. Оточуючі будуть схильні ставитися до таких людей із підозрою і недовірою. Ось чому правильне розуміння окресленої проблеми має не тільки медичне, правове, педагогічне, а й психологічне значення.

У процесі розгляду такої складної проблеми, як співвідношення соціального й біологічного в особі злочинця необхідно зважати на одне винятково важливе припущення. Оскільки йдеться про особу, про роль цих факторів можна говорити лише на особистісному, психологічному рівні. Особа, її психіка є, образно кажучи, ареною, на якій відбувається взаємодія соціальних і біологічних факторів [16, с. 33]. Поза її особливостями значущість співвідношення цих понять неможлива. Тому науковий аналіз зазначеної проблеми може бути плідним тільки в тому разі, якщо розглядати дії цих факторів у структурі особи, оскільки людська поведінка залежить як від самої особи, так і від середовища, у якому вона виховується. Однак і тут ми маємо на увазі саме особу, тобто суб'єкта та об'єкта суспільних відносин, соціальну якість людини, сформовану вихованням, оточенням і його впливом.

Висновки. Таким чином, і соціальне, і біологічне репрезентовані, представлені в психіці людини. Тому й виникає необхідність у їхньому пізнанні та кримінологічній оцінці саме на психологічному рівні. Слід зазначити, що ігнорування особи злочинця, по суті, означає відмову від визнання злочинця особистістю.

На ці дослідження спиралися при розробці та впровадженні більшості медичних заходів корекції особи злочинця. Значною мірою вони були включені в теоретичний фундамент так званої «клінічної» кримінології. Американський дослідник кримінолог-практик О. Чавкін ще в 1980 р. з тривогою відзначав, що все більш широкого поширення набувають наукові теорії, згідно з якими вся відповідальність покладається на гострі соціальні проблеми (наприклад, бурхливе зростання насильства), на окремих індивідів, чия поведінка, яка не піддається контролю, пояснюється причинами генетичного порядку або дефектами нервової системи. Злочинці є жертвами поганої спадковості, або страждають тими чи іншими захворюваннями мозку, або мають зайву хромосому, або схильні до дії всіх трьох факторів одночасно [17, с. 15].

Сьогодні загальноновизнано, що теорії генетичної схильності можуть знайти свою нішу в загальній теорії впливу на криміногенний феномен. На основі цих теорій уже зараз робляться спроби розробити методики ранньої діагностики маніяків, схильних до насильства, і осіб, які в стані неосудності можуть учинити суспільно небезпечні діяння. Наукові дослідження в цьому напрямі дозволяють розробляти ефективні заходи соціального патронату таких осіб, включаючи їхнє лікування, ізоляцію, утримання від небезпечної поведінки, чим і доводять зв'язок біологічних рис і соціальних умов людських взаємовідносин.

Історія людства беззаперечно свідчить про те, що прогрес людського роду базується на універсальній можливості всебічного розвитку соціального буття, передумовами якого слугують специфічні людські та одночасно соціально неспеціалізовані біологічні засади [18, с. 37].

Список використаних джерел

1. Помогайло В. М., Петрушов А. В. Генетика людини : навч. посіб. Київ : «Академія». 2014. 280 с.
2. Lange Johannes. Verbrechen als Schicksal. Leipzig : G. Thieme, 1929. 96 p.
3. Stumfl F. Erbanlage und Verbrechen. Berlin, 1935. 56 p.
4. Stumfl F. Die Ursprunge des Verbrechens. Leipzig, 1936. 24 p.
5. Иншаков С. М. Зарубежная криминология : учеб. пособие. Москва : Норма, ИНФРА-М, 1997. 383 с.
6. Kranz H. Lebensschicksale krimineller Zwillinge. Berlin : Springer 1936. 94 p.
7. Christiansen K. O. Threshold of Tolerance in Various Population Groups Illustrated by Results from the Danish Criminologic Twin Study. *The Mentally Abnormal Offender*. Boston, MA : Little, 1968. P. 107–120.
8. Exner Franz. Kriminalbiologie in ihren Grundzügen. Hamburg : Hanseatische Verlagsanstalt, 1939. 366 p.
9. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика. Поведение. Ответственность. Москва : Политиздат, 1982. 300 с.
10. Jacobs P. Aggressive behavior, mental subnormality and the XYY male. *Nature*. London, 1965. V. 208. P. 1351–1352.
11. Kaiser G. Genetic and Crime // Proceedings of II International Symposium on Criminology. San Paolo, 1975. P. 5–11.
12. Wallerstein I., Wyle C. Our law-abiding law-breakers. *Probation*. 1947. № 25. P. 107–112.
13. Manheim S Comparative criminology. L., 1969. T. 1. P. 33.
14. Фокс В. Введение в криминологию. Пер. с англ. Москва, 1980. 312 с.
15. Ligato J., Dewey J. Behavior Modification Principles. *American Journal of Correction*. 1974. № 2. P. 37.
16. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое исследование : монография. Москва : Норма, ИНФРА-М., 2014. 368 с.
17. Чавкин С. Похитители разума. Москва, 1981. 142 с.

References

1. Pomogaylo, V. Petrushev, A. (2014). *Genetika lydunu*. [Human Genetics: Teaching. tool]. Kyiv: Academy. [in Ukrainian].
2. Lange, J. (1929). *Verbrechen als Schicksal*. Leipzig: G. Thieme.
3. Stumfl, F. (1935). *Erbanlage und Verbrechen*. Berlin.
4. Stumfl, F. (1936). *Die Ursprunge des Verbrechens*. Leipzig.
5. Inshakov, S. (1997). *Zarybezhnna kryminologiya*. [Foreign criminology: textbook. allowance]. Moskov: Norm, INFRA-M. [in Russian].
6. Kranz, H. (1936). *Lebensschicksale krimineller Zwillinge*. Berlin: Springer.
7. Christiansen, K. (1968). *Threshold of Tolerance in Various Population Groups Illustrated by Results from the Danish Criminologic Twin Study*. *The Mentally Abnormal Offender*. Boston, MA: Little, 107–120.
8. Exner, F. (1939). *Kriminalbiologie inihren Grundzügen*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
9. Dubinin, N., Karpets, I., Kudryavtsev, V. (1982). *Genetika*. [Genetics]. Behavior. Responsibility. Moskov: Politizdat. [in Russian].
10. Jacobs, P. (1965). Aggressive behavior, mental subnormality and the XYY male. *Nature*. London, 1351–1352.
11. Kaiser, G. (1975). *Genetic and Crime*. [Proceedings of II International Symposium on Criminology]. San Paolo, 5–11.
12. Wallerstein, I., Wyle, C. (1947). Our law-abiding law-breakers. *Probation*, 25, 107–112.
13. Manheim, S. (1969). *Comparative criminology*. London, 1, 33.
14. Fox, V. (1980). *Vvedenie v kriminologiy*. [Introduction to criminology]. Moscow, 312. [in Russian].

15. Ligato, J., Dewey, J. (1974). Behavior. Modification Principles. [American Journal of Correction]. 1974, 2, 37.

16. Antonyan, Y., Eminov, V. (2014). Lichnost prestupnika. Kriminologo-psihologicheskoe isledovanie. [The identity of the offender. Criminological and psychological research: monograph]. Moskov: Norm, INFRA-M. [in Russian].

17. Chavkin, S. (1981). Pohititely razuma. [Mindstalkers]. Moscow. [in Russian].

Dzhuzha Oleksandr,
Doctor of Law, Professor
(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1347-4937>

Tychyna Dmytro,
PhD in Law, Senior Researcher
(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

IS THERE A PERSON'S GENETIC PREDISPOSITION TO COMMIT A CRIMINAL OFFENSE?

The article deals with the genetic approach to explaining criminal behavior and the genetic propensity to commit a crime. The authors focus on common misconceptions, which is to consider physiological and social phenomena as phenomena of the same order. It is concluded that the genetic approach should be aimed at clarifying: the role of genetic factors in determining the characteristics of criminal behavior; heredity and variability of such behavior; the impact of hereditary processes on gene expression that leads to crime. It is proved that the connection between nature and society is not straightforward, but mediated by the consciousness of the individual. In addition, current research indicates the possibility and need for a positive change in innate properties. The above provision is fundamental to the possibilities of individual crime prevention and, above all, to violence. The practice of applying the genetic approach is described. In particular, for any society with tangible severity there is a problem of combating crime, manifestations of which in certain situations of interaction between the individual and society are caused by a multilevel system of objective factors of economic, political, legal, organizational-managerial, social and cultural, moral and psychological character. Although the bio social direction of crime theories is not revolutionary in its principles, at the same time the great intensity with which it develops in the 21st century is noticeable. This is due to many factors, including factors related to the revision of existing views on the causes of crime, as well as factors due to the further intensification of research in the fields of medicine, biology, chemistry, physiology, psychology, genetics — sciences, which study specific features functioning and human activity. One of the drawbacks the genetic approach is the “weakness” of the technique. Thus, in conducting genetic studies on the person who committed the crime, long-term intervals of the study are needed, on the basis of which it is possible to state the role of genetic factors in determining the characteristics of its criminal behavior, the heredity and variability of such behavior, and the impact of hereditary processes on expression of its genes, which results in crime. These studies require data analysis not for one, not two, but at least 100 years. In addition, they mainly concern minors.

Key words: gene; genetics; the identity of the offender; crime prevention; criminal offenses; etiology of crime.

Надійшла до редколегії 20.12.2019

УДК: 342.9 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-145-150>

Кондратов Володимир Гарійович,

здобувач

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7657-6431>

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ АВТОРИТЕТУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН

На основі дослідження концепцій об'єкта злочину в статті досліджується родовий об'єкт злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Розглядаються складові родового об'єкта злочинів у досліджуваній сфері. Запропоновано авторське визначення поняття нормальної регламентованої законом діяльності органів державної влади. Родовим об'єктом злочинів, передбачених нормами розділу XV Особливої частини Кримінального кодексу України, запропоновано вважати визначену групу суспільних відносин, що формуються у сфері охорони авторитету й нормальної регламентованої законом діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, будь-яких інших підприємств, установ, організацій, уповноважених фізичних осіб на основі виконання адміністративно-розпорядчих та організаційно-господарчих функцій.

Нормальною діяльністю запропоновано розуміти виконання підприємством, установою, організацією, уповноваженою на те фізичною особою покладених на них обов'язків, обумовлених статутом або відповідними положеннями. Констатовано, що наявна нині назва розділу XV Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти авторитету органів державної влади, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування» відображає родовий об'єкт даної групи злочинів.

Ключові слова: *родовий об'єкт злочину; класифікація злочинів; авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.*

Постановка проблеми. Проблема об'єкта злочину хоча й не нова, але одна з найважливіших у науці кримінального права. Будь-яке кримінально-правове дослідження проблеми відповідальності за конкретний злочин або групу однорідних злочинів, насамперед, як вихідну позицію, передбачає аналіз об'єкта злочину. У свою чергу, виокремлення та групування злочинів за узагальнюючим їх об'єктом створює сприятливі умови для детального та багатостороннього аналізу певної групи суспільних відносин у конкретній сфері людської діяльності. Однією з таких сфер є авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, кримінально-правовій охороні якої присвячений розділ XV Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Розвиток національного законодавства у сфері кримінально-правової охорони авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян,

аналіз відповідних наукових досліджень з цієї теми свідчить про те, що виокремленню родового об'єкта цієї групи злочинів та нормативному його відображенню в розділі XV Особливої частини КК України передував довгий шлях наукового пізнання. Однак можна констатувати, що й на теперішній час дослідження родового об'єкта цієї групи злочинів є проблемним та актуальним.

Аналіз дослідження даної проблеми. Необхідно зазначити, що загальні проблеми об'єкта злочину достатньо глибоко й фундаментально досліджені В. К. Глістіним, М. І. Мельником, Б. С. Никифоровим, В. Я. Тацієм, Є. В. Фесенком, Є. О. Фроловим, М. І. Хавронюком та іншими правниками. Дослідженню об'єкта злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян присвячені роботи С. В. Бабаніна, В. І. Борисова, С. В. Гізімчука, В. О. Глушкова, Я. В. Матвійчук, В. А. Мисливого та інших вчених. Проте питання встановлення родового об'єкта злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян залишається малодослідженим.

Мета статті. Тому метою запропонованої статті є встановлення родового об'єкта злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що протягом багатьох років у науці радянського кримінального права було загальновизнаним, що об'єкт злочину – це суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які знаходяться під охороною закону про кримінальну відповідальність. Останніми роками ця позиція піддається критиці [11, с. 147].

Не вступаючи до дискусії щодо переваг та недоліків концепцій «об'єкт злочину – суспільні відносини», «об'єкт злочину – порядок суспільних відносин», «об'єкт злочину – суб'єктивні права», «об'єкт злочину – блага», «об'єкт злочину – інтереси» тощо, слід погодитися з П. П. Андрушком, який справедливо зазначає, що жодна з них не може вважатись єдино правильною («істиною в останній інстанції»), кожна з них має право на існування, оскільки має як позитивні, об'єктивно безспірні моменти, так і спірні чи неприйнятні моменти, перш за все з методологічної точки зору [1, с. 46].

У теорії кримінального права розроблено різні підходи до класифікації об'єкта злочину. Найпоширенішою серед наявних у літературі є трьохступенева класифікація «по вертикалі». У ній розрізняють загальний, родовий та безпосередній об'єкти злочину. Виходячи з положень концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», загальний об'єкт злочинів визначається як уся сукупність суспільних відносин, які охороняє кримінальне законодавство; під родовим об'єктом злочинів розуміють суспільні відносини, на які посягає певна група злочинів; під безпосереднім – суспільні відносини, на які посягає конкретне злочинне діяння [13, с. 81–82].

Як справедливо зазначає В. Я. Тацій, цей розподіл має важливе теоретичне й практичне значення, оскільки дозволяє з'ясувати сутність об'єктів злочинів, а також відносин, що охороняються кримінальним законом, визначити дію об'єкта на розвиток кримінального законодавства, сприяє здійсненню практики застосування чинних кримінально-правових норм [14, с. 78]. Учений указує, що під родовим (груповим) об'єктом розуміють об'єкт, що охоплює певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною й економічною сутністю суспільних відносин, які повинні охоронятись єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [14, с. 85].

Для того, щоб бути поєднаними в одному розділі Особливої частини КК України, об'єктам усіх складів злочинів, що входять до цього розділу, мають бути властиві узагальнюючі їх риси – родові ознаки.

При визначенні родового об'єкта злочинів, передбачених у XV розділі Особливої частини чинного КК України, згадаємо й те, що у Кримінальному кодексі 1960 року глава, яка об'єднувала відповідні норми, мала назву «Злочини проти порядку управління», і тра-

диційно родовим об'єктом щодо групи злочинів, розміщених у ній, визнавався саме порядок управління. Взагалі, у науці кримінального права щодо визначення родового об'єкта злочинів, про які йдеться, можна виділити декілька етапів.

Перший етап пов'язаний із трактуванням родового об'єкта в КК РРФСР 1926 р. та УРСР 1927 р. На той час визначення як особливо небезпечних, так і так званих «інших злочинів проти порядку управління» давалось у ст. 15 «Положення про злочини державні». У цьому визначенні вказувалося, що злочином проти порядку управління визнається «будь-яке діяння, яке хоч і не було безпосередньо спрямованим на повалення Радянської влади та Робітниче-Селянського Уряду, проте призводить до порушення правильної діяльності органів управління або народного господарства...». Тому більшість криміналістів вважали, що родовий об'єкт злочинів проти порядку управління – це нормальна діяльність радянського державного та громадського апарату, тобто повністю ототожнювали його з родовим об'єктом посадових злочинів. Розмежування між цими групами проводили лише за суб'єктом злочину – посадова особа в посадових злочинах і приватна – у злочинах проти порядку управління. При посадових злочинах посягання здійснюється «зсередини» апарату, а при злочинах проти порядку управління – «ззовні». Наприклад, М. І. Загородніков писав, що злочином проти порядку управління визнається різного роду діяльність, яка порушує нормальну роботу органів влади, органів управління. Інші злочини проти порядку управління за об'єктом надзвичайно близькі до посадових злочинів [4, с. 6–7]. Цю точку зору відстоював також В. Ф. Кириченко [5, с. 18].

У 70-ті рр. ХХ сторіччя окремі науковці спробували визначити родовий об'єкт злочинів проти порядку управління як групу суспільних відносин, які відрізняються від родового об'єкта посадових злочинів. Так, виходячи з того, що у сфері управлінської діяльності складаються різні відносини, П. П. Осипов указав, що посадові злочини посягають саме на ті відносини, які існують між посадовими особами та органами управління. Родовий же об'єкт злочинів проти порядку управління утворюють управлінські відносини між посадовими особами і громадянами. Це субординаційні відносини, які носять владний характер. Вони виникають у процесі здійснення органами управління організаційно-розпорядчих функцій і вимагають підпорядкування, управлінської дисципліни від громадян [8, с. 405–407].

Нарешті, наступний етап у визначенні родового об'єкта групи злочинів, про які йдеться, пов'язаний з тим, що в КК України 2001 р. законодавець назвав розділ, у якому збережено більшість посягань, які раніше визначалися як злочини проти порядку управління, «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян». Така назва викликала ряд дискусій щодо її коректності, що дало новий поштовх для розвитку вчення про родовий об'єкт відповідної групи злочинів, про співвідношення понять «управлінська діяльність» або «порядок управління» та «авторитет суб'єктів управління».

Ще до прийняття КК України 2001 року С. Д. Шапченко, оцінюючи проект, поданий Кабінетом Міністрів до Верховної Ради України, зауважив, що цей проект містить не один, а два розділи, у яких зосереджені норми, що передбачають відповідальність за злочини проти порядку управління. Це розділ XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» та розділ XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян». С. Д. Шапченко писав: «Тим самим порядок управління як цілісний об'єкт кримінально-правової охорони за цим проектом втрачає статус єдиного родового об'єкта певної групи злочинів. Такий підхід видається не зовсім виправданим, зокрема тому, що назва розділу XV за своїм змістом не охоплює зміст окремих норм, що до нього включені, наприклад норми про відповідальність за пошкодження ліній зв'язку, норми про відповідальність за викрадення або пошкодження документів, штампів, печаток» [7, с. 639].

Більшість науковців, які досліджували злочини проти порядку управління, вважають авторитет безпосереднім об'єктом низки злочинів. Так, В. Д. Меньшагін писав, що публічна образа представника влади під час виконання ним службових обов'язків може викликати послаблення авторитету органів влади. Протидія представникові влади виконати покладені на нього обов'язки, особливо в разі застосування насильства над представником влади, може принижувати авторитет того чи іншого органу влади [12, с. 390–391]. Аналогічно В. І. Василенко, характеризуючи об'єкт образи працівника міліції або народного дружинника (ст. 189¹ КК 1960 р.), визначав авторитет органів міліції й народних дружин основним об'єктом, а авторитет їх представників – додатковим об'єктом злочину [2, с. 27]. В. О. Навроцький серед відносин управління виділяє й ті, які забезпечують авторитет органів управління. До злочинів, які посягають на авторитет органів управління, він відносив: глум над державною символікою (ст. 187² КК 1960 р.); самовільне присвоєння влади або звання посадової особи (ст. 191 КК 1960 р.); самоуправство (ст. 198 КК 1960 р.); примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 198² КК 1960 р.); захват державних або громадських будівель чи споруд (ст. 187⁵ КК 1960 р.) [9, с. 574]. С. Д. Шапченко зазначає про авторитет як додатковий об'єкт лише щодо самовільного присвоєння влади або звання посадової особи (ст. 191 КК 1960 р.) [7, с. 662]. М. Й. Коржанський визначає авторитет лише як безпосередній об'єкт при вчиненні окремих злочинів, передбачених у розділі XV Особливої частини КК України, наприклад публічної наруги над державними символами [6, с. 398]. При цьому чітко визначеної позиції, пояснення, чому, наприклад, злочин, передбачений ст. 347 КК України – умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу – посягає на нормальне функціонування правоохоронних органів, а безпосереднім об'єктом злочину, про який йдеться у ст. 352 КК України – умисне знищення чи пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок – тобто ідентичного посягання, є авторитет органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, Л. В. Дорош не дає. На думку І. І. Давидович, авторитет органів управління може виступати як єдиний безпосередній об'єкт окремих злочинів, склади яких передбачені, зокрема, статтями 338, 356 КК України. У деяких випадках авторитет може виступати компонентом такого об'єкта, наприклад при вчиненні посягань, передбачених ст. 342, 343 КК України тощо [3, с. 228].

Отже, у науковців немає єдності не тільки у визначенні поняття «авторитет органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян», а й у тому, як співвідноситься це поняття з поняттям «управлінська діяльність». Як бачимо, деякі вчені взагалі не розмежовують ці поняття (Л. В. Дорош), деякі вважають авторитет складовою або необхідною умовою управлінської діяльності (П. П. Осипов, В. І. Осадчий).

На нашу думку, управлінська діяльність неможлива без авторитету владних структур. Вказівки та розпорядження компетентних органів і посадових осіб повинні виконуватися беззастережно, і такий стан може забезпечуватися або шляхом примусу, або переконанням. В останньому випадку дотримання дисципліни, порядку ґрунтується саме на беззаперечному авторитеті органів управління. Ми вважаємо, що при вчиненні злочинів, передбачених нормами розділу XV Особливої частини КК України, відбувається посягання на авторитет владних органів, а через авторитет – і на діяльність цих структур. При цьому авторитет, як сукупність різноманітних форм підпорядкування, підкорення людей, соціальних груп, класів різним соціальним нормам, правилам, є одним із засобів організації суспільного й державного життя, підтримання порядку в суспільстві.

Висновки. Виходячи з викладеного, ми пропонуємо родовим об'єктом злочинів, передбачених нормами розділу XV Особливої частини КК України, вважати визначену групу суспільних відносин, що формуються у сфері охорони авторитету й нормальної регламентованої законом діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, будь-яких інших підприємств, установ, організацій, уповнова-

жених фізичних осіб на основі виконання адміністративно-розпорядчих та організаційно-господарчих функцій.

Нормальну діяльність, на наш погляд, слід розуміти як виконання підприємством, установою, організацією, уповноваженою на те фізичною особою покладених на них обов'язків, обумовлених статутом або відповідними положеннями. Отже, вважаємо, що наявна нині назва розділу XV Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти авторитету органів державної влади, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування» відображає родовий об'єкт даної групи злочинів.

Список використаних джерел

1. Андрушко П. П., А. А. Стрижевська. Злочини у сфері службової діяльності: Кримінально-правова характеристика : навчальний посібник. Київ : Юрисконсульт, 2006. 342 с.
2. Василенко В. І. Радянське кримінальне право. Частина Особлива. Вип. 3. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1967. 92 с.
3. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок : дис. кандидата юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» Київ, 2007. 238 с.
4. Загородников Н. И. Иные преступления против порядка управления. Учебное пособие для слушателей факультета заочного обучения. Москва : Изд-во Высшей школы МВД СССР, 1957. 51 с.
5. Кириченко В. Ф. Преступления против порядка управления : учеб. пособие. Москва, 1970. 72 с.
6. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
7. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Г. В. Андрусів та інші; за редакцією П. С. Матишевського та інших. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 896 с.
8. Курс советского уголовного права. У 5 т. Т. 4. Часть Особенная / Н.А. Беляев и др.; отв. ред. Н. А. Беляев. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1978. 557 с.
9. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 771 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2009. 1236 с.
11. Наумов А. В. Российское уголовное право (Общая часть) : курс лекцій. Москва : БЕК, 1996. 549 с.
12. Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д., Чхиквадзе В. М. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 2. Москва : Госюриздат, 1959. 320 с.
13. Савченко А. В., Кузнецов В. В., Штанько О. Ф. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій. 2-е вид., виправ. та доповн. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 636 с.
14. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1988. 184 с.

References

1. Andrushko, P. P. (2006). Zlochyyny u sferi sluzhbovoi diialnosti: Kryminalno-pravova kharakterystyka : navchalnyi posibnyk [Service crimes: Criminal characteristics : textbook]. K.: Yuryskonsult. 342 s. [in Ukrainian].
2. Vasylenko, V. I. (1967). Radianske kryminalne pravo. Chastyna Osoblyva. Vyp. 3. [Soviet criminal law. Part Special]. K.: Vyd-vo Kyivskoho un-tu. 92 s. [in Ukrainian].
3. Davydovych, I. I. (2007). Kryminalno-pravova okhorona predstavnykiv vlady i hromadskosti, yaki okhoroniaiut pravoporiadok: dys. kandydata yuryd. nauk: 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo» [Criminal Law Protection of Law Enforcement Representatives: Dis. candidate jurid. Sciences : 12.00.08 «Criminal Law and Criminology; criminal law»]. K. 238 s. [in Ukrainian].
4. Zagorodnikov, N. I. (1957). Inye prestupleniya protiv poryadka upravleniya. Uchebnoe posobie dlya slushatelej fakul'teta zaochnogo obucheniya [Crimes against the order of management: Textbook. allowance]. M. : Izd-vo Vyshej shkoly MVD SSSR, 1957. 51 s. [in Russian].

5. Kirichenko, V. F. (1970). Prestupleniya protiv poryadka upravleniya: Ucheb. Posobie [Crimes against the order of management: Textbook. allowance]. M. 72 s. [in Russian].
6. Korzhanskiy, M. I. (2001). Kryriminalne pravo i zakonodavstvo Ukrainy. Chastyna Zahalna: Kurs leksii [Criminal law and legislation of Ukraine. Part General: Lecture Course]. K.: Atika. 432 s. [in Ukrainian].
7. Kryriminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna : pidruchnyk dlia studentiv yuryd. vuziv i fak. Za redaktsiieiu P.S. Matyshevskoho ta inshykh [Criminal law of Ukraine: Special part: textbook for students of law schools and faculties]. K. : Yurinkom Inter, 1999. 896 s. [in Ukrainian].
8. Kurs sovetskogo ugolovnoho prava: V 5 t. T. 4. Chast' Osobennaya. Otv. red. N.A. Belyaev [The course of Soviet criminal law: In 5 volumes T. 4. Part Special]. L. : Izd-vo LGU. 1978. 557 s. [in Russian].
9. Navrotskyi, V. O. (2000). Kryriminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna: Kurs leksii [Criminal law of Ukraine. Special part: Lecture course]. K.: T-vo "Znannia", KOO. 771 s. [in Ukrainian].
10. Naukovo-praktychnyi komentar Kryriminalnoho kodeksu Ukrainy. 6-te vyd., pererobl. ta dopovn. Za red. M. I. Melnyka, M.I. Khavroniuka [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine. 6 species., Recast. and additions Edited by MI Melnika, MI Khavroniuk]. K. : Yurydychna dumka, 2009. 1236 s. [in Ukrainian].
11. Naumov, A. V. (1996). Rossijskoe ugolovnoe pravo (Obshchaya chast'): kurs lekcij [Russian Criminal Law: General: Lecture Course]. M. : BEK. 549 s. [in Russian].
12. Piontkovskij, A. A. Men'shagin, V. D., CHkhikvadze, V. M. (1959). Kurs sovetskogo ugolovnoho prava. Osobennaya chast'. T. 2 [The course of Soviet criminal law. The special part. T. 2]. M. : Gosyurizdat. 320 s. [in Russian].
13. Suchasne kryriminalne pravo Ukrainy : kurs leksii. A. V.Savchenko, V. V. Kuznietsov, O. F. Shtanko. 2-e vyd., vyprav. ta dopovn. [Modern criminal law of Ukraine: course of lectures]. K. : Vyd. PALYVODA A. V., 2006. 636 s. [in Ukrainian].
14. Tacij, V. YA. (1988). Ob"ekt i predmet prestupleniya v sovetskom ugolovnom prave [The object and subject of a crime in Soviet criminal law]. Har'kov : Vishcha shkola. 184 s. [in Russian].

Kondratov Volodymyr,
aspirant

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7657-6431>

OBJECT OF CRIMES AGAINST AUTHORITY OF STATE POWER, LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND ASSOCIATIONS OF CITIZENS

Based on the research concept of the object offense in article examines the generic object offenses against the authority of state bodies, local authorities and associations. We consider the generic components of the object crimes in the investigated area. The author definition of normal regulated by the law of the state authorities. It is proposed to consider a specific group of public relations formed in the sphere of protection of authority and normal activities of state authorities, local governments, associations of citizens, any other enterprises, institutions, organizations authorized by physical persons as a generic object of crimes stipulated by the provisions of Section XV of the Special Part of the Criminal Code persons based on the performance of administrative and managerial and organizational and economic functions. It is proposed that normal activity be understood as the fulfillment by an enterprise, institution, organization authorized by an individual of the duties assigned to them, stipulated by the charter or relevant provisions. It is stated that the current title of Section XV of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine "Crimes against the authority of state authorities, associations of citizens, local governments" reflects the generic object of this group of crimes.

Key words: *generic object of the crime; classification of crimes; the authority of state agencies, local governments and associations.*

Надійшла до редколегії 25.02.2020

УДК: 343.615.8

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-151-160>

Політова Анна Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7351-7110>

Акімов Михайло Олександрович,

кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7715-0259>

КАЛІЦТВО СТАТЕВИХ ОРГАНІВ ЯК ОДИН ІЗ НАСЛІДКІВ УМИСНОГО ТЯЖКОГО ТІЛЕСНОГО УШКОДЖЕННЯ

Статтю присвячено актуальній проблемі сьогодення – каліцтву статевих органів як одному з наслідків умисного тяжкого тілесного ушкодження, передбаченого ч. 1 ст. 121 КК України. Досліджено поняття «каліцтво статевих органів» та зроблено висновок, що єдиним правовим актом, що надає його тлумачення, є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р. Зауважено, що в Україні відсутня практика притягнення до кримінальної відповідальності за умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило каліцтво статевих органів. Обґрунтовано необхідність вилучення цієї ознаки зі ст. 121 КК України, оскільки «каліцтво статевих органів» охоплюється заподіянням ушкоджень, що спричинили втрату будь-якого органа або його функцій.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; тілесні ушкодження; каліцтво статевих органів; злочин.

Постановка проблеми. За даними ЮНІСЕФ, станом на 2016 рік більше ніж у 200 мільйонів жінок та дівчат було проведено жіноче обрізання або інше нівечення жіночих статевих органів без жодних медичних передумов. Щороку понад 3 мільйони дівчат віком до 15 років перебувають під загрозою бути скаліченими названим вище способом. Ця практика поширена в 30 країнах Африки, Близького Сходу та Азії [1], але у зв'язку з посиленням міграційних процесів фіксується тепер і в країнах Європейського Союзу (зокрема в Німеччині, Норвегії, Франції, Швеції). На боротьбу із цим явищем, а також задля попередження та ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства 11 травня 2011 року в Стамбулі було відкрито для підписання Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (також відому як Стамбульська конвенція), що передбачає обов'язок держав-учасниць установити кримінальну відповідальність за каліцтво жіночих статевих органів.

З 11 січня 2019 року набули чинності зміни до ст. 121 КК України щодо каліцтва статевих органів. Як відзначає Т. Мартьянова, помилкова криміналізація призводить до надмірності законодавства. Прогалина й надмірність – це два антиподи, дві парні категорії, в основу зв'язків між якими покладено єдність протилежностей. Надмірність – наслідок подолання так званих уявних прогалин, і протистояти цим наполегливим спробам не зав-

жди вдається. У підсумку КК України поповнюється нормами, які ні кримінологічно, ні соціально не обумовлені [2, с. 145].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після криміналізації відповідальності за каліцтво статевих органів ця проблема залишається недостатньо дослідженою. Водночас визначальні аспекти проблематики розглядали у своїх роботах О. Дудоров, М. Хавронюк, А. Шкодяк, О. Харитонова, А. Байда та інші. Однак, незважаючи на аналіз окремих аспектів стосовно кваліфікації умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило каліцтво статевих органів, це питання залишається актуальним.

Формулювання мети статті. З урахуванням новели закону про кримінальну відповідальність, на наш погляд, доцільно розглянути зміст поняття «каліцтво статевих органів» та провести порівняльний аналіз кримінальної відповідальності за подібні дії за законодавством іноземних держав, а також проаналізувати практику застосування ст. 121 КК України після внесення до неї змін. Це й буде **метою нашого дослідження**.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочати аналіз сучасних підходів до тлумачення поняття «каліцтво статевих органів», їхнього нормативно-правового закріплення та наявних поглядів науковців щодо визначення їх, необхідно з'ясувати значення терміна «каліцтво». У тлумачних словниках зазначається декілька підходів стосовно його етимологічного походження. Відповідно до першого, каліцтво – це «тілесне пошкодження, що призводить до втрати працездатності; покалічення. «На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі – і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво» (Коцюб., II, 1955, 90); «Уявляв собі, як... Марія обережно ступає по м'яких килимах, боячись не там стати, не там сісти, як вона ховає протез, щоб не видно було її каліцтва» (Ткач, Жди., 1959, 64); «Війна, як кожна війна, тягла за собою пожежі, хвороби, каліцтва й смерть» (Вільде, Сестри., 1958, 117)» [3]. Згідно із другим, каліцтво – це «1) пошкодження здоров'я внаслідок нещасного випадку або протиправних дій, що призводить до втрати працездатності; покалічення; 2) тяжка вада розвитку, що спотворює зовнішній вигляд і часто не сумісна з життям» [4].

З огляду на викладене, слід констатувати, що каліцтво – це тілесне пошкодження, що спричинило шкоду здоров'ю внаслідок нещасного випадку або протиправних дій. У цьому контексті ми розглядатимемо каліцтво статевих органів як протиправне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження.

Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (далі – ВООЗ) визначає каліцтво жіночих статевих органів (або жіноче обрізання) як всі операції із часткового або повного видалення зовнішніх жіночих геніталій або спричинення інших травм жіночим статевим органам із немедичною метою.

Виокремлюють 4 типи нанесення каліцтв жіночим геніталіям:

- тип 1 – клітеродектомія – часткове або повне видалення клітора або, що дуже рідко, лише видалення крайньої плоти (шкіряні складки довкола клітора);
- тип 2 – ексцизія – часткове або повне видалення клітора й малих статевих губ, з ексцизією великих статевих губ або без такої;
- тип 3 – інфібуляція – звуження входу в піхву шляхом формування щільного кільця. Кільце утворюється в результаті видалення і переміщення малих або великих статевих губ, іноді за рахунок ушивання, з видаленням або без видалення клітора (клітеродектомії);
- тип 4 – інші, тобто всі інші операції на жіночих геніталіях, що наносять шкоду, здійснені з немедичною метою (наприклад, проколювання, пірсинг, надрізання, клеймування ділянки геніталій) [5].

У міжнародному праві каліцтво жіночих статевих органів визнається грубим порушенням прав людини та дискримінацією за гендерною ознакою. На протидію цьому вже тривалий час спрямовує свою діяльність низка міжнародних організацій (ООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ та ін.). З метою заборони жіночого обрізання, а також для протидії насильству сто-

совно жінок загалом, прийнято численні міжнародно-правові акти, зокрема такі: Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Декларацію ООН про викорінення насильства щодо жінок (1993), Протокол про права жінок в Африці до Африканської хартії прав людини і народів (2003), Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) (2011) тощо.

Саме в Стамбульській конвенції міститься перелік протиправних дій, які охоплюють поняття «каліцтво жіночих статевих органів». Ст. 38 цього міжнародно-правового акта зобов'язує країни-учасниці вжити необхідних законодавчих або інших заходів для криміналізації таких форм умисної поведінки:

а) видалення, інфібуляції або здійснення будь-якого іншого каліцтва загалом або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора;

б) примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схиляння її до цього;

в) підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схиляння її до цього [6].

У преамбулі до Конвенції зазначається: «...визнаючи із серйозним занепокоєнням те, що жінки й дівчата часто піддаються тяжким формам насильства, як-от:... каліцтву геніталій, що становить тяжке порушення прав людини стосовно жінок і дівчат і є головною перешкодою для досягнення рівності між жінками та чоловіками» [6]. З огляду на це, О. Дудоров та М. Хавронюк цілком слушно вказують, що в Конвенції (на відміну від ст. 121 КК України) ідеться виключно про певні жіночі статеві органи [7, с. 58]. Проте вітчизняний законодавець імплементував відповідне положення Стамбульської конвенції шляхом доповнення диспозиції ч. 1 ст. 121 Кримінального кодексу України терміном «каліцтво статевих органів». Отже, в Україні криміналізовано не лише каліцтво жіночих статевих органів, але й чоловічих, що робить нашу державу першою у світі, що встановила кримінальну відповідальність за чоловіче обрізання. А. Шкодяк справедливо запитує: «Якщо ми імплементуємо норми Стамбульської конвенції, яка чітко передбачає криміналізацію саме каліцтва жіночих геніталій, то чому законодавець удається до гендерно нейтрального терміна?» [8].

О. Харитонова відзначає, що така редакція законодавчого припису є певною мірою «випадковою» і пов'язана з політичним компромісом, про який йшлося у вступних зауваженнях. Стамбульська конвенція стає ефективним інститутом лише за умови розуміння гендерної оптики, а вилучення дефініцій «гендер» і «гендерне насильство» з тексту законодавцем призводить до відвертих законодавчих «ляпів» [9, с. 70–71]. Висловлена думка, на наш погляд, є абсолютно вірною: Україна не лише доповнила законодавство про кримінальну відповідальність відповідною нормою, а й установила відповідальність за чоловіче обрізання.

Чоловіче обрізання можна розглядати із двох позицій – медицини та релігії. Проведений нами аналіз медичної літератури показав, що в медицині існує такий термін, як «фімоз» – стан у чоловіків, де крайня плоть не може бути повністю відведена за голівку статевого члена [10]. Існують три механічні причини, що не дозволяють оголення крайньої плоти: 1) кінчик крайньої плоти дуже вузький, щоб пропустити голівку статевого члена (це нормально в дітей і підлітків); 2) внутрішня поверхня крайньої плоти склеюється з голівкою статевого члена (це нормально в дітей та підлітків, але ненормально в дорослих); 3) вуздечка занадто коротка, щоб дозволити повне втягування крайньої плоти (стан, який називається «короткою вуздечкою»). Загальні методи лікування фімозу включають: застосування стероїдного крему, ручного розтягування, препуціопластику та *обрізання* (курсив наш. – А. П., М. А.). Звичайно, обрізання застосовується як крайній захід, якого, по можливості, слід уникати.

Чоловіче обрізання – це хірургічне видалення частини або ж усієї крайньої плоти статевого члена. Лікування фімозу в дітей може бути пластичним (мета – досягти широкої окружності крайньої плоти, котру можна цілком змістити, тимчасом як крайню плоть зберегти завдяки дорсальному розрізу, частковому обрізанню) чи радикальним. Що ж стосується жіночого обрізання, то воно порушує права дитини (дівчинки), сексуальність якої намагаються регулювати та пригнічувати на основі гендерних стереотипів. Висновки лікарів свідчать, що медичних підстав для подібних операцій практично не існує.

Якщо ж розцінювати жіноче обрізання як релігійну практику, то передусім треба взяти до уваги те, що ця процедура є грубим порушенням прав жінок і дівчат. Проте в деяких африканських племенах обрізання розглядається як обряд посвячення дівчини в наречену. Чоловіки племені погоджуються брати в дружини тільки обрізаних жінок. Ті ж, хто уникнув процедури, засуджуються громадою, стають предметом докорів і насмішок, уважаються нечестивими. Подібну думку висловив Ісмаїл Бердієв, муфтії і глава Координаційного центру мусульман Північного Кавказу, наголосивши, що жіноче обрізання не суперечить ісламу і є «чисто дагестанським звичаєм», який необхідний, щоб «заспокоїти жіночу спритність». Він також припустив, що всі жінки повинні пройти через процедуру обрізання, щоб приборкати свої сексуальні почуття [11].

Проблема жіночого обрізання зустрічається в деяких культурах світу та зумовлена їхніми етнорелігійними особливостями. Для цих спільнот указані дії є частиною традиційної практики та виражають їхнє ставлення до місця жінки в сім'ї та соціумі. Як відзначає А. Байдан, в Україні немає «відповідного кримінологічного підґрунтя, великих емігрантських груп, носіїв відповідної традиції» [12, с. 210].

Отже, проведений нами аналіз поняття «каліцтво статевих органів» дозволяє зробити висновок, що єдиним правовим актом, що надає його тлумачення, є Стамбульська конвенція.

Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» передбачив нову редакцію ст. 121 КК України. Вона викладена таким чином: «Умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органа або його функцій, каліцтво статевих органів (курсив наш. – *А.П., М.А.*)...» [13]. Як бачимо, законодавець урахував положення Стамбульської конвенції, проте, на наше переконання, «надмірно», адже Конвенція вимагає криміналізації лише *каліцтва жіночих геніталій* (курсив наш. – *А.П., М.А.*), тимчасом як український законодавець уживає поняття «каліцтво статевих органів», що за своїм змістом не є тотожним і включає в себе й каліцтво чоловічих статевих органів.

Вірогідно, слід припустити, що законодавець, криміналізуючи цей наслідок умисного тяжкого тілесного ушкодження, зважав на статистичні дані вчинення таких дій в інших державах. Наприклад, згідно зі звітом про практику операцій, що калічать, у республіках Північного Кавказу щороку близько 1240 дівчат у віці до 3 років стають жертвами жіночого обрізання [14]. За інформацією уряду Великої Британії, близько 170 000 жінок і дівчат, які проживають у цій країні, пройшли процедуру жіночого обрізання, а ще 65 000 дівчат віком до 13 років перебувають під цією загрозою [15].

Але не завжди такі дії караються за кримінальним законом. Проведений нами аналіз кримінального законодавства іноземних держав щодо каліцтва статевих органів дозволяє умовно ці держави поділити на три групи.

Перша група – це держави, які передбачили відповідальність за каліцтво жіночих статевих органів в окремій нормі незалежно від будь-яких обставин. До цієї групи належать такі держави, як Австралійський Союз, Королівство Бельгія, Республіка Бенін, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Буркіна-Фасо, Королівство Данія, Естонська Республіка, Італійська Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, Ко-

ролівство Норвегія, Португальська Республіка, Румунія, Республіка Хорватія, Центральна Африканська Республіка, Королівство Швеція, Швейцарська Конфедерація та інші. Так, згідно із Законом Австралійського Союзу «Про медичну практику», передбачається покарання за «калічення чи інше каліцтво статевих органів з метою викликати необоротне погіршення сексуального сприйняття», а лікарі, які здійснюють таку операцію, підлягають притягненню до суду [16].

Друга група – це держави, які передбачили відповідальність за каліцтво жіночих статевих органів в окремій нормі залежно від згоди жінки на це. Так, зокрема, до цієї групи входить Республіка Конго, у якій ст. 309 Кримінального кодексу передбачає відповідальність за «умисне заподіяння тілесного ушкодження або поранення, або спричинення (внаслідок іншого насильницького акту) захворювання чи втрати працездатності більше ніж на 20 днів» у вигляді «позбавлення волі на строк від двох до п'яти років та штрафу у розмірі від 4,000 до 480,000 франків, а також із позбавленням прав, передбачених статтею 42 цього Кодексу на строк від п'яти до десяти років». Спричинення вказаними насильницькими актами «каліцтва статевих органів, ампутації кінцівки або втрати нею функцій, сліпоти, втрати ока або іншої постійної інвалідності» має наслідком виключно «тюремне ув'язнення» [17].

І остання група, третя, – це держави, які не передбачили окремої норми щодо каліцтва жіночих статевих органів і не вносили зміни до внутрішнього законодавства (каліцтво жіночих статевих органів за їхнім законодавством карається в загальному порядку як тілесні ушкодження певної тяжкості). Наприклад, згідно ст. 277 Кримінального кодексу Республіки Камерун, «особа, яка заподіє іншій особі каліцтво, позбавляючи можливості користуватися всією кінцівкою або її частиною, органом тіла або почуттям, карається позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років» [18]. У статті 277.1, що складається із трьох частин, установлюється покарання за вказані дії, при цьому частина 2 передбачає «довічне позбавлення волі у випадку: а) якщо винна особа вчинює подібні дії систематично або з метою одержання винагороди; б) спричинення смерті потерпілого». Відповідно до частини 3, «суд має право додатково до зазначеного покарання застосувати конфіскацію майна згідно з вимогами статей 19 та 30 цього Кодексу». Нарешті, частина 4 цієї статті передбачає звільнення від відповідальності, якщо «зазначені дії вчинені уповноваженою особою та виправдані необхідністю врятувати життя потерпілого» [18].

А. Пазенко, аналізуючи новели кримінального законодавства України у сфері протидії насильству щодо жінок, зокрема «каліцтво статевих органів» як ознаку (ч. 1 ст. 121 КК України), акцентує, що потерпілими від цього злочину можуть бути особи як жіночої, так і чоловічої статі. У такому разі український законодавець не сприйняв головну ідею ст. 38 Конвенції – заборонити каліцтво жіночих статевих органів як дискримінаційні дії щодо осіб жіночої статі з урахуванням саме гендерного аспекту цієї проблеми. Це є обгрунтованим, адже подібні ушкодження безпосередньо пов'язані з певними релігійними течіями та етнічними групами, які не є притаманними українському суспільству, а підставою криміналізації чи внесення певних додаткових ознак до чинного КК є, зокрема, відповідне кримінологічне підґрунтя. Також слід зауважити: по-перше, посилення на те, що каліцтво було вчинене за згодою або на прохання неповнолітньої є нікчемним, а згоду дорослої особи можна розглядати лише як пом'якшувальну обставину, оскільки є пряма заборона на вчинення таких дій, а по-друге, подібні ушкодження не відповідають тому рівню приватності в житті особи, що не можуть бути підставою для невтручання особи в особисте життя потерпілих [19, с. 365].

Станом на кінець січня 2020 року в Україні відсутня практика притягнення до кримінальної відповідальності за умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило каліцтво статевих органів. Жодного вироку за умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, що спричинив такий наслідок, не було постановлено.

Нами проаналізовано 751 вирок за ст. 121 КК України та встановлено, що найбільш розповсюдженими наслідками є спричинення травми:

- голови – 34,75 % (261 вирок);
- черевної порожнини – 31,95 % (240 вироків);
- грудної клітини – 22,23 % (167 вироків);
- обличчя – 6,39 % (47 вироків);
- шиї – 1,99 % (15 вироків);
- зовнішньої сторони стегна – 1,19 % (9 вироків);
- ноги – 0,79 % (6 вироків);
- плечової артерії та стопи – 0,39 % (по 3 вироків).

Отже, можна з впевненістю сказати, що одним з основних положень, які вказують на недостатньо обґрунтовану імплементацію міжнародних норм у КК України й доповнення ч. 1 ст. 121 суспільно небезпечним наслідком «каліцтво статевих органів», є відсутність практики притягнення винних до кримінальної відповідальності за цим наслідком.

А. Шкодяк пропонує два варіанти розв'язання цієї ситуації.

1. Як мінімум, до диспозиції ч. 1 ст. 121 КК України потрібно внести зміни: замість «каліцтво статевих органів» указати «каліцтво жіночих статевих органів». Як максимум – винести склад злочину «каліцтво жіночих статевих органів» в окрему статтю, оскільки наслідки жіночого обрізання призводять до погіршення якості всього життя жінки і його важко оцінювати за такими ж критеріями, як й інші тілесні ушкодження.

2. До внесення змін, що стосуються уточнення статі потерпілої від каліцтва статевих органів особи, можна користуватися способом телеологічного (цільового) або звужувального тлумачення. Телеологічне тлумачення полягає у врахуванні цілей нормативно-правових актів та окремих положень із метою з'ясування їхнього змісту. Тобто під час застосування терміна «каліцтво статевих органів» із диспозиції ч. 1 ст. 121 КК України його зміст буде визначатися відповідно до норм Стамбульської конвенції (як каліцтво жіночих статевих органів), оскільки саме з метою імплементації згаданого міжнародного акта цей термін було внесено до КК України. Звужувальне тлумачення полягає в тому, що фактичний зміст норми є вужчим за той, що є в її формальному закріпленні. Звужувальне тлумачення, на відміну від розширювального, допускається в кримінальному праві. Тобто під «каліцтвом статевих органів» потрібно буде розуміти каліцтво лише жіночих геніталій [8, с. 189].

Варто зазначити, що в зауваженнях Головного юридичного управління від 10 березня 2017 р. (ще до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами») указувалося, що диспозицією частини першої статті 121 КК України вже передбачено заподіяння ушкоджень, що спричинили втрату будь-якого органа або його функцій тощо, що також охоплює і репродуктивну сферу. Крім того, запропонована ознака тяжкого тілесного ушкодження повністю охоплюється іншою ознакою – «стійкою втратою працездатності», яка може бути наслідком тілесного ушкодження (тяжкого, середньої тяжкості чи легкого).

Висновки. З огляду на викладене вище, вважаємо, що положення, якими був доповнений КК України внаслідок реалізації приписів Стамбульської конвенції, потребують ґрунтовного перегляду та вдосконалення, зокрема, це стосується вилучення зі ст. 121 КК України такого наслідку, як «каліцтво статевих органів».

Підтримуємо позицію тих учених, які вказують на необхідність передбачення окремої норми за умисне каліцтво жіночих статевих органів. Це пов'язано з тим, що доповненням ст. 121 КК України суспільно небезпечним наслідком у вигляді каліцтва статевих органів законодавець створив колізію між уже наявними положеннями статей, що визначають тяжкість тілесних ушкоджень. За відсутності визначення каліцтва статевих органів, зокрема в Правилах судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень,

кваліфікація за цією ознакою може викликати складності в правоохоронних органів. За своєю сутністю ст. 121 КК України містить базове визначення тяжкого тілесного ушкодження, що використовується іншими нормами КК України (як-от ст.ст. 128, 287, 288, ч. 2 ст.ст. 276, 277, 282, 286 тощо), які передбачають спричинення зазначеної шкоди здоров'ю з необережності.

Зважаючи на те, що за змістом і спрямованістю Стамбульської конвенції каліцтво жіночих статевих органів може бути спричинене лише умисно, ми маємо чітко виражений дискримінаційний характер стосовно жінок і дівчат, які стають його жертвами, а встановлення необережної форми вини за його вчинення суперечить не лише міжнародно-правовим нормам, а й принципу системності побудови законодавства про кримінальну відповідальність України.

Тому можна погодитися з Т. Мартяною, що жоден законодавець не застрахований від помилок. Але всьому є межа. Певні техніко-юридичні правотворчі помилки слугують вагомим аргументом на користь проведення істотного реформування або, за потреби, модернізації кримінального законодавства, виправлення допущених помилок. В основі цих реформ має бути справді нова, науково обґрунтована, яка відповідає сучасним кримінальним викликам, концепція кримінальної та кримінально-правової політики [2, с. 146].

Список використаних джерел

1. Female genital mutilation: UNICEF. URL : <https://www.unicef.org/protection/female-genital-mutilation> (дата звернення: 16.01.2020).
2. Мартянова Т. Юридичні помилки в кримінальному законодавстві: проблеми криміналізації та декриміналізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2018. Вип. 5. № 894 (18). С. 142–147.
3. Академічний тлумачний словник української мови. URL : <http://sum.in.ua/s/kalictvo> (дата звернення: 16.01.2020).
4. Тлумачний словник української мови. URL : <https://eslovyk.com/%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE> (дата звернення: 16.01.2020).
5. Female genital mutilation: World Health Organization. URL : <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation> (дата звернення: 16.01.2020).
6. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11 трав. 2011 р. URL : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf> (дата звернення: 16.01.2020).
7. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України); за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге. 2019. 288 с.
8. Shkodiak Alona. Genital mutilation (article 121 of Criminal Code of Ukraine) vs. female genital mutilation (§ 226a of Criminal Code of the Federal Republic of Germany). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2 (volume 2). P. 187–192.
9. Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. 344 с.
10. Huntley J., Bourne M., Munro F., Wilson-Storey D. (2003). Troubles with the foreskin: one hundred consecutive referrals to pediatric surgeons. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 96, 9. P. 449–451.
11. Строгие тюремные наказания не положат конец женскому обрезанию в Дагестане. URL : <http://inosmi.ru/social/20160825/237635535.html> (дата звернення: 16.01.2020).
12. Байда А. О. До питання кримінальної відповідальності за калічення жіночих статевих органів. *Вісник Асоціації кримінального права України* : електрон. наук. вид. Харків, 2016. Вип. 2. С. 202–210. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/13_Bayda.pdf (дата звернення: 28.01.2020).

13. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06 грудня 2017 р. № 2227-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41> (дата звернення: 28.01.2020).

14. Практики калечащих операций в республиках Северного Кавказа: стратегии преодоления. URL : https://www.srji.org/about/annual/strategii-protivodeystviya-FGM-proizvodstvo_kalechashchikh_operatsiy_sji/ (дата звернення: 16.01.2020).

15. Жіноче обрізання та боротьба проти нього у Великій Британії. URL : <https://ua.euronews.com/2016/10/13/female-genital-mutilation-the-uk-s-hidden-crime> (дата звернення: 16.01.2020).

16. Гасанханли С. С. Вплив права ЄС на міжнародно-правові способи подолання злочинів проти жінок у традиційних суспільствах. *Журнал європейського і порівняльного права*. 2018. С. 67–78.

17. Legislation and other national provisions: Cameroon, Canada, Cape Verde, Central African Republic, Chad, Congo, Côte d'Ivoire, Cyprus. URL : <http://archive.ipu.org/wmn-e/fgm-prov-c.htm> (дата звернення: 16.01.2020).

18. Loi no. 2016/007 du 12 juillet 2016 portant Code Pénal, available at http://www.minjustice.gov.cm/pdf_download/codes/LOI_PORTANT_CODE%20PENAL_INTEGRAL.pdf (last accessed on December 10, 2017).

19. Пазенко А. О. Новації кримінального законодавства України у сфері протидії насильству щодо жінок. *Молодий вчений*. 2019. № 11 (75). С. 363–367.

References

1. Female genital mutilation: UNICEF. Retrieved from: <https://www.unicef.org/protection/female-genital-mutilation>.

2. Martianova, T. (2018). Yurydychni pomylky v kryminalnomu zakonodavstvi: problemy kryminalizatsii ta dekriminalizatsii [Legal mistakes in criminal legislation: problems of criminalization and decriminalization]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politekhnika"*. Seriya: "Yurydychni nauky". 5. 894 (18). 142–147. [in Ukrainian].

3. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Academic Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s.kalictvo/>. [in Ukrainian].

4. Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Ukrainian language dictionary. Retrieved from: <https://eslovyk.com/>. [in Ukrainian].

5. Female genital mutilation: World Health Organization. Retrieved from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation>.

6. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylystvu stosovno zhinok i domashnomu nasylystvu ta borotbu z tsymy yavvyshchamy vid 11 travnia 2011 roku [Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) the 11 May 2011 year. Retrieved from: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence.convention.Convention%20210%20Ukrainian.pdf>. [in Ukrainian].

7. Dudorov, O. O., Khavroniuk, M. I. (2019). Vidpovidalnist za domashnie nasylystvo i nasylystvo za oznakoiu stati (naukovo-praktychnyi komentar novel Kryminalnoho kodeksu Ukrainy) [Responsibility for domestic violence and gender-based violence (a scientific and practical commentary on short stories Of the Criminal Code of Ukraine); za red. M. Khavroniuka]. Kyiv : Vaite. [in Ukrainian].

8. Shkodiak Alona. (2019). Genital mutilation (Art. 121 of Criminal Code of Ukraine) vs. female genital mutilation (§ 226a of Criminal Code of the Federal Republic of Germany). *Visegrad Journal on Human Rights*, 2 (2), 187–192. [in Ukrainian].

9. Kharytonova, O. V. (2018). Kliuchovi zasady hendernoi polityky v kryminalnomu pravi Ukrainy ta osnovni napriamy reform shchodo protydii nasylystvu stosovno zhinok ta domashnomu nasylystvu. Naukovo-praktychnykh posibnyk [Key principles of gender policy in the criminal law of Ukraine and main directions of reforms on combating violence against women and domestic violence]. Kharkiv : Prava liudyny. [in Ukrainian].

10. Huntley J., Bourne M., Munro F., Wilson-Storey D. (2003). Troubles with the foreskin: one hundred consecutive referrals to pediatric surgeons. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 96, 9.

11. Strogie tyuremnye nakazaniya ne polozhat konec zhenskomu obrezaniyu v Dagestane [Strict prison sentences will not put an end to female circumcision in Dagestan]. Retrieved from: [http://inosmi.ru.social.20160825.237635535.html](http://inosmi.ru/social/20160825.237635535.html). [in Russian].

12. Baida, A. O. (2016). Do pytannia kryminalnoi vidpovidalnosti za kalichennia zhinochkykh stavevnykh orhaniv [To the issue of criminalization of female genital mutilation]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*: elektron. nauk. vyd. Kharkiv. 2, 202–210. [in Ukrainian].

13. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy : Zakon Ukrainy vid 06 hrudnia 2017 r. [Law of Ukraine About the introduction of the amendment to the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine with the implementation of the provisions of the Convention for the sake of Europe for the purpose of immobilizing domestic violence and domestic violence and combating these crimes № 2227-VIII (2017, June 06)]. Retrieved from: [https://zakon.rada.gov.ua.laws.show.2227-19#n41](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41). [in Ukrainian].

14. Praktiki kalechashchih operacij v respublikah Severnogo Kavkaza: strategii preodoleniya [Mutilation in the republics of the North Caucasus: strategies to overcome]. Retrieved from: [https://www.srji.org.about.annual.strategii-protivodeystviya-FGM-proizvodstvo_kalechashchikh_operatsiy_sji](https://www.srji.org/about/annual/strategii-protivodeystviya-FGM-proizvodstvo_kalechashchikh_operatsiy_sji). [in Russian].

15. Zhinoche obrizannia ta borotba proty noho u Velykii Brytanii [Female circumcision and the fight against in the UK]. Retrieved from: [https://ua.euronews.com.2016.10.13.female-genital-mutilation-the-uk-s-hidden-crime](https://ua.euronews.com/2016/10/13/female-genital-mutilation-the-uk-s-hidden-crime). [in Ukrainian].

16. Hasankhanly, S. S. Vplyv prava YeS na mizhnarodno-pravovi sposoby podolannia zlochyniv proty zhinok u tradytsiinykh suspilstvakh. *Zhurnal yevropeiskoho i porivnialnoho prava* [The influence of EU law on international legal means of overcoming crimes against women in traditional societies. *European and Comparative Law Journal*]. 67–78. [in Ukrainian].

17. Legislation and other national provisions: Cameroon, Canada, Cape Verde, Central African Republic, Chad, Congo, Côte d’Ivoire, Cyprus. Retrieved from: [http://archive.ipu.org.wmn-e.fgm-prov-c.htm](http://archive.ipu.org/wmn-e/fgm-prov-c.htm).

18. Law No 2016/007 dated from July 12th, 2016 “On Criminal Code”. Retrieved from: [http://www.minjustice.gov.cm.pdf_download.codes.LOI_PORTANT_CODE%20PENAL_INTEGRAL.pdf](http://www.minjustice.gov.cm/pdf_download/codes/LOI_PORTANT_CODE%20PENAL_INTEGRAL.pdf).

19. Pazenko, A. O. (2019). Novatsii kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi protydii nasyilstvu shchodo zhinok [Innovations of the criminal legislation of Ukraine in the sphere of combating violence against women]. *Molodyi vchenyi*. 11 (75), 363–367. [in Ukrainian].

Politova Anna,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7351-7110>

Akimov Mykhailo,

PhD in Law, Associate Professor

(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7715-0259>

GENITALS MUTILATION AS A CONSEQUENCE OF INTENTIONAL GRIEVOUS BODILY INJURY

This article is concerning on currently important problem – genitals mutilation as a consequence of intentional grievous bodily injury stipulated by Part 1 of Art. 121 of Criminal Code of Ukraine. The term “genitals mutilation” has been studied; the conclusion that Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, also known as Istanbul Convention (dated from May 11th, 2011) is the only legal act which makes its interpretation has been done. It has been stated that practice of application of criminal responsibility for intentional grievous bodily injury causing genitals mutilation is absent in Ukraine. Based on analysis of foreign countries’ criminal legislation in connection with criminalization of genitals mutilation, three groups of such countries have been defined: first one – where responsibility for female genitals mutilation is stipulated by separate norm regardless of any circumstances; second one – where responsibility for female genitals mutilation is stipulated by separate norm depending on the fact whether the consent has been provided by the female or not; and the third one – where responsibility for female genitals mutilation is not stipulated by separate norm and national legislation was not amended in this regard (but female genitals mutilation is punishable on general terms as certain intentional bodily in-

jury). A meticulous research of practice of bringing to criminal responsibility for intentional grievous bodily injury in Ukraine has been conducted. It was proved that no judgments of intentional grievous bodily injury causing genitals mutilation were passed. With regard to the abovementioned results it should be noted that Ukrainian lawmaker's initiative aimed at fullest criminalization of encroachments against physical and psychological inviolability of person (within the framework of Istanbul Convention provisions' implementation) is entirely consistent and deserves support. But from authors' point of view, the form and method used of making such amendments and supplementations, leads only to creation of numerous internal systemic contradictions with norms of Criminal Code of Ukraine already in existence and consequently to expansion of the field of criminal legislation application without reasonable grounds. The solution is to be found in elaboration of respective amendments already made in Criminal Code of Ukraine: at the bare minimum – to change "genitals mutilation" into "female genitals mutilation" in the disposition of Art. 121 and, as a result, to exclude male circumcision from its legal environment; as maximum – to hand out a body of crime "Female genitals mutilation" into a new article of Criminal Code of Ukraine resulting in correction of technical and legal lawmaking mistakes. The necessity of the exclusion of consequence in question from Art. 121 of Criminal Code of Ukraine (taking into consideration the fact that "genitals mutilation" is hent by such consequence as "causing any body organ or its functions deprivation") has been substantiated.

Key words: *criminal responsibility; bodily injury; genitals mutilation; crime.*

Надійшла до редколегії 14.02.2020

УДК: 343.9:343.54

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-161-168>

Семенишин Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук, докторант
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4892-2843>

КРИМІНОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті на основі кримінологічного аналізу здійснено аналіз детермінації як соціально-деструктивного явища, яке негативно впливає на вчинення корисливо-насильницьких злочинів. Розглянуто феномени детермінації, причинності, а також аспекти їх співвідношення. З'ясовано, що зазначені категорії не мають однозначного тлумачення у філософській та юридичній літературі. Встановлено, що детермінація корисливо-насильницької злочинності – це зв'язок, що включає різні функції та залежності: спричинення, опосередкування й обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо).

Ключові слова: злочин; корисливо-насильницька злочинність; детермінація; причини; умови, обумовлення.

Актуальність теми. Питання виявлення природи криміногенних детермінантів вчинення злочинів усе ще залишається концептуально не розв'язаним у юриспруденції, що обумовлює пріоритетність відповідного спрямування наукового пошуку. Наукове вчення про детермінізм злочинності належить до найбільш важливих методологічних проблем як у вітчизняній, так і зарубіжній кримінології, що підтверджується наявністю різноманітних теорій, доктрин, гіпотез і концепцій, спрямованих на з'ясування характеру впливу різнопланових чинників на виникнення та розвиток злочинної поведінки, й корисливо-насильницької зокрема.

Постановка проблеми. Проблема детермінації злочинності в сучасній вітчизняній кримінології є центральною, адже її розв'язання дасть змогу ефективніше запобігати злочинності загалом і корисливо-насильницькій зокрема. Детермінація вивчення корисливої насильницької злочинності була започаткована Б. М. Головкіним (2011 р.) [15], однак складові детермінаційного комплексу не піддавалася самостійному вивченню, а тому якихось вагомих наукових напрацювань за цим напрямом у галузі кримінологічних знань поки що немає. Натомість, існує значна кількість кримінологічних теорій, окремих суджень та ідей, за допомогою яких можна спробувати надати поняття детермінації корисливої насильницької злочинності й визначити її складові.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з окреслення кола проблемних питань, на розв'язання яких спрямовуватиметься подальший науковий пошук цієї статті. У розвинених (економічно, соціально, політично, культурно) країнах світу громадськість завжди переймалася проблемами злочинності та ставила її на друге місце після проблем фінансового характеру, тому й запобігання злочинності в цих країнах має соціальний характер та спрямовано на ранній етап виникнення передзлочинної ситуації, тобто на причини та умови, що детермінують злочинність.

Як зауважила Н. М. Ярмиш, питання про детермінацію злочинності у кримінології аж ніяк не є відособленим, локальним. Воно сягає проблеми більш високого порядку – загальнонаукової, філософської проблеми причини й наслідку. Очевидно, що тільки розібравшись у загальних закономірностях, можна екстраполювати їх на окремі, більш вузькі сфери. Розуміючи це, дослідники-кримінологи намагаються пов'язати свої уявлення про причинний зв'язок з тими положеннями, які вони черпають з філософських джерел. Але при цьому видно, що представники правових наук прагнуть звести до мінімуму філософську базу своїх розробок, оскільки для того, щоб зорієнтуватися у величезному масиві філософської літератури, треба надовго відхилитися від вирішення своїх безпосередніх задач. Тому за рамками аналізу, як правило, залишається та обставина, що у філософії єдності думок немає практично з жодної проблеми, у тому числі й з питань причинного зв'язку. Це особливо помітно зараз, в умовах вільної від ідеологічного тиску філософії. Багатоплановість проблем причинності в кримінальному праві, їх пов'язаність з філософією і породжує розмаїття поглядів, позицій, теорій, на які багата кримінально-правова наука, але які, на жаль, не завжди допомагають у вирішенні конкретних життєвих проблем [1, с. 19].

Причини та умови в кримінології об'єднані родовим поняттям кримінологічні детермінанти. Детермінація – поняття, що походить від слів «детермінант», «детермінувати», зокрема, латинське слово «determinare» означає «визначати», відповідно «детермінант» – «що визначає», «детермінувати», «зумовлювати», «детермінація» – «процес зумовлення» [2, с. 327]. Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. До процесу детермінації належать: причини, умови, корелянти. Детермінація включає в себе різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює всі три види детермінації в часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього, і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації. Філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів буття, що поширюється на всі явища і процеси природи та суспільства. Категорія причинності включає в себе такі поняття: причина, умова, наслідок (результат), зв'язок між причиною та наслідком (умовою і причиною, умовою і наслідком), зворотний зв'язок між наслідком і причинами (умовами).

Як зазначає Н. Ф. Кузнєцова, кримінологічна детермінація є видом соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. У свою чергу, ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ [3, с. 24].

Як правильно зауважив В. М. Кудрявцев, у зв'язку з тим, що термін «детермінація» походить від латинського «determinate», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати, то «детермінувати» означає визначити, тобто це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що включає те й інше [4, с. 49].

Н. М. Ярмиш зазначає, що детермінізм – це категорія, яка виражає будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність же – категорія, призначена для того, щоб висловлювати виключно причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення [1, с. 35].

В. В. Лунєєв зауважує, що в ході розвитку сучасної науки розкривається все більше різноманіття форм зв'язку явищ, що виражаються у вигляді співвідношень, що не мають явного й безпосереднього причинного характеру [5, с. 473–474]. Дійсно, причинність у кримінології ніколи не реалізується в «чистому» вигляді, звільненому від присутності інших форм зв'язку, і тільки абстрактно може бути відділена від них. Однак така абстракція може бути плідною й ефективною, оскільки допомагає розкрити причинність кримінальних явищ як основи, на якій ґрунтується вся система соціальних явищ. Але коли причинний зв'язок розкритий, ми повинні знову повернутися до цілісної картини криміногенності, тобто впровадити вивчення причин у складну мережу залежностей. Усі форми причинного й функціонального зв'язку охоплені одним поняттям детермінації. Детермінація –

вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну обумовленість усіх явищ. Вона протистоїть індетермінізму, котрий заперечує загальний характер причинності.

Процес детермінації злочинності є складною взаємодією різних форм зв'язків: не тільки причинних, але й функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших. Під час вивчення детермінації злочинності важливий облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві відбувається завжди за активної участі людей. Поняття детермінації, як зазначає А. П. Закалюк, відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона пов'язана та якими вона обумовлена. Завданням сучасної кримінології є не лише визначення й подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам [6, с. 187].

Коли ми кажемо про детермінізм, то маємо на увазі визначення загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, об'єктів, явищ та процесів, тобто детермінація – найбільш загальна категорія, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів від інших, свідчить про зв'язок між речами та явищами. Саме в такому значенні поняття «детермінація» використовується в науковій літературі. У кримінології цей термін є об'єднуючим для термінів «причини» та «умови».

М. П. Клеймьонов висловлює таку точку зору, що злочинність як складне соціальне явище обумовлене системою детермінант. У цій системі виділяються детермінанти, безпосередньо (генетично) пов'язані зі злочинністю. Комплекси таких детермінант (причин) закономірно породжують наслідок – злочинність. Даний процес називається причинністю й має характер взаємодії між: а) окремими детермінантами; б) причинами і наслідком; в) причинами та умовами. Умови можуть сприяти вчиненню злочинів, перешкоджати реалізації злочинних намірів або бути нейтральними стосовно кримінальної поведінки [7, с. 64–65].

Діалектичний детермінізм (determinio – «визначаю») виражає зв'язок підстави і похідного, причини і наслідку, умов і обумовленого, зв'язок опосередкування [2, с. 228]. Детермінізм означає зв'язок, який має залежність речей (властивостей речей і відношень між ними, подій, процесів, станів) в їх існуванні й зміні від будь-яких факторів. Види детермінації різноманітні: причинний, що обумовлює; кореляційний, функціональний; зв'язок станів; системно-структурний та ін. У філософській літературі зазначається, що існує тридцять два види детермінації, однак розкрито менше однієї третини. Розрізняють причинні та непричинні детермінації. До останньої належить: статистична кореляція, зв'язок станів, системно-структурна детермінація та ін. Типологія детермінації за формами заснована на ступені (силі) залежності: 1) жорстка детермінація (однозначний зв'язок); 2) кореляційні зв'язки; 3) імовірнісні зв'язки; 4) розпливчасті зв'язки. За часом розрізняється детермінація минулим, сьогоденням і майбутнім. За способами – детермінація динамічна (однозначна) і статистична (багатозначна, імовірнісна), інформаційна та фізична. За природою: матеріальна й ідеальна (цільова) [8, с. 23].

Таким чином, кримінологічна детермінація корисливо-насильницької злочинності є різновидом соціальної детермінації. До цього висновку дійшов і Б. М. Головкін [15, с. 223–232]. До процесу детермінації належать причини, умови, корелянти. Детермінація включає різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює всі три види детермінації у часі: детермінацію минулого, теперішнього та майбутнього – і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації.

Детермінація – це зв'язок, що включає різні функції та залежності: спричинення, опосередкування й обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися й подібним чином визначатися та класифікуватися в теорії детермінації злочинності. У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею детермінанти, зокрема обов'язково: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Усі детермінанти цієї ланки утворюють її детермінуючий комплекс.

Причинний ланцюжок включає в себе три основні ланки, що призводять до протиправних вчинків, зокрема:

– перша охоплює те, що передує злочинному діянню, тобто період формування особистості злочинця та взаємодію її з конкретною життєвою ситуацією;

– друга пов'язує причину і наслідок, це зв'язок особистості злочинця з його волею та свідомістю;

– третя (наслідок) включає в себе розвиток причинного зв'язку від акту протиправної поведінки до появи злочинного наслідку.

На основі аналізу праць кримінологів, які вивчали зазначену проблему, можна стверджувати, що існують чотири підходи до розуміння цього питання:

- перший – кондиціоналістський – під причиною розуміються необхідні й достатні умови даного наслідку, сукупність обставин, за яких він мав місце. У працях багатьох учених-кримінологів наведено значну кількість обставин чи факторів, які впливають на злочинність. Г. М. Міньковський наводить їх декілька сотень. Кондиціоналістський підхід характерний для періоду накопичення даних про взаємопов'язані зі злочинністю обставини, при цьому не виокремлюються фактори, що різнобічно впливають на злочинність, а також причини й умови [9];

- другий – традиційний – визначає причиною і наслідком злочинності зовнішній силовий вплив. Так, С. І. Нежурбіда констатує: «... у злочинності є ті активні сили, які своєю дією обумовлюють її існування. Причини конкретного злочину – це, таким чином, ті активні сили, які викликають у суб'єктів інтереси і мотиви для його вчинення» [8]. Традиційний підхід ніколи не використовується як єдиний, оскільки не дає відповіді на запитання: звідки береться цей зовнішній вплив? З його допомогою можна встановити, чи мають вплив певні акції, процеси на явище, яке вивчається;

- третій – традиційно-діалектичний – визначає, що причиною є все те, що породжує цей наслідок. Так, Н. Ф. Кузнецова зауважує, що «причинами та умовами злочинності іменується система соціально-негативних, з точки зору пануючих суспільних відносин, явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. До причин злочинності слід віднести соціально-психологічні детермінанти, які включають елементи економічної, політичної, правової, побутової психології на різних рівнях суспільної свідомості». Згідно з поглядами представників цього напрямку, причини й умови злочинності завжди є соціальними явищами: соціально-психологічні, соціально-економічні, ідеологічні та інші. Вони соціальні за своєю сутністю (суперечать інтересам пануючих у суспільстві сил) і наслідками (завдають шкоди суспільству та його членам). Причини й умови злочинності та злочинів – завжди негативні явища й процеси, які суперечать домінуючим у суспільстві соціально-економічним, ідеологічним та правовим відносинам. Представники цього підходу ставили питання щодо співвідношення впливу об'єктивного і суб'єктивного факторів на злочинність. Вони відокремлюють об'єктивний і суб'єктивний фактори, демонструючи їх вплив у такий спосіб: матеріальні умови життя

людей визначають суспільну свідомість, а вже вона – злочинність. Тому і представники даного напрямку сприймають суспільну психологію як безпосередню причину злочинності [3];

- четвертий – інтеракціоністський – передбачає, що причину злочинної поведінки і злочинності слід розглядати як взаємодію середовища та людини. І зовнішні, і внутрішні причини діють одночасно. Отже, злочинність як соціальне явище, яке не існує поза людьми та їхньою поведінкою, слід розглядати як наслідок соціальної взаємодії.

Усі підходи мають право на існування, але все ж таки перевагу слід надавати інтеракціоністському підходу, що визначає саме взаємодію об'єктивного (матеріального середовища, що оточує нас усіх) і суб'єктивного (здатності особистості самостійно оцінювати зовнішній вплив на неї, залежно від її якостей та властивостей, і в кінцевому підсумку – сприймати чи відкидати його) [10, с. 64].

Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які детермінують її як свій наслідок. Причини та умови злочинності – це не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, яка є єдністю й цілісністю взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів. Причини – це явища (системи), що породжують інші явища (системи) – наслідок. Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. При визначенні того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основних елементи, один з яких «причина», а другий – «наслідок». До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, що складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості.

Другим, після причини, видом детермінант є умови. Ними можуть бути різноманітні фактори, які сприяють чи створюють можливість виникнення наслідку. Їх дія на наслідок опосередкована причиною. Категорія «умова» пов'язана з категорією «можливість» та «ймовірність». Умови не містять тих потенційних сил, якими володіють причини для породження наслідку. Але вони забезпечують дію (вияв) причини. Без умов, без взаємодії їх із причиною остання або не буде діяти, або не з'явиться. За наявності одних тільки умов можливість появи наслідку не перетворюється на реальну дійсність.

Взаємодія умов та причин побудована за типом детермінації минулого-теперішнього. Залежно від цього, умови поділяються на дві групи: а) умови виникнення (формування) причини; б) умови забезпечення результативного процесу заподіяння.

Третім видом детермінант є корелянти. Їх зв'язок з наслідком – кореляція. Це багатфакторна детермінація в масових системах, за допомогою якої зміни одних факторів у напрямі збільшення або зменшення спричиняють зміни інших факторів. Це зв'язок відповідності, більш або менш синхронної залежності декількох явищ один від одного. У зв'язку з цим, синтезуються необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причини і наслідки, визначеність і невизначеність, однозначність і неоднозначність. Кореляційний детермінізм відіграє значну роль у масових явищах, до яких належить і злочинність. Визначення наявності або відсутності кореляції між явищами, що вивчаються, є обов'язковим етапом, який передує дослідженню причинної та обумовленої детермінації [9, с. 11].

Таку думку поділяє й О. Г. Кобан, яка однією з перших почала заперечувати формальний підхід до права та вважати за необхідне вивчати його в тісному зв'язку із соціальними явищами. У своїх працях вона доводила необхідність пошуку балансу між такими факторами, як особистісні якості, особистий досвід, психічний стан, умови людської діяльності та культурна спадщина минулого. Результатом цього історичного періоду є обґрунтування впливу соціальних явищ на правові системи, їх двосторонній зв'язок і розвиток [11, с. 54].

Як вважав І. І. Карпець, «Злочинність є закономірне для соціалізму явище, що має соціальний характер: її причини кореняться в суперечностях і недоліках розвитку нашого суспільства». Тому злочинність виникає внаслідок причин, що наявні в суспільстві, та супроводжується втягненням у злочинну діяльність осіб, які раніше не вчиняли злочинів,

представників найрізноманітніших соціальних груп, зокрема військовослужбовців, науковців, студентів. Ще однією особливістю злочинності є здатність зворотного впливу на суспільне ставлення [12].

Слушною є позиція Н. Ф. Кузнєцової, яка поділяє криміногенні детермінанти за змістом на соціально-психологічні, соціально-економічні, організаційно-управлінські та ін. [2].

Фахівці вітчизняної кримінології дотримуються соціально-психологічного підходу, основною причиною злочинності якого є деформація суспільної психології, яка породжує вплив на злочинність економічних, політичних та інших криміногенних факторів [13, с. 306–314]. Прихильником особистісного підходу є вітчизняний учений А. П. Закалюк, який у сфері побутової психології людей (так звана індивідуалістична психологія) визначав безпосередні причини злочинності як соціального явища, а отже, причини існування і зміст особливостей цієї психології прямо не зумовлюють злочинність і тому можуть розглядатися лише як її умови [6, с. 210–212]. У свою чергу В. В. Голіна та Б. М. Головкін стверджують про криміногенно-деформовану суспільну свідомість, яка обумовлює масову (колективну) злочинну діяльність [14, с. 74–75; 15]. Недосконалість цього підходу полягає в надмірній психологізації причин злочинності, змішуванні детермінації індивідуальної злочинної поведінки з детермінацією злочинності (при цьому соціально-економічні фактори розглядаються не як умови, а як більш глибокі причини злочинності), спрощенні реальних процесів детермінації злочинності, оскільки штучно виключається з розгляду увесь спектр елементів культури й суспільства, що впливають на зміст та особливості психології людей [16, с. 155].

Причини відрізняються від умов злочинності, під якими розуміється комплекс явищ, що не породжують злочинність, але впливають на неї та сприяють її виникненню й існуванню. Критичним є твердження, що причини й умови є тотожними поняттями, хоч у деяких випадках причина злочинності може виступати умовою злочинності і навпаки. Деякі кримінологи, крім причин та умов, виділяють ще й інші детермінанти (зокрема кореляцію, функціональний зв'язок, зв'язок станів). А. Ф. Зелінський пропонує у кримінологічних дослідженнях використовувати чотири види зв'язків: генетичний (причинний), зв'язок станів, розвитку і взаємодії [10, с. 34–36]. А. П. Закалюк виокремлює кореляти злочинності й детермінанти іншого (не кореляційного) зв'язку, у тому числі й функціональну залежність [6, с. 185–192].

У кримінології існують різні підходи до структури детермінізму злочинності. Найбільш поширеним є поділ цих детермінант за такими критеріями, як рівень дії, сфера дії та її характер. Ураховуючи викладене, доцільним видається поділ системи криміногенних детермінант корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються в Україні, на три рівні:

I-й – макрорівень (у суспільстві загалом) – це ті соціальні явища і процеси, які обумовлюють корисливу злочинність проти власності та є похідними від причин й умов злочинності загалом у країні;

II-й – мікрорівень (в окремих соціальних групах), які притаманні саме грабеджам, розбійним нападам, бандитизму тощо, що вчиняються в суспільстві та продукують вчинення інших злочинів;

III-й – особистісний рівень (окремих особистостей) – це безпосередні причини й умови конкретної злочинної поведінки.

Висновки. Підводячи підсумки, варто підтримати Б. М. Головкіна [15, с. 223] у тому, що кримінологічна проблема детермінації злочинності має дискусійний характер і не знаходить однозначного вирішення науковим співтовариством. Не викликає заперечень, що детермінація злочинності – різновид соціальної детермінації, котра, у свою чергу, є складовою філософського вчення найвищого рівня абстракції – діалектичного детермінізму – загального закону про універсальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість між предметами, явищами, процесами, подіями природи й суспільства. Звідси на детермінацію корисливої насильницької злочинності поширюються всі закони й категорії

діалектики, а також основоположні принципи причинності, системності, розвитку, взаємодії, самодетермінації, відображення, рівневої організації явищ і процесів суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. 512 с.
2. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. Київ : Аконт, 2006. Т. I. 926 с.
3. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации : монография / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.
4. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) : монография. Москва : ТК Велби, 2007. 176 с.
5. Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник. Москва : Изд-во Юрайт, 2011. Т. 1: Общая часть. 1003 с.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної управлінської криминології: теорія і практика. У 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
7. Клейменов М. П. Криминология : учебник. Москва : НОРМА, 2008. 448 с.
8. Нежурбіда С. І. Криминологічне вчення про причинність злочинності / дис.....д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 605 с.
9. Криминология : учебник / под ред. В. К. Звирбуля, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковско-го. Москва : Юрид. лит., 1979. 304 с.
10. Зелінський А. Ф. Криминологія : навч. посіб. Харків : Рубікон, 2000. 240 с.
11. Кобан О. Г. Соціологічна теорія права Є. Ерліха : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 199 с.
12. Карпец И. И. Проблема преступности. Москва : Юрид. лит., 1969. 168 с.
13. Курс криминології: Загальна частина : підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
14. Криминологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
15. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.
16. Бачинин В. А. Методологические проблемы каузально-детерминационного анализа правовых реалий. *Правоведение*. 2007. № 3 (4). С. 149–158.

References

1. Yarmysh, N. N. (2003). *Teoreticheskie problemy prichinno-sledstvennoj svyazi v ugovnomn prave (filosofsko-pravovoj analiz): monografiya*. [Theoretical problems of causation in criminal law (philosophical and legal analysis) : monograph]. Har'kov : Pravo, 512 s. [in Russian].
2. *Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy : u 3-kh t.* [A new interpretative dictionary of the Ukrainian language: in 3 volumes]. Kyiv : Akonit, 2006. T. I. 926 s. [in Ukrainian].
3. Kuznecova, N. F. (1984). *Problemy kriminologicheskoy determinacii: monografiya: pod red. V. N. Kudryavceva*. [Problems of criminological determination : monograph: ed. V.N. Kudryavtseva]. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 208 s. [in Russian].
4. Kudryavcev, V. N. (2007). *Prichinnost' v kriminologii (O strukture individual'nogo prestupnogo povedeniya) : monografiya*. [Causation in criminology (on the structure of individual criminal behavior) : monograph]. Moskva : TK Velbi, 176 s. [in Russian].
5. Luneev, V. V. (2011). *Kurs mirovoj i rossijskoj kriminologii : uchebnik*. [The course of world and Russian criminology: a textbook]. Moskva : Izd-vo YUrajt. T. 1 : Obshchaya chast', 1003 s. [in Russian].
6. Zakaliuk, A. P. (2007). *Kurs suchasnoi upravlinskoj kryminolohii: teoriia i praktyka. U 3 kn.* Kyiv : In Yure. Kn. 1: Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky, 424 s. [in Ukrainian].
7. Klejmenov, M. P. (2008). *Kriminologiya : uchebnik*. [Criminology : a textbook]. Moskva : NORMA, 448 s. [in Russian].
8. Nezhurbida, S. I. (2015). *Kryminolohichne vchennia pro prychnnist zlochynnosti: dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08*. [Criminological doctrine of the causality of crime]. Kyiv, 605 s. [in Ukrainian].
9. *Kriminologiya : uchebnik : pod red. V. K. Zvirbulya, N. F. Kuznecovoj, G. M. Min'kovskogo*. [Criminology : a textbook]. Moskva : YUrid. lit., 1979. 304 s. [in Russian].

10. Zelinskyi, A. F. (2000). Kryminolohiia : navch. posib. [Criminology : a textbook]. Kharkiv : Rubikon, 240 s. [in Ukrainian].
11. Koban, O. H. (2014). Sotsiolohichna teoriia prava Ye. Erlikha : dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.01. [Sociological theory of law E. Ehrlich]. Kyiv, 199 s. [in Ukrainian].
12. Карпец, I. I. (1969). Problema prestupnosti. [Crime problem]. Moskva : YUrid. lit., 168 s. [in Russian].
13. Kurs kryminolohii: Zahalna chastyna : pidruchnyk: u 2 kn. : O. M. Dzhuzha, P. P. Mykhailenko, O. H. Kulyk ta in.; za zah. red. O. M. Dzhuzhy. [Criminology course: General : textbook: in 2 books]. Kyiv : Yurinkom Inter, 2001. 352 s. [in Ukrainian].
14. Kryminolohiia : pidruchnyk : V. V. Holina, B. M. Holovkin, M. Yu. Valuiska ta in; za red. V. V. Holiny, B. M. Holovkina. [Criminology : a textbook]. Kharkiv : Pravo, 2014. 440 s. [in Ukrainian].
15. Holovkin, B. M. (2011). Koryslyva nasylnytska zlochynnist v Ukraini: fenomen, determinatsiia, zapobihannia : monohrafiia. [Self-serving violent crime in Ukraine: phenomenon, determination, prevention : monograph]. Kharkiv : Pravo 440 s. [in Ukrainian].
16. Bachinin V. A. (2007). Metodologicheskie problemi kauzal'no-determinacionnogo analiza pravovih realij. *Pravovedenie*. № 3 (4). S. 149–158 [in Russian].

Semenyshyn Mykola,
PhD in Law, doctoral student
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4892-2843>

CRIMINOLOGICAL DETERMINATION OF SELFISH AND VIOLENT CRIME

It is noted that in criminological science, as well as other sciences, there is a stable tendency not only to isolate the cause from the whole complex of determinants, but also to contrast it with the last. This is due to the very specific status of the reason - the fact that only it has a genetic property, the ability to produce a consequence. Other determinants alone do not lead to this. They can only be background circumstances that more or less contribute to the process of causing socially dangerous consequences of a criminal offense. Therefore, cause and condition are different determinants. The problem of the determination of self-aggrandizing crime is central and perhaps the most difficult of all known criminology, which has not yet found a definite scientific solution. In its simplest form, the phenomenology of the doctrine of selfish and violent crime causes the conditions for the objective reflection of what is usually considered subjective - consciousness and its manifestations such as motive, purpose, setting. Generation and conditioning are properties that are exclusively caused by cause and effect. Therefore, it is precisely because of these specific characteristics that selfish-violent determination and causality should be determined. Criminological selfish-violent determination is a form of social determination. Its mechanism includes various functions and dependencies: both causes and conditions (correlates). Determinism expresses any conditionality of phenomena, objects, processes, all kinds of connections between them. Causality also points to the genetic link of the consequence to the specific cause as the main factor in its occurrence. Correlates reproduce a correlation that can subsequently be refined into another type (conditioned, mediated) as it is determined by nature. Causation is a type of determination that involves the production of one phenomenon (cause) of another phenomenon (consequence). The cause is manifested in a two-element link (cause-effect), a causal chain (where there are as many causes and effects as there are links in that chain), and a causal network or chain tree. The determining of the cause is the direct production of the consequence. Conditioning is another type of determination which is to create the possibility (likelihood) of the occurrence of an effect by facilitating the formation of the cause and creating the conditions for its realization. The interaction of cause and condition creates consequence. However, interaction is only a mechanism for linking cause and condition. The interaction does not replace the cause, does not acquire its function, and does not transmit causation to the conditions. In each link of the causal chain, in addition to the cause itself, there are other determinants associated with it: the conditions of formation of the cause of that link and the conditions that contribute to the occurrence of the effect of the said cause. Correlates may also be present in this link. All determinants of this link make up its deterministic complex.

Key words: crime; selfish and violent crime; determination; reasons; conditions, conditioning.

Надійшла до редколегії 20.02.2020

РОЗДІЛ V

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК: 343.13+ 34.037

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-169-176>

Бабенко Ірина Юріївна,

здобувач

(Донецький юридичний інститут МВС України,

м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7871-093X>

ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Статтю присвячено визначенню та систематизації гарантій прав та свобод учасників досудового кримінального провадження в межах сучасного законодавства України на стадії досудового розслідування та до його початку тощо. Установлено неузгодженість норм КПК під час визначення статусу деяких учасників кримінального провадження. Виокремлено групи гарантій учасників кримінального провадження.

Ключові слова: гарантії прав людини; кримінальне провадження; досудове розслідування; заявник; потерпілий; спеціаліст; понятий; викривач; учасник кримінального провадження; права людини.

Постановка проблеми. Норми Конституції України встановлюють, що права й свободи людини та їхні гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3), конституційні права й свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ч. 2 ст. 22). Окрім цього, громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом (ч. 1 ст. 24).

Найбільшої актуальності ці положення набувають у сфері кримінальних процесуальних відносин, коли держава застосовує до окремих осіб заходи примусу (затримання, тримання під вартою, відсторонення від посади й под.) та суттєво обмежує їхні права та свободи, виконуючи завдання кримінального провадження – захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження [1, ст. 2].

Гарантуючи охорону прав людині, держава має дотримуватися балансу, щоб, з одного боку, кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, щоб ніхто не був підданий необґрунтованому процесуальному примусу й щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура за умови швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду.

У деяких ситуаціях, діючи в інтересах одного з учасників кримінального провадження та поновлюючи його втрачені або обмежені права, держава має суттєво обмежувати або позбавляти деяких прав іншого учасника. Саме через пошук розумного балансу та необхідність реального забезпечення прав учасників кримінального провадження, гарантованих Конституцією України та міжнародними конвенціями, ратифікованими нашою державою, це питання є актуальним як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із прийняттям КПК 2012 року виникла необхідність актуалізації досліджень у сфері гарантій прав людини на стадії досудового розслідування, тому науковці приділяють увагу питанню забезпечення прав людини на його різних етапах.

Окремі аспекти гарантій забезпечення прав осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування розглядалися в працях О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, Є. Д. Лук'янчикова, В. В. Рожнової, О. С. Старенького, О. Ю. Татарова, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, О. Ю. Хабло, С. С. Чернявського, А. В. Шевчишена, В. Ю. Шепітька, Д. О. Шумейка тощо. Водночас у їхніх роботах розглядалися лише загальні аспекти гарантування прав учасників кримінального провадження або торкалися тільки окремих аспектів проблеми.

Майже всі науковці розглядають права людини виключно на етапі досудового розслідування, залишаючи поза увагою етап, що передує внесенню відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою цієї статті є визначення та систематизація гарантій прав та свобод учасників досудового кримінального провадження в межах сучасного законодавства України на стадії досудового розслідування та до його початку тощо.

Виклад основного матеріалу. Гарантії прав і свобод людини та громадянина – це необхідна передумова виконання суб'єктами правовідносин обов'язків, покладених на них для реалізації зазначених прав і свобод [2]. Гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених Конституцією можливостей до реальної дійсності [3, с. 53]. Це система умов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, набуття і реалізації своїх прав і свобод [4, с. 321].

Т. М. Добровольська вважає, що кримінально-процесуальними гарантіями є встановлені нормами кримінально-процесуального закону різні за своїм конкретним змістом засоби, які сукупно забезпечують особам, що беруть участь у справі, можливість реалізувати надані їм права [5, с. 133].

Найбільш традиційною є градація зазначених гарантій на загальні (загальносоціальні) та спеціальні (юридичні) [6, с. 14]. У теорії права також розрізняють два основних види гарантій: загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні та організаційні) [7].

Набуваючи статусу учасника кримінального провадження, суб'єкти правових відносин отримують відповідні гарантії, які мають забезпечити рівні можливості для реалізації, захисту та поновлення їхніх прав.

Згідно з КПК України, кримінальне провадження включає стадію досудового розслідування, яке має чіткі розмежування в часі та, відповідно до встановлених норм, починається лише з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта; клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України) [1]. При цьому КПК передбачає, що деякі процедури та процесуальні дії можуть проводитися до початку зазначеної стадії кримінального провадження.

Ст. 3 КПК України визначає перелік, згідно з яким учасники кримінального провадження – це сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивіль-

ний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, у тому числі викривач, свідок та його адвокат, понятій, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації, секретар судового засідання, судовий розпорядник [1].

Кожен з учасників кримінального провадження набуває статусу на певному етапі та водночас отримує відповідні гарантії захисту своїх прав. Проте деякі з учасників набувають такого статусу ще до початку досудового розслідування та мають можливість їх застосовувати, на відміну від інших учасників, які можуть застосовувати свої права лише після внесення відомостей до ЄРДР. Керуючись цим принципом, гарантії прав учасників кримінального провадження (людини) можемо поділити на 2 групи:

- 1) гарантії прав людини в кримінальному провадженні до початку досудового розслідування;
- 2) гарантії прав людини на стадії досудового розслідування.

Так, до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР особа може набути статусу заявника, зокрема викривача, понятого та спеціаліста. Заявник фактично стає учасником кримінального провадження вже після подання заяви про вчинене кримінальне правопорушення та отримує певні специфічні права, згідно зі ст. 60 КПК України, а понятій стає суб'єктом відповідних прав та обов'язків лише під час проведення певних слідчих (розшукових) дій та складання відповідних процесуальних документів, але теж до початку досудового розслідування. Такі випадки мають місце під час проведення огляду місця події в невідкладних випадках – до внесення відомостей до ЄРДР.

Щодо процесуального статусу заявника, то КПК визначає, що це фізична або юридична особа, яка звернулась із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, і *не є потерпілим* (курсив мій. – І. Б.) [1, ст. 60].

Відповідно, заявник – це особа, яка має відомості про кримінальне правопорушення та вже після внесення відомостей до ЄРДР може набути статусу свідка.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 КПК України, права та обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (курсив мій. – І. Б.). Отже, потерпілий набуває свого процесуального статусу вже з моменту подання заяви, а не з моменту внесення відомостей до ЄРДР, якому, відповідно до ч. 3 ст. 214 КПК України, може передувати проведення огляду місця події.

Таким чином, законодавець до початку досудового розслідування (до внесення відомостей до ЄРДР) наділяє процесуальними правами та обов'язками заявника, понятого, спеціаліста та потерпілого. Проте стосовно потерпілого ця позиція не узгоджується із ч. 1 ст. 56 КПК України, яка розпочинається словами *«протягом кримінального провадження потерпілий має право»* (курсив мій. – І. Б.).

Тому, набуваючи процесуального статусу потерпілого до внесення відомостей до ЄРДР, тобто до початку досудового розслідування, користуватися своїми процесуальними правами та обов'язками потерпілий має право лише після внесення відомостей до ЄРДР.

Аналогічно ч. 1 ст. 71 КПК України визначає, що спеціаліст у кримінальному провадженні може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду. У другій частині законодавець також констатує, що спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду. Отже, норми КПК фактично виключають можливість участі спеціаліста в огляді місця події, яке проводиться до

внесення відомостей до ЄРДР та початку досудового розслідування, та користуватися своїми правами.

Відповідно, законодавцю доцільно надати тлумачення категорії «початок досудового розслідування», ураховуючи момент його фактичного започаткування – проведення огляду місця події, або юридичний момент – унесення відомостей до ЄРДР.

Окрім цього, чинний КПК України оминає питання визначення та виокремлення прав понятого. Водночас ст. 22 КПК України 1961 р. правом понятого визначала можливість знати, для участі в провадженні яких виконавчих дій його запрошено, на підставі якого виконавчого документа вони провадяться, а також робити зауваження із приводу провадження виконавчих дій. Уважаємо доцільним доповнити гл. 5 КПК України та визначити права понятого.

Також у нормативних документах немає єдиного визначення статусу викривача.

Закон України «Про запобігання корупції» (далі – Закон) визначає, що *викривач* – це фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, учинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю в передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [8].

Проте КПК України надає інше визначення, згідно з яким *викривач* – це фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулася із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування.

Ця норма також має бути переглянута законодавцем та набути єдиного офіційного тлумачення.

Уважаємо, що *гарантіями прав людини, що функціонують до внесення відомостей до ЄРДР* мають бути:

- процедурна форма;
- правовий статус;
- загальні засади судочинства;
- прокурорський нагляд;
- судовий та відомчий контроль;
- юридична відповідальність (курсив мій. – І. Б.).

Особливістю цих гарантій є їхнє унормування не тільки змістом КПК України, а й положеннями інших нормативно-правових актів (у тому числі підзаконних нормативно-правових актів) національного законодавства. Наприклад, процедурна форма прийняття заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, закріплена в розділі II Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події (Наказ МВС України від 08.02.2019 № 100) [9]. Окрім цього, заяви та повідомлення, за якими прийнято рішення відповідно до Закону України «Про звернення громадян» або Кодексу України про адміністративні правопорушення, надаються для ознайомлення за письмовим зверненням органів прокуратури. Таким чином, заяви перевіряють на наявність у них повідомлень про кримінальні правопорушення та законність їхнього невнесення до ЄРДР. Також положення про прокурорський нагляд за органами, що провадять досудове слідство, закріплені в Законі України «Про прокуратуру» (п. 3 ч. 1 ст. 2) [10].

До того ж у чинному КПК України істотно розширені функції судового контролю за органами досудового розслідування, основною метою якого є забезпечення законних прав та інтересів учасників кримінального провадження. Таке нововведення О. Кучинська вважає одним із найбільш демократичних аспектів нового КПК [11].

Гарантіями прав людини на досудовому розслідуванні є:

- кримінальна процесуальна форма досудового розслідування;
- кримінальний процесуальний статус учасників досудового розслідування;
- засади досудового кримінального провадження;
- нагляд прокурора у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням;
- судовий та відомчий контроль за досудовим розслідуванням;
- кримінальна та кримінальна процесуальна відповідальність учасників досудового розслідування (курсив мій. – *І. Б.*).

Відмінністю вказаних гарантій від попередніх полягає в тому, що вони регулюються нормами КПК України.

До речі, суб'єктами цієї групи прав можуть бути учасники кримінального провадження тільки після початку досудового розслідування та набуття кожним із них певного процесуального статусу. Виняток складає заявник, який після внесення відомостей до ЄРДР має змінити свій статус (як-от набути статусу свідка або ін.).

Традиційно увага науковців та правозахисників більш прикута до другої групи прав, бо вважається, що саме на цьому етапі кримінального провадження права людини найбільш уразливі та внаслідок різних обставин порушуються найчастіше.

Проте, згідно зі щорічною доповіддю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, протягом 2018 року до нього надійшло 273 повідомлення щодо невнесення відомостей до ЄРДР, за якими до органів прокуратури надіслано 72 листи. Лише в 7 випадках за результатами проведених органами прокуратури перевірок унесено відомості до ЄРДР, в інших випадках Уповноваженому повідомлено, що не виявлено підстав для внесення відомостей до ЄРДР та проведення досудового розслідування [12, с. 34]. Для порівняння, у 2018 році зі скаргами про порушення прав на стадії досудового розслідування до омбудсмена звернулося 2 094 особи. Тобто відсоток скарг на порушення прав людини до початку досудового розслідування складає більше 13 %. На нашу думку, ця група прав також потребує належної уваги з боку науковців та правозахисних органів.

Розглянувши кожну із груп, ми дійшли висновку, що гарантії прав людини в кримінальному провадженні, що реалізуються до початку досудового розслідування, порівняно з гарантіями, що діють на стадії досудового розслідування, є більш спеціальними та використовуються лише на стадії досудового розслідування.

Наприклад, у КПК закріплено право підозрюваного заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо. Проте реалізувати це право можна тільки за умови настання певних обставин – унесення відомостей до ЄРДР та початку досудового розслідування. Або слідчий органу досудового розслідування має право проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених КПК України. При цьому слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, тобто скористатися цим правом слідчий може лише після внесення відомостей до ЄРДР (курсив мій. – *І. Б.*). Це означає, що зазначені права дають можливість учасникам провадження сприяти процесу реалізації, захисту та поновленню своїх прав і свобод.

Разом із тим гарантії прав людини, що розповсюджуються на етап кримінального провадження до початку досудового розслідування можуть також діяти щодо інших видів юридичних процесів, зокрема адміністративного, цивільного або господарського проваджень.

До особливостей гарантій прав людини на стадії досудового розслідування доцільно зарахувати також те, що вони закінчують свою дію разом з остаточним прийняттям рішення щодо кримінального провадження, яке не підлягає оскарженню. У цьому випадку учас-

ники кримінального провадження втрачають свій процесуальний статус та мають бути поновлені у своїх правах у разі їхніх обмежень або припинити користуватися спеціальними правами, якими вони були наділені, користуючись відповідним статусом.

Висновки. Таким чином, урахувавши викладене вище, гарантії прав людини на досудовому кримінальному провадженні можна поділити на такі групи:

а) гарантії прав людини в кримінальному провадженні до початку досудового розслідування;

б) гарантії прав людини на стадії досудового розслідування.

При цьому гарантії прав людини в кримінальному провадженні, що реалізуються до початку досудового розслідування, порівняно з гарантіями, що діють на стадії досудового розслідування, є більш спеціальними та використовуються насамперед на стадії досудового розслідування.

До того ж гарантії прав людини, що розповсюджуються на етап кримінального провадження до початку досудового розслідування, можуть також діяти стосовно інших видів юридичних процесів, зокрема адміністративного, цивільного або господарського проваджень.

Однак неузгодженість окремих норм КПК призводить до того, що потерпілий, набуваючи свого процесуального статусу під час подання заяви про кримінальне правопорушення, отримує гарантії його забезпечення лише в межах кримінального провадження, а не до його початку.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України станом на 13.03.2020 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 06.03.2020).
2. Енциклопедія сучасної України. Гарантії прав і свобод людини та громадянина. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680 (дата звернення: 06.03.2020).
3. Александренко О. В., Кузьмічова Є. В. Гарантії забезпечення охорони професійної таємниці в кримінальному процесі. *Юридична наука*. 2013. № 12/2013. 304 с.
4. Перевалов В. Д. Теория государства и права : учебник и практикум для прикладного бакалавриата. 5-е изд., перераб. и доп. Москва : издательство «Юрайт», 2016. 341 с.
5. Добровольская Т. Н. Гарантии прав граждан в советском уголовном судопроизводстве. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 133.
6. Волчанская А. Н. Государственные гарантии защиты прав человека в России: теоретико-правовой аспект : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. юр. наук : 12.00.01. Саратовская государственная юридическая академия. Саратов : 2013. 26 с.
7. Панасюк О. В. Сутність та види гарантій забезпечення законності і дисципліни в органах Державної податкової служби України. *Форум права*. 2010. № 3. С. 338–343.
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII (із змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 06.03.2020).
9. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 08.02.2019 № 100. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19> (дата звернення: 06.03.2020).
10. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 06.03.2020).
11. Кучинська О. Гарантії забезпечення прав учасників кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Слово Національної школи суддів України*. № 1 (1). 2012. С. 71.
12. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Київ : 2018. 136 с.

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy stanom na 13.03.2020 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws.show.4651-17](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17) (data zvernennia: 06.03.2020). [in Ukrainian].
2. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Harantii prav i svobod liudyny ta hromadianyna. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [Encyclopedia of modern Ukraine. Guarantees of human and citizen's rights and freedoms]. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680 (data zvernennia: 06.03.2020). [in Ukrainian].
3. Aleksandrenko, O. V., Kuzmichova, Ye. V. (2013). Harantii zabezpechennia okhorony profesiinoi taiemnytsi v kryminalnomu protsesi [The guarantee of guard of professional secret is in criminal process]. *Yurydychna nauka*. № 12/2013. 304 s. [in Ukrainian].
4. Perevalov, V. D. (2016). Teoriya gosudarstva i prava : uchebnyk i praktikum dlya prikladnogo bakalavriata [Theory of state and law: textbook and workshop for applied undergraduate]. 5-e izd., pererab. i dop. Moskva : Izdatel'stvo YUrajt, 2016. 341 s. [in Russian].
5. Dobrovol'skaya, T. N. (1980). Garantii prav grazhdan v sovetskom ugolovnom sudoproizvodstve [Guarantees of the rights of citizens in Soviet criminal proceedings]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*. № 2. S. 133. [in Russian].
6. Volchanskaya, A. N. (2013). Gosudarstvennye garantii zashchity prav cheloveka v Rossii: teoretiko-pravovoy aspekt: avtoref. dis. na soisk. uch. st. kand. jur. nauk : 12.00.01. [State guarantees for the protection of human rights in Russia: theoretical and legal aspect]. Saratovskaya gosudarstvennaya yuridicheskaya akademiya. Saratov. 26 s. [in Russian].
7. Panasiuk, O. V. (2010). Sutnist ta vydy harantii zabezpechennia zakonnosti i dystsypliny v orhanakh Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy [The essence and types of guarantees for ensuring of equality and discipline in the bodies of the State Tax Service of Ukraine]. *Forum prava*. № 3. S. 338–343. [in Ukrainian].
8. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII (iz zminamy ta dopovnenniamy) [On the prevention of corruption]. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws.show.1700-18](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show.1700-18) (data zvernennia: 06.03.2020). [in Ukrainian].
9. Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia yedynoho obliku v orhanakh (pidrozdilakh) politsii zaiv i povidomlen pro kryminalni pravoporushennia ta inshi podii: nakaz MVS Ukrainy vid 08.02.2019 № 100 [On approval of the procedure of maintaining of the unified registration in the bodies (units) of police and reports about criminal offenses and other events]. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws.show.z0223-19](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show.z0223-19) (data zvernennia: 06.03.2020). [in Ukrainian].
10. Pro prokuraturu : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № № 1697-VII [On the Prosecutor's Office]. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws.show.1697-18](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show.1697-18) (data zvernennia: 06.03.2020). [in Ukrainian].
11. Kuchynska, O. (2012). Harantii zabezpechennia prav uchasykiv kryminalnoho provadzhennia za novym Kryminalnym protsesualnym kodeksom Ukrainy [Guarantees of ensuring of the rights of participants in criminal proceedings according to the new Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy*. № 1 (1). S. 71. [in Ukrainian].
12. Shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini [Annual report of the Ombudsman on the status of observance and protection of human and citizen's rights and freedoms in Ukraine]. Kyiv : 2018. 136 s. [in Ukrainian].

Babenko Iryna,

aspirant

(Donetsk Law Institute of the MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7871-093X>

GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article is devoted to the definition and systematization of guarantees of the rights and freedoms of participants in criminal proceedings within the framework of modern legislation of Ukraine at the stage of pre-trial investigation and before it begins. There was established inconsistency of the norms of the Code of Criminal Procedure in determining of the status of some participants in criminal proceedings. There were distinguished groups of guarantees for participants in criminal proceedings. While guaranteeing the pro-

tection of human rights, the state must maintain a balance so that, on the one hand, everyone who has committed a criminal offense is held accountable in accordance with the extent of his or her guilt. On the other hand not a single innocent person is accused or convicted, so that no person is subjected to unjustified procedural compulsion and so that a proper legal procedure is applied to each participant in criminal proceedings on condition of fast, complete and impartial investigation and trial. In some situations, acting in the interests of one of the participants in criminal proceedings and renewing his or her lost or limited rights, the state should significantly limit or deprive some of the rights of another participant. Searching for a reasonable balance and the need for real enforcement of the rights of participants in criminal proceedings guaranteed by the Constitution of Ukraine and the International Conventions, ratified by our state, we considered the issue of guarantees of the rights and freedoms of participants in criminal proceedings in a theoretical aspect.

Key words: *guarantees of human rights; criminal proceedings; pre-trial investigation; applicant; victim; specialist; witness of an investigative action; whistleblower; participant in criminal proceedings; human rights.*

Надійшла до редколегії 20.02.2020

УДК: 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-177-183>

Волобуєв Анатолій Федотович,
доктор юридичних наук, професор
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9419-7446>

Меденцев Анатолій Миколайович,
кандидат юридичних наук
(Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1414-4529>

СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНА ГРУПА ЯК СУБ'ЄКТ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Аналізується наявна процедура створення і функціонування слідчо-оперативних груп під час досудового розслідування. Відзначаються недосконалість чинного кримінального процесуального законодавства щодо визначення повноважень прокурора й керівника органу досудового розслідування стосовно створення і керівництва слідчо-оперативної групи в процесі розслідування у складних кримінальних провадженнях та негативні наслідки під час судового розгляду. Сформульовані пропозиції з питання правового врегулювання діяльності слідчо-оперативної групи як суб'єкта досудового розслідування та ролі прокурора як процесуального керівника.

Ключові слова: *слідчо-оперативна група; досудове розслідування; прокурор; процесуальне керівництво; керівник органу досудового розслідування.*

Постановка проблеми. Вивчення практики досудового розслідування кримінальних правопорушень дає підстави для констатації існування однієї з болісних проблем досудового розслідування – упорядкування та узгодження діяльності різних уповноважених суб'єктів. За своєю сутністю досудове розслідування є пізнавальним процесом, який можуть здійснювати кілька суб'єктів, котрі, відповідно до чинного КПК України, належать до сторони обвинувачення і наділені різним статусом і повноваженнями, а саме:

- 1) прокурор (ст. 36 КПК);
- 2) керівник органу досудового розслідування (ст. 39 КПК);
- 3) слідчий органу досудового розслідування (ст. 40 КПК);
- 4) оперативні підрозділи (ст. 41 КПК).

У зв'язку з наділенням указаних суб'єктів певною сукупністю повноважень щодо виконання слідчої роботи в кримінальному провадженні, виникає багато проблемних питань стосовно організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням, проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Особливо яскраво це виявляється під час створення і функціонування слідчо-оперативних груп (далі – СОГ) для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, які виступають організаційною формою об'єднання зусиль слідчих та оперативних підрозділів у кримінальному провадженні. Саме докази, отримані СОГ під час досудового розслідування, зокрема під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, стають об'єктом критичного аналізу (переважно з точки зору дотримання процесуальної форми отримання доказів) з боку сторони захисту в процесі судового розгляду [1, с. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням створення та функціонування СОГ як одного з ефективних шляхів покращення взаємодії слідчих та оперативних підрозділів правоохоронних органів протягом багатьох років цікавилися дослідники, зокрема О. Я. Дубинський, В. С. Зеленецький, В. М. Биков, Б. Я. Петелін, В. В. Пивоваров, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, Л. М. Лобойко, О. В. Синеокий, С. В. Слінько, Л. Я. Гордін та ін. У їхніх наукових працях були сформульовані важливі положення процесуального, організаційного та психологічного характеру, які виступають теоретичним підґрунтям для подальших досліджень з урахуванням сучасних реалій. Наразі ж існує нагальна потреба в аналізі процесу створення та діяльності СОГ з урахуванням оновлення кримінального процесуального законодавства та перерозподілу повноважень суб'єктів досудового розслідування, що й складає мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Є очевидним, що підвищення рівня організованості вчинення злочинів зумовлює відповідну корекцію в діяльності правоохоронних органів.

Зокрема, це стосується концентрації їхніх зусиль на

розслідуванні кримінальних правопорушень із великим обсягом слідчої та оперативно-розшукової роботи з метою забезпечення повного та неупередженого розслідування кримінальних проваджень у визначені терміни. Концентрація сил і засобів на розслідування таких злочинів виявляється у створенні слідчої або слідчо-оперативної групи, що дозволяє одночасне ведення слідства в декількох напрямках, у різних місцях з усебічною і паралельною перевіркою кількох версій, а також можливість зосереджувати зусилля на вирішенні окремих найбільш складних завдань.

Водночас проведення досудового розслідування СОГ містить у собі й деякі уразливі місця, пов'язані з певними недоліками чи прогалинами наявного правового регулювання. Як цілком справедливо зазначає А. Палюх, в організації розслідування кримінальних правопорушень бригадним методом одним з основних завдань виступає забезпечення умов для безпосереднього сприйняття всіх доказів у справі кожним членом слідчо-оперативної групи [2, с. 95]. Відповідно до ст. 94 КПК України «Оцінка доказів», слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення; за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. Проблема ж полягає в тому, що при груповому методі досудового розслідування безпосереднє сприйняття керівником і кожним членом групи всіх доказів у справі унеможливується, що ускладнює їхню правильну оцінку. Існує реальна небезпека того, що кожний окремих член групи та її керівник можуть не знати всіх результатів розслідування, що може викликати низку негативних наслідків (некоординовані дії окремих членів групи, порушення необхідної послідовності в роботі, проблеми в доведенні тощо). Використовуючи їх, сторона захисту під час судового розгляду може поставити під сумнів допустимість окремих доказів, отриманих тими чи іншими членами СОГ під час проведення слідчих (розшукових) дій. Тому ефективність досудового розслідування груповим методом передусім залежить від оптимального правового врегулювання всіх аспектів створення та функціонування СОГ.

Відповідно до ч. 2 ст. 38 КПК України, досудове розслідування здійснюють слідчі органи досудового розслідування одноособово або слідчою групою, але законодавець не вказав на слідчо-оперативні групи, які вже багато десятиліть використовуються на практиці. Окрім того, законодавець уникнув визначення порядку створення слідчої групи, статусу й повноважень її членів, що є суттєвою прогалиною і пов'язано з виникненням суттєвих труднощів у практичній діяльності. Завдання правового врегулювання організації групового досудового розслідування намагалося вирішити МВС України. Так, Наказом МВС України від 7 липня 2017 р. № 575 було затверджено Інструкцію з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної

поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їхньому виявленні та розслідуванні [3].

Відповідно до розділу IV вказаної Інструкції, СОГ створюються для всебічного, повного й неупередженого досудового розслідування у складних та великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених в умовах неочевидності, кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу або вчинені на території декількох адміністративно-територіальних одиниць. СОГ можуть створюватися і у зв'язку з дорученням керівника прокуратури певного рівня стосовно здійснення досудового розслідування в конкретних кримінальних провадженнях, оформлених за вмотивованою постановою. Особою ж, уповноваженою створювати СОГ власним наказом, погодженим із керівником органу досудового розслідування (імовірно, ідеться про його подання), визначено керівника органу поліції певного рівня.

Примітним для наведеної Інструкції є те, що до складу СОГ, окрім слідчих та оперативних працівників, можуть залучатися працівники структурних підрозділів апарату центрального органу управління поліцією, територіальних органів поліції, у тому числі міжрегіональних територіальних органів поліції, їхніх територіальних (відокремлених) підрозділів. Одночасно керівником СОГ призначається слідчий, визначений керівником органу досудового розслідування для проведення досудового розслідування кримінального правопорушення. Разом із тим виникає питання, а чи відповідає чинний статус слідчого тим обов'язкам, які на нього покладаються у зв'язку з керівництвом СОГ?

Поза сумнівом, такий стан правового регулювання створення і функціонування СОГ не може бути визнаний досконалим, оскільки містить низку прогалин та неузгодженостей. Так, КПК України не містить визначення СОГ як суб'єкта досудового розслідування (указується тільки слідчий та слідча група). Не визначені повноваження та роль прокурора, який виступає процесуальним керівником досудового розслідування, і щодо застосування групового методу розслідування у складних кримінальних провадженнях. Відомчий же нормативно-правовий акт, яким є наведена Інструкція МВС України, покликаний регулювати тільки організаційні питання взаємодії між підрозділами та службами поліції, але не може встановлювати процесуальні форми діяльності суб'єктів досудового розслідування в процесі отримання доказів.

Окреслені недоліки, на наш погляд, зумовлені тим, що СОГ розглядається не як суб'єкт досудового розслідування, а лише як організаційно-правова форма взаємодії слідчих та оперативних підрозділів. Такий підхід пов'язаний із заниженням процесуального статусу СОГ, що характерно кримінальному процесуальному законодавству минулих років. Кардинальне ж оновлення законодавства й поступальне реформування правоохоронної та судової системи в Україні викликало суттєві зміни в тлумаченні окремих аспектів кримінального провадження, зокрема змагальності сторін в збиранні доказів та їхньої оцінки в суді. У зв'язку із цим, актуальним видається розгляд питань створення і функціонування СОГ через призму процесуальних правовідносин. На це одним із перших звернув увагу М. А. Погорецький, який, оцінюючи слідчого як центрального суб'єкта досудового розслідування, проаналізував особливості правовідносин, що складаються в нього з органом дізнання, начальником слідчого відділу та прокурором, у тому числі в процесі створення СОГ [4, с. 56–132].

Зважаючи на статус і повноваження прокурора в досудовому розслідуванні за чинним законодавством, акцентуємо, що саме його роль є провідною, але вона ніяк не визначена стосовно створення та функціонування СОГ (головними дійовими особами в цих питаннях є керівник підрозділу поліції певного рівня, керівник органу досудового розслідування і слідчий). Одним словом, це є суттєвою прогалиною в правовому регулюванні здійснення досудового розслідування груповим методом. У зв'язку із цим, потрібен аналіз установлених чинним законодавством статусу й повноважень прокурора в досудовому розслідуванні, які, на наш погляд, містять певні суперечності.

До того ж проблема полягає в розбіжностях у визначенні повноважень прокурора щодо досудового розслідування в Конституції України та КПК України, які з'явилися після внесення змін до Конституції 2 червня 2016 р. (розділ VIII Конституції України «Правосуддя» було доповнено ст. 131-1, що визначає функції прокуратури, та одночасно виключено розділ VII «Прокуратура») [5]. Відповідно до ч. 1 ст. 131-1 Конституції України, прокуратура здійснює:

- підтримання публічного обвинувачення в суді;
- організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими й розшуковими діями органів правопорядку;
- представництво інтересів держави в суді у виняткових випадках і в порядку, що визначені законом.

Але нині, на що звертає увагу С. Личик, КПК України в контексті повноважень прокурора не містить таких термінів, як «підтримання публічного обвинувачення», «організація досудового розслідування», «нагляд за негласними та іншими слідчими діями органів правопорядку», а «організація досудового розслідування», відповідно до ч. 1 ст. 39 КПК, узагалі покладається лише на керівника органу досудового розслідування. Водночас через два роки після прийняття названого нормативно-правового акта Верховною Радою України не прийнято жодного закону, який би забезпечував упровадження положень ст. 131-1 Конституції України до відповідних законів, у тому числі Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про прокуратуру» [6].

До речі, потрібно зазначити, що використане в ст. 36 КПК України для визначення повноважень прокурора формулювання «нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням» явно не відповідає конституційному формулюванню – «організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням». Тому цілком обґрунтовано виглядає висновок, що функція прокурора не зводиться тільки до здійснення нагляду: у Конституції України фактично закріплено функцію здійснення прокурором досудового розслідування. Повноваження організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням дають прокурору можливість самостійно проводити повноцінне досудове розслідування від його початку й до завершення [6]. І потрібно зазначити, що прокурор наділений, як ніякий інший суб'єкт досудового розслідування, усіма необхідними повноваженнями його керівника. Але за наявності принципової неузгодженості між наведеними положеннями Конституції України та положеннями КПК України, що визначають повноваження прокурора й керівника органу досудового розслідування, потрібні уточнення редакції статей з урахуванням викладених фахівцями пропозицій і зауважень [6; 7].

З наділенням прокурора повноваженнями організації досудового розслідування виникає конкуренція з відповідними повноваженнями керівника органу досудового розслідування, що потребує їхнього чіткого розмежування. Зрозуміло, що розмежування організаційних повноважень цих суб'єктів повинно здійснюватися на підставі визначення різних предметів їхнього організаційного впливу. Якщо прокурор здійснює організацію досудового розслідування в конкретному кримінальному провадженні, виступаючи його процесуальним керівником, то керівник органу досудового розслідування (слідчого підрозділу) здійснює організаційну функцію саме стосовно слідчого підрозділу як колективного органу. На його керівника (і заступника) покладається насамперед виконання організаційно-розпорядчих обов'язків, як-от:

- розподілення між слідчими кримінальних проваджень з урахуванням їхньої кваліфікації та навантаження;
- забезпечення дотримання службової дисципліни, організації навчання та підвищення кваліфікації;

- аналіз роботи слідчого підрозділу за певний період, забезпечення його науково-технічними засобами, методичними посібниками, а також ефективності їхнього використання тощо.

Що стосується процесуальних повноважень керівника органу досудового розслідування, зокрема надання слідчому письмових указівок щодо ведення слідства, проведення слідчих (розшукових) дій (п. 3, 5 ч. 2 ст. 39 КПК України), то вони не можуть суперечити рішенням та вказівкам прокурора, що вимагає їхнього попереднього узгодження.

Наведені положення дають підстави дійти висновку, що конституційна функція прокурора щодо організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням найбільш органічно реалізується в процесі створення і функціонування СОГ. Якщо врахувати те, що СОГ створюються в найбільш складних кримінальних провадженнях (для розслідування економічних та корупційних злочинів; злочинів, учинених організованими групами і т. п.), то саме в цих процесах покликана реалізовуватися вказана функція прокурора. Як показує практика, у таких справах спостерігається негативна тенденція до збільшення кількості ухвалень виправдувальних вироків на підставі недотримання процесуальної форми – порядку проведення слідчих (розшукових) дій та їхнього оформлення відповідними постановами й протоколами [8]. Для прикладу можна навести виправдний вирок Держинського районного суду м. Харкова у справі № 638/4686/14-к від 02.07.2016, коли за зверненням сторони захисту в процесі судового розгляду були встановлені порушення процесуальної форми, а саме:

- суперечності під час унесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) повідомлення про кримінальне правопорушення за ст. 368 і ст. 369 КК України;
- отримання зразків для експертного дослідження неуповноваженою особою (здійснення оперативним співробітником змивів із рук особи, затриманої за підозрою в отриманні неправомірної вигоди);
- недоліки в оформленні результатів негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

З урахуванням цих та інших помилок прокурора, слідчого та оперативних працівників, які проводили початкові слідчо-розшукові дії, суд визнав надані стороною обвинувачення докази очевидно недопустимими та ухвалив виправдний вирок [9].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що для уникнення колізій під час судового розгляду стосовно визнання доказів, отриманих СОГ під час досудового розслідування, недопустимими чи неналежними, потрібне чітке процесуальне врегулювання процедури створення і функціонування СОГ. Упевнені, що процедура створення СОГ як колективного суб'єкта досудового розслідування у складних кримінальних провадженнях із великим обсягом слідчої роботи повинна повністю належати до компетенції прокурорів (уповноважений відомчими нормативно-правовими актами керівник органу поліції не має процесуального статусу). На наш погляд, СОГ повинна створюватися вмотивованою постановою прокурора – керівника органу прокуратури (п. 9 ст. 3 КПК України), із призначенням прокурора – процесуального керівника СОГ (її склад формується за поданнями керівників органу досудового розслідування та оперативного підрозділу). У постанові повинно бути зазначено, що СОГ є суб'єктом досудового розслідування в конкретному кримінальному провадженні, а кожний її член за дорученням процесуального керівника уповноважується на проведення окремих слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів (без складання окремих письмових доручень). Сторона захисту в кримінальному провадженні повинна бути поінформована про створення СОГ та її склад через ознайомлення з постановою, а також про кожну зміну в її складі.

Ясна річ, що окреслені процедурні питання потребують процесуального врегулювання (закріплення) окремою нормою КПК України, редакція якої може бути подана в такому вигляді:

«Стаття 38-1. Порядок створення слідчої або слідчо-оперативної групи

1. Слідча або слідчо-оперативна група може бути створена для розслідування у складних кримінальних провадженнях з великим обсягом слідчої роботи вмотивованою постановою прокурора – керівника органу прокуратури (п. 9 ст. 3 КПК України), із призначенням прокурора – процесуального керівника, який організовує і керує її діяльністю.

2. Відомості про вчинене кримінальне правопорушення вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань процесуальним керівником групи або за його дорученням слідчим, який уходить до складу слідчої або слідчо-оперативної групи.

3. Члени групи (слідчі, співробітник оперативного підрозділу) уповноважуються її процесуальним керівником на проведення окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів без складання письмових доручень.

4. Сторона захисту в кримінальному провадженні повинна бути ознайомлена з постановою про створення слідчої або слідчо-оперативної групи та її склад, а також про кожну зміну в її складі» (курсив мій. – Авт.).

Викладені положення і пропозиції не претендують на істину в останній інстанції, а є лише матеріалом для дискусії, спрямованої на визначення шляхів удосконалення чинного законодавства.

Список використаних джерел

1. Зейкан Я. П. Про недопустимі докази : методичні рекомендації для адвокатів. Харків : Фактор, 2019. 128 с.
2. Палух Андрій. Особливості процесу пізнання при бригадному методі розслідування. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 95–101.
3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України 07.07.2017 № 575 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 564 від 11.07.2019). URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 22.12.2019).
4. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система : монографія. Харків : Арсіс, 2002. 160 с.
5. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 26.12.2019).
6. Личик Сергій. Організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням – конституційна функція прокуратури, що потребує законодавчого забезпечення впровадження. URL : <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/> (дата звернення: 11.01.2020).
7. Баганець О. В. Аналіз приведення нормативних актів до нової редакції Основного Закону в руслі змін у судочинстві. *Юридичний вісник*. URL : <https://yvu.com.ua/sudova-reforma-i-konstytutsiya/> (дата звернення: 02.01.2020).
8. Комарницька Оксана, Ушатий Юрій. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінального корупційного діяння. URL : <https://yvu.com.ua/protseualne-kerivnytstvo-dosudovym-rozsliduvannjam-kryminalnogo-koruptsiynogo-diyannya/> (дата звернення: 11.01.2020).
9. Справа № 638/4686/14-к. Кримінальні справи (до 01.01.2019). Держинський районний суд м. Харкова. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 16.01.2020).

References

1. Zeykan, Y. P. (2019). Pro nedopustimi dokazi: metodichni rekomendazii dly advokativ. [Inadmissible Evidence: Guidelines for Lawyers]. Kharkiv : Factor, 128 s. [in Ukrainian].
2. Paluh Andriy. (2011). Osoblivosti prozesu piznanny pri brigadnomu metodi rozsliduvanny. [Features of the process of knowledge in the brigade method of investigation]. *Visnik Nazionalnoi akademii prokuraturi Ukraini*. 2011,1, s. 95–101. [in Ukrainian].
3. Pro zatverdgeny Instrukzii z organizazii vzaemodii organiv dosudovogo rozsliduvanny z inshimi organami ta pidrozdilami Nazionalnoi polizii Ukraini v zapobiganni kriminalnim pravoporushenym, ih viyvleni ta rozsliduvanni. (2017). [On approval of the Instruction on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation]. Nakaz MVS Ukraini 07.07.2017 № 575 (iz zminami, vnesenimi zgidno z Nakazom Ministerstva vnutrishnih sprav Ukraini № 564 від 11.07.2019). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>. [in Ukrainian].
4. Pogoretsky, M. A. (2002). Criminalno-procesualni pravovidnosini: struktura i sistema. [Criminal procedural relations: structure and system]. Monografiy. Kharkiv : Arsis, 160 s. [in Ukrainian].

5. Constitutsiy Ukraini. [Constitution of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>. [in Ukrainian].

6. Lichik Sergey. Organizatsiy i proceualne kerivniztvo dosudovim rozsliduvannyam – konstituzyina funkziy prokuraturi, sho potrebuie zakonodavchogo zabezpechenny vprovadgenny. [Organization and Procedural Management of Pre-trial Investigation - A Constitutional Function of the Prosecutor's Office Requiring Legislative Support for Implementation]. URL : <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/>. [in Ukrainian].

7. Baganets, O. V. Analiz privedenny normativnih aktiv do novoi redakzii Osnovnogo Zakonu v rusli zmin u sudochinstvi. [Analysis of bringing the normative acts to the new wording of the Basic Law in line with changes in the judiciary]. *Uridichni visnik*. URL : <https://yvu.com.ua/sudova-reforma-i-konstytutsiya/>. [in Ukrainian].

8. Komarnytska Oksana, Ushatiy Yuri. Procesualne kerivnictvo dosudovim rozsliduvannyam kriminalnogo korupciynogo diyunny. [Procedural guidance in the pre-trial investigation of criminal corruption]. URL : <https://yvu.com.ua/protsesualne-kerivnytstvo-dosudovym-rozsliduvannyam-kryminalnogo-koruptsiynogo-diyannya/>. [in Ukrainian].

9. Sprava № 638/4686/14-к. Kriminalni spravi (do 01.01.2019). Dzerzhynski rayonni sud m. Harkova. [Case No. 638/4686/14-c. Criminal cases (until 01.01.2019). Dzerzhynsky District Court of Kharkiv]. *Ediniy dergavniy reestr sudovih rishen*. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>. [in Ukrainian].

Volobuev Anatoliy,

Doctor of Law, Professor

(Donetsk Law Institute of the MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9419-7446>

Medentsev Anatoliy,

PhD in Law

(International Humanities University, Odessa)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1414-4529>

THE INVESTIGATIVE AND OPERATING GROUP AS THE SUBJECT OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

The existing procedure for setting up and functioning of the investigative and operating groups during pre-trial investigation is analyzed. Attention is drawn to the shortcomings in the legal regulation of this procedure, which leads to negative consequences. It is emphasized that the procedure for setting up investigative and operating groups and the distribution of powers of its members is regulated by by-laws - instructions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. This causes certain conflicts during the trial that lead to the recognition of the accusations collected by the party as inadmissible and inappropriate. Attention is drawn to the inconsistency of the prosecutor's powers defined in Article 36 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine with the constitutional provisions regarding the functions of the prosecutor in criminal proceedings. There is a need to distinguish between the organizational functions of the prosecutor and the head of the pre-trial investigation body, in particular, when setting up and operating an investigative task force during pre-trial investigation. The necessity of appointing a prosecutor as the head of the investigative task force as a collective subject of pre-trial investigation and determining the procedure for its creation is substantiated. To the end, it is proposed to supplement the Code of Criminal Procedure of Ukraine with a separate rule (Article 38-1) that would determine the procedure for setting up i the investigative and operating task force groups and the powers of their members, as well as to amend the Article 38 of the Code of Criminal Procedure accordingly.

Key words: *investigative task force; pre-trial investigation; prosecutor; procedural guidance; head of the pre-trial investigation body.*

Надійшла до редколегії 21.01.2020

УДК: 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-184-191>

Котова Вікторія Валеріївна,

здобувач

(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2046-2635>

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСІБ, ЯКІ ВИКОНУЮТЬ СПЕЦІАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

У статті визначено загальні правила застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання. Установлено, що правила застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання, впливають із загальних засад кримінального провадження та поширюються як на осіб, які виконують спеціальне завдання, так і на інших осіб, які потребують застосування заходів безпеки у зв'язку з їхньою участю в кримінальному провадженні.

Ключові слова: безпека; забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства; особа, що виконує спеціальне завдання; свідок; негласні слідчі (розшукові) дії; заходи забезпечення безпеки.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки було, є та, очевидно, тривалий час буде залишатися поміж найважливіших питань, які треба вирішувати на державному рівні. Нині, у зв'язку зі збройним конфліктом на сході України, воно є особливо актуальним для нашої держави.

Питання безпеки учасників кримінального провадження, у тому числі й особи, що виконує спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, має міжнародну значущість, а забезпечення дієвого захисту осіб, які сприяють правосуддю, належить до глобальних проблем у сфері протидії злочинності. У ст. 24 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності проголошено, що кожна держава-учасниця вживає, у межах своїх можливостей, належних заходів, спрямованих на забезпечення ефективного захисту від імовірної помсти або залякування щодо свідків, які беруть участь у кримінальному провадженні та дають свідчення у зв'язку зі злочинами, що охоплюються цією Конвенцією, і у відповідних випадках – стосовно їхніх родичів та інших близьких їм осіб [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці питань забезпечення безпеки осіб, які є учасниками кримінального судочинства та оперативно-розшукової діяльності, присвятили свої дослідження вітчизняні та зарубіжні вчені: В. С. Зеленецький, Н. В. Куркін, А. Ю. Спіхін, В. В. Томін та ін. Питанню правового захисту осіб – учасників оперативно-розшукової діяльності – приділили увагу відомі вітчизняні вчені: К. В. Антонова, О. М. Бандурка, В. Д. Берназ, О. М. Джужа, О. І. Козаченко, В. І. Лебеденко, М. М. Покоłodна, А. І. Суббот тощо. Незважаючи на те, що важливі аспекти забезпечення безпеки осіб, які є учасниками кримінального судочинства, відображені в працях згаданих учених, окремі аспекти, зокрема застосування загальних правил заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, ще достатньою мірою не знайшли теоретичного та практичного вирішення.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному процесі бере участь велика кількість осіб. Роль та місце кожного з них має значення в процесі розслідування кримінальних проваджень. Кримінальні провадження за кримінальними правопорушеннями, учиненими у складі організованих злочинних груп або злочинних угруповань, завжди є багатоепізодними та складними під час розслідування. Одним із найбільш ефективних методів боротьби з організованою злочинністю є проведення негласної слідчої (розшукової) дії, закріпленої ст. 272 КПК України «Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» [2].

У п. 1.7.2 Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженої Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5, визначено, що особа, яка залучена до проведення або участі в проведенні негласної слідчої (розшукової) дії за рішенням слідчого, прокурора, оперативного підрозділу, є уповноваженою особою [3].

У ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» визначено осіб, які мають право на забезпечення безпеки [4], але до цього переліку не внесено ні осіб, що співпрацюють на конфіденційній основі з оперативними підрозділами, ні особу, яка виконує спеціальне завдання для викриття організованої групи.

Ст. 256 КПК України визначає, що особи, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їхнього проведення, можуть бути допитані як свідки. Допит цих осіб може відбуватися зі збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням стосовно них відповідних заходів безпеки, передбачених законом [2].

Таким чином, загальні правила застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання, впливають із загальних засад кримінального провадження та поширюються як на осіб, які виконують спеціальне завдання, так й на інших осіб (потерпілий, підозрюваний, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представник юридичної особи тощо), які потребують застосування заходів безпеки у зв'язку з їхньою участю в кримінальному провадженні.

На думку М. М. Поколюдної, додаткове джерело доказів слугуватиме встановленню ширшого кола обставин у кримінальному провадженні й доведенню чи спростуванню вини особи, якій винесено повідомлення про підозру, що ставить під загрозу особисту безпеку допитуваного конфідента [5, с. 250].

А. Й. Француз уважає, що конфідент – це особа, що не входить до кадрового апарату спецслужб, однак систематично, негласно (конфіденційно) надає їм інформацію про протиправну діяльність [14, с. 232]. О. М. Бандурка зазначає, що конфіденти – це приватні фізичні особи, з якими оперативні підрозділи органів, уповноважених здійснювати ОРД, установили на платній чи безоплатній основі відносини співробітництва, передбачаючи надання такими громадянами сприяння на конфіденційній основі у виконанні покладених на них завдань [15, с. 73].

Але автор погоджується з думками вчених А. В. Савченка [16, с. 25] та А. І. Суббота [17, с. 27], які визначають шість груп осіб, що виконують спеціальне завдання:

- 1) негласні співробітники оперативних підрозділів органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність;
- 2) співробітники інших підрозділів органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність;
- 3) співробітники розвідувальних органів України;
- 4) штатні й позаштатні негласні співробітники спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, які вве-

дені на підставі письмового доручення під легендою прикриття в організовані злочинні групи й злочинні організації для розкриття організованої злочинності й притягнення винних до відповідальності;

5) учасники організованих злочинних груп чи злочинних організацій, котрі погодилися на співробітництво із працівником оперативного підрозділу;

б) інші особи, які погодилися на проникнення в злочинну групу для виконання спеціального завдання.

Керуючись викладеним вище, ми дійшли висновку, що особа, яка виконує спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, є учасником кримінального провадження та має право на застосування відносно неї заходів безпеки.

Народними депутатами України 08.06.2018 ініційовано проєкт Закону України № 8457 «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». У цьому проєкті наголошено, що право на забезпечення безпеки має особа, яка, відповідно до закону, виконує спеціальне завдання в організованій групі чи злочинній організації. Також авторами законодавчої ініціативи пропонується встановити два ступені програм захисту, залежно від характеру та природи загроз. Програма захисту першого ступеня здійснюється відповідно до підслідності кримінальних правопорушень органами служби безпеки, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Національної поліції, органом, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, а також органами чи установами виконання покарань, керівництвом слідчих ізоляторів. Програма захисту другого ступеня здійснюється Національною службою захисту свідків та потерпілих – новим центральним органом виконавчої влади чисельністю у 250 осіб [6].

Згідно картки проходження проєкту цього закону, його скеровано до Верховної Ради України. Комітетом з питань європейської інтеграції Верховної Ради України підготовлено висновок, у якому було підтримано законодавчу ініціативу в частині забезпечення безпеки особи, яка, відповідно до закону, виконує спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Але, за результатами розгляду в першому читанні, законопроект повернуто суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання. Створення окремого органу виконавчої влади з великими повноваженнями, високим фінансовим забезпеченням, доступом до значних бюджетних коштів за умов недостатньо чіткої і відпрацьованої системи контролю може призвести до суттєвої небезпеки й тому потребує додаткового аналізу. Також у висновку зазначається щодо недоцільності при визначенні дефініції "програма захисту" додатково розподіляти окреслену програму на ступені, органи та порядок здійснення [6].

Нами підтримується законопроект у частині встановлення двох ступенів програм захисту, залежно від характеру та природи загроз, а також уведення права забезпечення безпеки особи, яка, відповідно до закону, виконує спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

У ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» визначено систему заходів забезпечення безпеки учасників кримінального провадження осіб, які мають на неї право. Вона включає:

- 1) особисту охорону, охорону житла й майна;
- 2) видачу спеціальних засобів індивідуального захисту й сповіщення про небезпеку;
- 3) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- 4) заміну документів та зміну зовнішності;
- 5) зміну місця роботи або навчання;
- 6) переселення в інше місце проживання;
- 7) поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення;

- 8) забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- 9) закритий судовий розгляд [4].

При цьому цей перелік заходів забезпечення безпеки не є вичерпним і з урахуванням характеру та ступеня небезпеки для життя, здоров'я, житла й майна осіб, узятих під захист, до них можуть застосовуватися і інші заходи.

Тобто в разі потреби є можливість зміни та скасування заходів безпеки або вжиття додаткових заходів безпеки під час кримінального провадження.

Як приклад доцільно навести норми КПК України, які можуть бути додатковими заходами безпеки, такі як допит / упізнання в режимі відеоконференції в процесі досудового розслідування (ст. 232) та процесуальні дії в режимі відеоконференції під час судового провадження (ст. 336); допит у суді з використанням технічних засобів з іншого приміщення чи в інший спосіб, що виключає ідентифікацію особи, у разі потреби зі створенням акустичних перешкод (ч. 9 ст. 352; ч. 2 ст. 353; ч. 3 ст. 351) тощо [2].

Отже, реалізація заходів безпеки можлива тільки в порядку, що встановлюється кримінальним процесуальним законодавством, а рішення та здійснення заходів безпеки забезпечуються виключно належними суб'єктами, про що повідомляється особі, щодо якої зазначені заходи застосовані.

Треба відзначити, що не всі вчені у своїх працях обмежуються заходами безпеки, закріпленими законодавством. Так, А. М. Орлеан констатує, що в юридичній практиці заходи забезпечення безпеки прийнято поділяти на короткострокові та довгострокові. При цьому перші, як правило, застосовуються в разі необхідності негайного усунення загрози, а другі – для тривалого захисту особи. В Україні механізм застосування короткострокових заходів не відрізняється від довгострокових. У перспективі це має бути змінено, оскільки останні найбільш витратні. До передбачених національним законодавством короткострокових заходів доречно зарахувати особисту фізичну охорону, охорону житла й майна тощо. Довгостроковими заходами можуть бути: зміна особистих документів, зміна зовнішності, зміна місця роботи й навчання, переселення в інше місце проживання тощо [7, с. 91].

В. В. Касько теж поділяє зазначені вище *заходи забезпечення безпеки на процесуальні*, які здійснюються в межах установлених КПК України процесуальних повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду самими цими суб'єктами чи за їхнім дорученням іншими особами, та *позапроцесуальні*, які здійснюються за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду за межами кримінального процесу [12, с. 21] (курсив мій. – В. К.). Своєю чергою позапроцесуальні заходи забезпечення безпеки В. В. Касько пропонує поділити умовно на 2 групи: короткострокові та довгострокові, у зв'язку з тим, що короткострокові заходи безпеки необхідні, як правило, або для усунення негайної загрози, або для забезпечення безпеки осіб, які формально не підпадають під довготривалий захист.

Такий поділ певною мірою є умовним, і довгострокові заходи забезпечення безпеки можуть доповнюватися на певних етапах реалізації заходами із числа короткострокових, проте обидві категорії для найбільшої ефективності мають застосовуватися в поєднанні з відповідними процесуальними заходами захисту, залежно від конкретних обставин справи та встановлених чи потенційних загроз для учасника кримінального провадження [12, с. 22].

Т. Г. Семків зауважив, що у світовій практиці щодо забезпечення захисту свідків розрізняють *процесуальні та непроцесуальні заходи захисту* [9, с. 123] (курсив мій. – В. К.).

Процесуальні заходи захисту – це спеціальні правила ведення допиту свідків у межах кримінального провадження, а також процесуальний захист уразливої категорії свідків із метою запобігання їхній віктимізації. Як правило, процесуальні заходи визначено в кримінальному процесуальному законодавстві. Це, зокрема:

- забезпечення конфіденційності відомостей про особу в матеріалах кримінального провадження;
- допит слідчим суддею на судовому засіданні під час досудового розслідування, у тому числі дистанційно;

- упізнання поза візуальним і аудіоспостереженням;
- допит, упізнання та інші процесуальні дії в режимі відеоконференції, у дистанційному режимі, з використанням технічних засобів, зі створенням акустичних і/або відео-перешкод;
- відсторонення від посади;
- негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться на підставі КПК України в рамках кримінального провадження;
- закритий судовий розгляд тощо [9, с. 124].

Непроцесуальні заходи захисту – це захист свідка через забезпечення його основних прав і свобод шляхом застосування програми захисту свідків [9, с. 123]. Аналогічної точки зору дотримується і О. В. Красільников [11, с. 69].

О. В. Бардацька заходи безпеки умовно поділяє на дві групи. До першої групи авторка включає заходи безпеки, що реалізуються в межах процесуальних повноважень слідчого, прокурора, суду або судді. До другої групи – заходи забезпечення особистої фізичної безпеки: особисту охорону, охорону житла й майна; використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; заміну документів і зміну зовнішності; зміну місця роботи або навчання; переселення до іншого місця проживання; влаштування до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення тощо [10, с. 9].

Л. В. Брусніцин вважає вірною таку структуру заходів безпеки, яка містить:

- універсальні заходи безпеки;
- заходи безпеки в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності, на стадії провадження у справі та досудового розслідування;
- заходи безпеки в процесі судового провадження;
- право обмеження в періоди пенітенціарного та постпенітенціарного впливу;
- заходи безпеки в установах із питань виконання покарань [13, с. 111–248].

В. С. Зеленецький та М. В. Куркін розподіляють усі заходи безпеки на загальні та спеціальні (курсив мій. – В. К.).

Загальні заходи безпеки належать до тих, що найчастіше застосовуються в юридичній практиці, поміж яких особиста охорона, забезпечення конфіденційності даних про особу, охорона житла та майна. *Спеціальні заходи безпеки* є більш складні й здебільшого унікальні. Такими можна вважати видачу спеціальних засобів індивідуального захисту, зміну зовнішності, зміну місця роботи й навчання, переселення в інше місце проживання тощо [8, с. 47].

Нами проаналізовано думки зарубіжних та вітчизняних учених із приводу правил забезпечення безпеки, але підтримується точка зору щодо розподілу правил застосування заходів безпеки на загальні та спеціальні, тому що ці поняття є ширшими й можуть включати й процесуальні, і позапроцесуальні, і довгострокові, та короткострокові заходи стосовно забезпечення безпеки.

Щодо загальних правил застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання, можливо висувати, що застосування таких заходів виправдане лише за наявності законних приводів і підстав. Обрання таких заходів безпеки здійснюються на певний строк та в часових межах кримінального провадження, а виконання заходів безпеки – з обов'язковим дотриманням прав і свобод людини.

Ми вважаємо, що до загальних правил застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, треба зарахувати:

- 1) особисту охорону, охорону житла й майна;
- 2) забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- 3) закритий судовий розгляд.

Висновки. Сьогодні існує гостра потреба реформування не тільки правової процедури забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання, а й організаційних елементів такого процесу. Забезпечення безпеки особи, що виконує спеціальне завдання, є одним з основних напрямків, що сприятимуть більш ефективному розкриттю кримінальних правопорушень у сфері боротьби з організованою злочинністю. Правила застосування заходів безпеки закріплено законодавством, але чіткого механізму застосування немає. Тому необхідність подальшого вдосконалення законодавства України у сфері забезпечення безпеки є досить актуальним та своєчасним, тому що застосування заходів забезпечення безпеки дає позитивні результати, зміцнює довіру осіб, які виконують спеціальне завдання, до правосуддя і заохочує їх надавати свідчення під час кримінального судочинства.

Список використаних джерел

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : Резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення: 09.03.2020).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України станом на 13.02.2020 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 09.03.2020).
3. Інструкція «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> (дата звернення: 09.03.2020).
4. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року № 3782-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (дата звернення: 09.03.2020).
5. Поколюда М. М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки учасників оперативної розробки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Є. О. Дідоренка* : науково-теоретичний журнал. 2016. № 4 (76). С. 241–251.
6. Проект закону України від 08.06.2018 № 8457 «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6IX00A.html (дата звернення: 09.03.2020).
7. Орлеан А. М. Процедура забезпечення безпеки учасників кримінального провадження: адаптація законодавства України до європейських стандартів. URL : <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/18171/1/%D0%9E%D90.pdf> (дата звернення: 09.03.2020).
8. Зеленецький В. С., Куркин Н. В. Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса. Харьков : КримАрт, 2000. С. 40.
9. Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3 (15). С. 119–128. URL : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/semkiv.pdf> 4 (дата звернення: 09.03.2020).
10. Бардацька О. В., Орлеан А. М. Забезпечення безпеки потерпілих та свідків у кримінальних справах, пов'язаних з торгівлею людьми. Київ, 2010. 55 с.
11. Красильников А. В. Безопасность участников уголовного судопроизводства: правовое регулирование и субъекты обеспечения. *Труды Академии управления МВД России*. 2018. № 1 (45). С. 68–72.
12. Касько В. В., Орлеан А. М. Забезпечення безпеки учасників кримінального провадження щодо торгівлі людьми. Київ : «ВАІТЕ», 2012. 50 с.
13. Брусницын Л. В. Обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: мировой опыт и развитие российского законодательства (процессуальное исследование) : монография. Москва : Юрлитинформ, 2010. 464 с.

14. Француз А. Й. Психологічні засади роботи спецслужб Російської імперії з конфідентами зі злочинного середовища. *Правничий вісник Університету "КРОК"*. 2013. Вип. 16. С. 232–244.

15. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник. Ч. 1. Харків : НУ МВС України, 2002. 245 с.

16. Савченко А. В., Матвійчук В. В., Никифорчук Д. Й. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронних органів країн Європи і США; під ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. С. 60.

17. Суббот А. І. Забезпечення безпеки осіб, укорінених у злочинне середовище. *Віче* : теоретичний і громадсько-політичний журнал. 2013. № 10. С. 27–29.

References

1. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti: Rezoliutsiia 55/25 Heneralnoi Asamblei vid 15 lystopada 2000 roku [United Nations Convention against Transnational Organized Crime: UN General Assembly resolution 55/25, 15 November 2000.]. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy stanom na 13.02.2020 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

3. Instruksiia «Pro orhanizatsiiu provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii ta vykorystannia yikh rezultativ u kryminalnomu provadzhenni», zatverdzhena Nakazom Heneralnoi prokuratury Ukrainy, Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Ministerstva finansiv Ukrainy, Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Instruction "On the organization of undercover investigative (detective) actions and the usage of their results in criminal proceedings"]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi» vid 23 hrudnia 1993 roku № 3782-XII [Law of Ukraine “On ensuring the security of persons involved in criminal proceedings”]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

5. Pokolodna, M. M. (2016). Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia bezpeky uchasnykiv operativnoi rozrobky. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni Ye. O. Didorenka* : naukovo-teoretychnyi zhurnal. [Foreign experience of participants operational security developments]. № 4 (76). S. 241–251 [in Ukrainian].

6. Proekt zakonu Ukrainy vid 08.06.2018 № 8457 «Pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi» [On ensuring the security of persons involved in criminal proceedings]. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6IX00A.html (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

7. Orlean, A. M. Protsedura zabezpechennia bezpeky uchasnykiv kryminalnoho provadzhennia: adaptatsiia zakonodavstva Ukrainy do yevropeiskykh standartiv [Procedure of ensuring of the security of participants in criminal proceedings: adaptation of Ukrainian legislation to European standards]. URL : <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/18171/1/%D0%9E%D90.pdf> (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

8. Zeleneckij, V. S., Kurkin, N. V. (2000). Obespechenie bezopasnosti sub'ektov ugolovnoho processa [Ensuring of the security of the participants of the criminal process]. Har'kov : KrimArt. S. 40. [in Russian].

9. Semkiv, T. (2017). Udoshkonalennia zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu provadzhenni [Improving of the security of persons involved in criminal proceedings]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 3 (15). S. 119–128. URL : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/semkiv.pdf> 4 (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

10. Bardatska, O. V., Orlean, A. M. (2010). Zabezpechennia bezpeky poterpilykh ta svidkiv u kryminalnykh spravakh, poviazanykh z torhivleiu liudmy [Ensuring of the security of victims and witnesses in criminal cases related to human trafficking]. Kyiv. 55 s. [in Ukrainian].

11. Krasil'nikov, A. V. (2018). Bezopasnost' uchastnikov ugolovnoho sudoproizvodstva: pravovoe regulirovanie i sub"ekty obespecheniya. *Trudy Akademii upravleniya MVD Rossii* [The criminal proceedings participants' safety: law regulation and the subjects of support]. № 1 (45). S. 68–72. [in Russian].

12. Kasko, V. V., Orlean, A. M. (2012). Zabezpechennia bezpeky uchasnykiv kryminalnoho provadzhennia shchodo torhivli liudmy [Ensuring of the security of participants in criminal proceedings regarding human trafficking]. Kyiv : «VAITE». 50 s. [in Ukrainian].

13. Brusnicyn, L. V. (2010). Obespechenie bezopasnosti lic, sodejstvuyushchih ugolovnomu pravosudiyu: mirovoj opyt i razvitie rossijskogo zakonodatel'stva (processual'noe issledovanie) : monografiya [Ensuring of the security of persons contributing to criminal justice: world experience and the development of Russian legislation (procedural study)]. Moskva : Yurlitinform. 464 s. [in Russian].

14. Frantsuz, A. Y. (2013). Psykholohichni zasady roboty spetssluzhb Rosiiskoi imperii z konfidentamy zi zlochynnoho seredovyscha [Psychological principles of work of special services of the Russian Empire with confidentials from criminal environment]. *Pravnychiy visnyk Universytetu "KROK"*. Vyp. 16. S. 232–244. [in Ukrainian].

15. Bandurka, O. M. (2002). Operatyvno-rozshukova diialnist : pidruchnyk [Operational investigative activities: a textbook]. Ch. 1. Kharkiv : NU MVS Ukrainy. 245 s. [in Ukrainian].

16. Savchenko, A. V., Matviichuk, B. V., Nykyforchuk, D. Y. (2004). Mizhnarodnyi dosvid vykorystannia ahentury pravookhoronnykh orhaniv krain Yevropy i SShA; pid red. Ya. Yu. Kondratieva [International experience of usage of agents by the law enforcement in Europe and USA]. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy. S. 60. [in Ukrainian].

17. Subbot, A. I. (2013). Zabezpechennia bezpeky osib, ukorinenykh u zlochynne seredovyshe. *Viche : teoretychnyi i hromadsko-politychnyi zhurnal* [Ensuring of the security of persons rooted in the criminal environment]. № 10. S. 27–29. [in Ukrainian].

Kotova Victoriia,

aspirant

(Donetsk Law Institute of the MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2046-2635>

GENERAL RULES FOR APPLYING OF THE SECURITY MEASURES TO PERSONS CARRYING OUT SPECIAL TASKS

The article determines that the general rules for applying of the security measures to persons carrying out special tasks follow from the general principles of criminal proceedings and apply to both persons performing a special task and other persons (victim, suspect, defender, civil plaintiff, civil defendant, representative of a legal entity and other persons) who require the application of the security measures in connection with their participation in criminal proceedings. The following general rules for the application of the security measures to persons carrying out special tasks are defined in the article: the application of such measures only if there are legitimate reasons and basis; the implementation of these measures only in the manner prescribed by the criminal procedural law; decision making and implementation of measures to ensure exclusively appropriate persons; informing about the security measures to the person in regarding whom they were applied; election of security measures for a specified period and within the time frame of criminal proceedings; implementation of security measures in compliance with human rights and freedoms; the ability to change and cancel security measures; statements of the requirement for additional security measures during criminal proceedings.

Key words: security; ensuring the security of participants in criminal proceedings; a person carrying out a special task; a witness; covert investigative (detective) actions; security measures.

Надійшла до редколегії 20.02.2020

РОЗДІЛ VI

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

УДК: 378.016:[37.011.3-051:81'243]:34

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-192-200>

Дзевицька Лариса Сергіївна,
кандидат педагогічних наук
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9093-7635>

Романенко Оксана Василівна,
кандидат педагогічних наук
(Криворізький економічний інститут Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5129-9135>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ СТУДЕНТАМ ЮРИДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Роботу присвячено аналізу умов викладання іноземної мови студентам юридичних спеціальностей. Формування іншомовної комунікативної компетентності студентів визнано основною метою навчання іноземної мови професійного вжитку. У статті надано визначення іншомовної комунікативної компетентності, виділено її компоненти й показники сформованості. Авторами доведено, що забезпечення процесу опанування студентами іноземних мов має підкріплюватися позитивною мотивацією для більш ефективного та продуктивного навчання, а також для розвитку творчого рівня сформованості іншомовної комунікативної компетентності, продуктивності та здатності до коректної з погляду лінгвосоціокультурних знань комунікації.

Ключові слова: *іншомовна комунікативна компетентність; рівень знання; НМК; мотивація; метод; комунікативний підхід.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство під тягарем вимог, зумовлених швидким розвитком наук, технологій та засобів комунікації, упевнено крокує до подальшої професіоналізації. Професіоналізація, зі свого боку, слугує своєрідним викликом для вітчизняної вищої освіти, оскільки накладає на вищі заклади освіти завдання належної підготовки майбутніх фахівців до виконання професійних обов'язків у складному оточенні на вимогу глобалізованого суспільства. Майбутній спеціаліст повинен відповідати цим запи-

там і передусім має бути спроможним забезпечити ефективне виконання професійних завдань з урахуванням тих глобалізаційних процесів, що охопили сучасний світ за останні два десятиріччя.

Система вищої освіти в Україні перебуває в процесі трансформації та вдосконалення відповідно до загальноєвропейських вимог. Законом України «Про вищу освіту» розроблено стандарти вищої освіти для кожного рівня в межах спеціальностей відповідно до Національної рамки кваліфікацій. Національну рамку кваліфікацій від 23 листопада 2011 р. № 1341 було впроваджено з метою, по-перше, уведення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців; по-друге, забезпечення гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудова відносин; по-третє, сприяння національному й міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні; по-четверте, налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці [1, с. 9–15].

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, яку було схвалено у 2013 році, було підкреслено необхідність кардинальних змін, що мають бути спрямовані на підвищення якості й конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах та на прискорення інтеграції України в європейський освітній простір [2, с. 26–33]. Такі нововведення мають вивести вітчизняну освіту на новий, тобто європейський, рівень і забезпечити українським спеціалістам рівність і конкурентоспроможність на європейському ринку праці. Тож вирішення проблем, пов'язаних, з одного боку, з удосконаленням професійної підготовки та, з іншого – входженням України в загальноєвропейський освітній простір, під силу тільки добре навченим спеціалістам, у підготовці яких вивчення іноземної мови ділового спілкування за правом займає не останнє місце.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові праці стосовно вивчення та викладання іноземної мови професійного вжитку набули особливої актуальності в останнє десятиріччя. Проблеми формування змісту освіти на основі компетентностей досліджують вітчизняні та зарубіжні вчені О. Вербицький, Г. Малик, С. Ніколаєнко, О. Пометун та ін. А. Гльоза визначає професійну компетентність, С. Ящук торкається питань формування професійно-правової компетентності студентів [13, с. 333–339]. Роботи вітчизняних дослідників (Є. Бутева, Н. Зінуківа, О. Тарнопольський) присвячені визначенню стратегічних напрямів розвитку дидактики викладання англійської мови для спеціальних цілей. Однак, на наш погляд, вони мають дещо теоретичний характер і можуть виступати основою для подальших досліджень методики викладання ділової іноземної мови майбутнім фахівцям із нефілологічних спеціальностей. Окремого розгляду потребує висвітлення професійної підготовки майбутніх фахівців із погляду їхньої належної підготовки в умовах розвитку суспільства, пристосування системи набуття знань та вмінь для більш ефективного наповнення ринку праці спеціалістами з високим рівнем компетентності, що має бути сформованим у процесі навчання майбутніх фахівців у системі вищої освіти України.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З огляду на сказане вище, метою наданого дослідження є формування професійних навичок та компетенцій майбутніх правознавців у вищих юридичного профілю, виділення особливостей навчання іноземної мови фахового напрямку для студентів юридичних спеціальностей і визначення ефективних способів навчання іноземної мови професійного вжитку.

Виклад основного матеріалу. Задачею навчання іноземних мов є, як відомо, *формування іншомовної комунікативної компетенції* (курсив наш. – Л. Д., О. Р.). Достатній рівень іншомовної комунікативної компетентності розглядається, зазвичай, як коректне знання іноземної мови в межах тем, передбачених рамками курсу підготовки студентів-юристів, і спирається на засвоєння лексики повсякденного вжитку та професійної сфери. Навчання іноземних мов передбачає опанування учнями знань про систему мови, що вивчається, які реалізуються за допомогою формування мовних і мовленнєвих навичок оперування необхідною лексикою. Іншомовна комунікативна компетентність проявляється

також у здатності до самостійного усного та письмового висловлювання і дозволяє студентам невимушено й адекватно брати участь в іншомовному спілкуванні [3, с. 27].

Для кращого розуміння змісту навчання розглянемо ідеї науковців стосовно визначення поняття «компетенція». Так, М. Головань дотримується думки, що змістова основа компетенції складається «... зі знань, які повинна мати особа; кола питань, у яких особа повинна бути обізнана; досвіду, необхідного для успішного виконання роботи у відповідності з установленими правами, законами, статутом» [4, с. 23–30]. Таким чином, науковець підкреслює важливість професійних знань, що мають складати основу професійної компетентності. С. Бондар своєю чергою визначає компетенцію як «здатність розв'язувати проблеми, що забезпечуються не лише володінням готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей учнів [5, с. 44–52]. На підставі цих двох варіантів визначення компетенції ми розуміємо компетенцію як сукупність професійних знань та вмінь користуватися ними в професійній діяльності.

Дослідник М. Леонтьян вважає компетентність результатом набутих компетенцій. Він підкреслює, що «компетентність має складовий елемент готовності до виконання поставленої задачі, а також включає у своє поняття елементи особистісних характеристик людини (мобільності, ініціативності, тощо)» [6, с. 73–75].

Уважаючи основною метою професійної освіти формування професійної компетентності майбутніх фахівців, відзначимо важливість набуття в процесі навчання сукупності компетенцій, серед яких іншомовна займає не останнє місце.

Іншомовна комунікативна компетентність – це категорія, яка становить сукупність лінгвістичної, соціолінгвістичної та предметної компетенцій у процесі навчання студентів іноземної мови їхньої спеціальності. Лінгвістична компетенція передбачає знання словникових одиниць і опанування певних формальних правил, за допомогою яких словникові одиниці перетворюються у висловлювання. Соціолінгвістична компетенція – це здатність використовувати й змінювати мовні одиниці відповідно до ситуації (причому контекст визначає їхній вибір). Предметна компетенція означає орієнтацію в змістовному плані висловлювання в рамках актуальної професійно значущої тематики, передбаченої навчальними програмами спеціальних дисциплін [7, с. 8].

На підставі теоретичних досліджень проблеми формування іншомовної комунікативної компетентності студентів у навчальному процесі виділяють такі показники її сформованості:

а) наявність знань іноземної мови, тобто поінформованість про правила побудови висловлювань;

б) уміння реалізації іноземної мови, тобто перетворення мовних форм та їхнього вживання відповідно до ситуації;

в) орієнтацію в змістовному плані висловлювання в рамках актуальної професійно значущої тематики, передбаченої навчальними програмами із спеціальних дисциплін;

г) наявність екстралінгвістичних соціокультурних знань, що забезпечують психологічну готовність студентів до іншомовного спілкування;

г) рівні сформованості іншомовної комунікативної компетентності, що діють як її кількісні характеристики (початковий рівень, середній і високий рівень).

Кожен рівень іншомовної комунікативної компетентності характеризується певними параметрами щодо репродуктивності, продуктивності й здатності перемикання з інтелектуальних завдань на комунікативні. Творчий рівень сформованості іншомовної комунікативної компетентності вирізняється високою продуктивністю і здатністю до коректної з погляду лінгвосоціокультурних знань комунікації іноземною мовою.

Проте викладання іноземної мови професійного спрямування майбутнім правознавцям у практиці супроводжується цілою низкою складнощів.

По-перше, під час вступу до вишу на юридичну спеціальність вступний іспит з іноземної мови здають не всі абітурієнти. Відповідно, рівень підготовки студентів-

початківців, тобто їхній рівень знань з іноземної мови (або ж іншомовних комунікативних компетентностей) є неоднаковим, що, зрозуміло, буде створювати цілу низку проблем у їхньому подальшому навчанні.

По-друге, оскільки на юридичному факультеті іноземна мова не є профільним предметом, мотивація до її вивчення студентами помітно знижується.

По-третє, як свідчить практика, достатньо важко розробити єдиний навчально-методичний комплекс (далі – НМК) для використання в процесі навчання іноземної мови студентів юридичного профілю у вітчизняних вишах. І ця проблема безпосередньо впливає з питання неоднакового рівня опанування іноземної мови всіх студентів групи. Адже розробити єдиний НМК для групи, у якій згаданий рівень різниться від «Beginner» (та іноді навіть нижче) до рівня «Intermediate» (і дуже рідко – «Upper-Intermediate») практично неможливо. Розподіл студентів на групи за рівнем знання мови, звичайно, може спростити цю задачу, тому рівневий підхід до розподілу студентів на групи є дуже доречним.

Для розподілу студентів на такі групи використовуються тести для визначення сформованості граматичних та лексичних навиків володіння мовою. З методичного погляду це правильно, і все ж подібна практика може давати збої. Причин для таких збоїв може бути дуже багато: це й особливості кожного конкретного студента, і хвилювання під час тестування, помилки, описки й т. ін. У результаті студенти ризикують потрапити в групу, яка не відповідає їхньому рівню підготовки й знання іноземної мови.

У рідкісних випадках виникають ситуації, коли студент під час вступу до закладу вищої освіти абсолютно не володіє іноземною мовою через певні причини (наприклад, відсутність учителя іноземної мови в сільській школі, яку він закінчив). Однак, оскільки навчання іноземної мови є невід'ємною частиною навчального плану (на юридичній спеціальності до другого курсу), студенту нічого не залишається робити, як почати вивчати іноземну мову. Зрозуміло, робити це з тією ж інтенсивністю і методичністю, як це, зазвичай, робиться в школах, у такого студента можливості не буде через як загальну навчальну завантаженість студентів, так і через те, що такі випадки поодинокі і, як правило, на студентів з подібним рівнем знань мови (коли навчання доводиться починати практично з алфавіту) наявні навчально-методичні комплекси не розраховані. З цієї ж причини ми маємо констатувати різко виражену неоднорідність рівнів знання іншомовних комунікативних компетентностей у студентів, отже, відповідно до цього, використання будь-якого навчального посібника для конкретної спеціальності представляється досить складним.

Таким чином, можна окреслити коло проблем, пов'язаних із навчанням іноземної мови студентів-правознавців, як-от:

- неоднаковий рівень підготовки студентів і знання іноземної мови під час вступу на юридичний факультет закладу вищої освіти;
- знижений рівень мотивації студентів до вивчення іноземної мови;
- складність розробки єдиного навчально-методичного комплексу для студентів, які неоднаковою мірою володіють іншомовними комунікативними компетенціями;
- нарешті, проблема роботи зі студентами, які у виші фактично змушені починати вивчення іноземної мови «з нуля».

Очевидно, усі ці чотири проблеми тісно взаємопов'язані. Для формування високого рівня комунікативної компетентності студентів юридичного факультету необхідно так або інакше вирішити їх усі. Зробити це дуже складно насамперед через те, що іноземна мова вивчається лише протягом перших двох років, а це надзвичайно малий термін для опанування іноземної мови «з нуля» при закладеному в навчальній програмі юридичної спеціальності навантаженні (дві пари на тиждень – на першому курсі, одна пара на тиждень – на другому).

Що стосується зниженої мотивації студентів до вивчення іноземної мови, то практика показує, що значна частина студентів переконана, що загальнонаукові й загальноосвітні дисципліни, до яких належить іноземна мова, не наближають, а віддаляють їх від опа-

нування професійно важливих знань та навичок. Не є випадковістю те, що найбільший відсів студентів відбувається на перших курсах, коли вивчаються ці дисципліни. Завдання викладача тут є однозначним – впливати на розвиток позитивної мотивації майбутніх фахівців із права до вивчення іноземної мови [8, с. 85].

Навчання іноземної мови студентів немовних спеціальностей у закладах вищої освіти є ефективнішим і продуктивнішим тоді, коли в процесі викладання мови робиться акцент на створенні позитивного емоційного настрою студентів, коли вони отримують повне задоволення від навчальної діяльності, у тому числі умовно-мовної, спрямованої на формування іншомовної комунікативної компетентності, а також усвідомлене включення волевольових зусиль у разі неминучих збоїв у процесі її опанування. Мотиви не можуть бути сформовані ззовні в процесі навчання іноземної мови, можна тільки сприяти цьому процесу. Мотив, як відомо, це складне психологічне утворення, яке має побудувати сам студент. Стимулювання студентів позитивними емоціями представляється найдієвішим способом посилення мотиву [9, с. 54].

Багаторічний досвід викладання іноземної мови свідчить про те, що студенти, які вивчають іноземну мову у вищій нелінгвістичній професії, як правило, на заняттях перебувають у двох діаметрально протилежних психічних станах: нудьги або тривожності. Цей факт можна пояснити тим, що на заняттях з іноземної мови нудьгують студенти, які не мотивовані до вивчення іноземної мови й зовсім далекі від прагнення опанувати іноземну мову на комунікативно достатньому рівні, а тривожність відчувають ті, хто дійсно виступає об'єктом навчання і які ще не втратили бажання вивчити іноземну мову, але невпевненість у собі, побоювання помилитися або висловитися невдало стає непереборним психологічним бар'єром. При цьому найсучасніші методики навчання іноземної мови виявляються нерезультативними, якщо вони застосовуються в процесі навчання іноземної мови в умовах негативних емоцій учнів.

Отже, забезпечення процесу формування іншомовної комунікативної компетентності студентів має підкріплюватися позитивними почуттями, які підвищують активність особистості, стимулюють пізнавальну діяльність, збільшують енергію і напругу інтелектуальних сил студента. Усе наведене вище має на меті зробити навчання іноземної мови студентів-правознавців більш ефективним і продуктивним.

Що стосується складності розробки єдиного навчально-методичного комплексу для різних рівнів підготовки до навчання іноземної мови студентів-майбутніх юристів, то окреслена проблема, на жаль, не має простого способу розв'язання. Тому найкращим виходом для викладача тут стане те, що він буде діяти в межах особистісно орієнтованого підходу та реалізації принципу індивідуалізації навчання. Це може виражатися в підборі індивідуальних навчальних матеріалів для відсталих студентів, додаткових завдань, текстів для опрацювання, відповідно до рівня підготовки студента тощо.

Коли йдеться про мову професійного спрямування, слід зауважити, що мова юрисдикції не є простою, вона має свої характерні риси, які студенти-початківці одразу не сприймають. Тому є вкрай важливим викладачу поступово готувати студентів до сприйняття професійної мови правознавців, починаючи із принципу «від простого до складного», призвичаювання студентів до юридичних термінів, формулювання законів, положень, регулювань, з якими вони будуть стикатися у своїй професійній діяльності. Навчаючи граматики, викладачі іноземних мов професійного вжитку мають давати вправи на опрацювання граматичних норм з опорою на лексику професійного вжитку, притаманну мові юристів. Було б також корисним супроводжувати вивчення англійської мови юристів коротким курсом латинської мови, беручи до уваги наявність у юридичній лексиці важливих слів і стійких словосполучень, запозичених із латини. Відмінні знання іноземної мови професійного спрямування є основою успіху майбутнього фахівця, оскільки належний рівень іншомовної комунікативної компетентності бакалавра або магістра із правознавчих

спеціальностей дозволить йому в майбутньому розвивати свої професійні навички та самовдосконалюватись.

Розглядаючи особливості вивчення іноземної мови в межах юридичного вишу, окремо зупинимось на діяльності викладача, який серед розмаїття методів викладання має обирати найкорисніші й найефективніші методи, зважаючи на аудиторію, у якій він проводить практичні заняття. Комунікативна методика, за якою таке навчання має відбуватись, ставить нелегкі завдання перед викладачами. Досить складним завданням є поєднання комунікативних методів з орієнтацією на опанування саме мови професійного вжитку, що може створювати певні труднощі навчання. У цьому випадку корисними є, по-перше, опора на використання автентичних джерел, відео- та аудіоматеріалів, перегляду кінофільмів, які демонструють, приміром, судові засідання та роботу обвинувачів та адвокатів; по-друге, аналіз лексичного матеріалу з детальними розборами вживання тих або інших лексичних одиниць, притаманних юридичній лексиці; по-третє, використання рольових ігор, які завжди користуються успіхом у студентів; по-четверте, залучення комп'ютерних засобів навчання та ресурсів сучасних соціальних мереж, які в наші дні є нескінченним джерелом іншомовної інформації на будь-який смак і под. Організація позакласних заходів, як-то дебатів, презентацій, обговорень правових проблем у країні іноземною мовою може стати поштовхом до посилення мотивації студентів вивчати іноземну мову професійного спрямування, адже кінцевою метою її освоєння має бути підготовка майбутніх фахівців до її успішного використання в подальшій професійній діяльності.

Висновки. Узагальнюючи все сказане вище, зазначимо, що метою вивчення іноземної мови майбутніми юристами є формування іншомовної комунікативної компетентності, яке в стінах юридичного вишу досягається за умов:

- поетапного розвитку в студентів іншомовної, соціолінгвістичної та предметної компетентностей;
- організації навчального процесу відповідно до встановлених рівнів сформованості іншомовної комунікативної компетентності;
- навчання студентів опановувати мову відповідно до конкретних умов її використання;
- передачі студентам певного багажу соціолінгвістичних знань, який допоможе їм спілкуватися із представниками інших країн;
- засвоєння лексики професійного вжитку на рівні незалежного користувача;
- використання на заняттях інноваційних методів навчання;
- підвищення мотивації студентів до вивчення ділової іноземної мови шляхом формування позитивного ставлення до опанування її;
- заохочення студентів до участі в позааудиторних заходах, спілкування на яких здійснюється іноземною мовою;
- забезпечення підготовки студентів до іншомовного спілкування;
- підтримки в студентів розуміння необхідності знати мову для подальшого професійного росту й самовдосконалення.

Навчання студентів-правознавців професійного іншомовного спілкування, на наше глибоке переконання, сприяє формуванню високого рівня професійної компетентності майбутніх фахівців за умови, якщо визначений перелік необхідних компетенцій і прийнятні показники їхньої сформованості, сформульовані цілі й завдання, зміст й принципи навчання, розроблена методика навчання професійного іншомовного спілкування на основі діяльнісного, особистісно орієнтованого й проблемно орієнтованого підходів із застосуванням інноваційних методів будуть цілковито відповідати кінцевій меті навчання іноземних мов.

Кожен студент має особисту мотивацію до вивчення іноземної мови, але у великих групах, на жаль, залишається недостатньо зацікавленим через відсутність часу на індивідуальну увагу з боку викладача.

Включення компонента сприйняття емоційного спектра в психологічну модель розвитку особистості майбутнього фахівця та формування його оптимального стилю мовлення та навичок спілкування може слугувати основою для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Айнутдінова І. М., Айнутдінова В. А. Педагогічні умови реалізації технології інтеграції професійної та іншомовної підготовки конкурентоспроможного фахівця. *Іноземні мови в сучасному світі* : збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції; за ред. С. С. Тахтарова, А. В. Фахрутдінова. Казань : вид-во Казан. ун-ту, 2016. С. 9–15.
2. Блажко Л. В. Методика підготовки викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до використання аудіовізуальних засобів навчання. *Вісник післядипломної освіти* : зб. наук. праць; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. Київ : «Дорадо-Друк», 2005. Вип. 5 (18). 2011. С. 26–33.
3. Артем'єва О. А., Макеєва М. Н., Мильруд Р. П. Методологія організації професійної підготовки фахівця на основі міжкультурної комунікації. Тамбов : ТДТУ, 2005. 159 с.
4. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. *Вища освіта України*. 2008. № 3. С. 23–30. URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/52560> (дата звернення: 22.02.2020).
5. Кіктева К. С. Міжкультурна комунікативна компетенція як мета іншомовної підготовки майбутніх юристів у ВНЗ. *Вісник Московського університету*. Серія 19. Лінгвістика і міжкультурна комунікація. 2009. № 3. С. 185–191.
6. Леонтян М. А. Поняття «компетенція» і «компетентність» у теорії освіти. *Наукові праці. Педагогіка наук* : онлайн-журнал. 2012. Том 188. № 176. С. 73–75. URL : <http://pednauki.chdu.edu.ua/article/view/81299> (дата звернення: 01.02.2020).
7. Литвишко О. М., Черноусова Ю. А. Предметно-мовне інтегроване навчання у викладанні професійно-орієнтованої англійської мови. *Професійна комунікація: актуальні питання лінгвістики та методики* : щорічний науково-теоретичний і прикладний журнал; під ред. Т. А. Ширяєвої. П'ятигорськ : ПГЛУ, 2015. С. 248–266.
8. Кушерець В. І. Концептуальні засади дистанційної освіти українців зарубіжжя. Київ : Знання України, 2003. 168 с.
9. Носаченко І. Дистанційна освіта як складова системи безперервної освіти. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи* : збірник наукових праць. Київ – Ніжин : видавець ПП Лисенко М. М., 2009. Вип. 1. С. 80–89.
10. Гладуш В. А. Дистанційне навчання в післядипломній освіті дефектологів: досвід, проблеми, перспективи. *Вісник післядипломної освіти* : зб. наук. пр. / редкол. : О. Л. Ануфрієва. Київ : «Дорадо-Друк», 2005. Вип. 5 (18) / головн. ред. В. В. Олійник. 2011. С. 49–56.
11. Мангушев С. В. Методика викладання іноземної мови в сфері юриспруденції (рецензія на підручник «Legal English: Quick Overview: Іноземна мова в сфері юриспруденції: Англійська мова»). *Журнал педагогічних досліджень*. 2016. Т. 1. № 4. С. 2.
12. Національна рамка кваліфікацій від 23.11.2011 № 1341. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/natsionalna-ramka-kvalifikatsiy> (дата звернення: 30.01.2020).
13. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25.06.2013 № 344/2013. URL : <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 12.02.2020).
14. Ніколаєва С. Ю. Цілі навчання іноземних мов в аспекті компетентнісного підходу. *Іноземні мови*. 2010. № 2. С. 11–17.
15. Нурхамітов М. Р. Навчання англійської мови серед студентів юридичних спеціальностей у немовних ВНЗ. *Пріоритетні напрямки розвитку науки і освіти* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Чебоксари : ЦНС «Інтерактив плюс», 2016. № 1 (8).
16. Ящук С. П. Формування професійно-правової компетентності студентів. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Сер. : Педагогіка, психологія, філософія. 2016. № 253. С. 333–339.

References

1. Aynutdinova, I. M., Aynutdinova, V. A. (2016). Pedagogichni umovy realizatsiyi tekhnolohiyi intehratsiyi profesiynoyi ta inshomovnoyi pidhotovky konkurentospromozhnoho fakhivtsya : zbirnyk

materialiv 9 Mizhnarodniy naukovopraktychniy konferentsiyi . za red. S. S. Takhtarova, A. V. Fakhrutdinova [Pedagogical conditions for the implementation of the technology of integration of professional and foreign language training of competitive specialist]. Kazan' : Yzd-vo Kazan. Un-tu. S. 9–15. [in Ukrainian].

2. Blazhko, L. V. (2011). Metodyka pidhotovky vykladachiv zakladiv pislyadyplomnoyi pedagogichnoyi osvity do vykorystannya audiovizual'nykh zasobiv navchannya : *Visnyk pislyadyplomnoyi osvity* [Methods of training teachers of postgraduate pedagogical education institutions to use audiovisual learning]. K. : Dorado-Druk. Vyp. 5 (18). S. 26–33. [in Ukrainian].

3. Artem'yeva, O. A. (2005). Metodolohiya orhanizatsiyi profesiyanoi pidhotovky fakhivtsya na osnovi mizhkul'turnoyi komunikatsiyi [Methodology of organizing professional training of a specialist on the basis of intercultural communication]. Tambov : TDTU. 159 s. [in Ukrainian].

4. Holovan', M. S. (2008). Kompetentsiya i kompetentnist': dosvid teorii, teoriya dosvidu. [Competence and competence: experience of theory, experience theory]. *Vyshcha osvita Ukrayiny*. № 3. S. 23–30. [in Ukrainian].

5. Kykteva, K. S. (2009). Mizhkul'turna komunikatyvna kompetentsiya yak meta inshomovnoyi pidhotovky maybutnikh yurystiv u VNZ [Intercultural communicative competence as a purpose of foreign language training of future lawyers in universities]. *Visnyk Moskovskoho Universytetu*. Seriya 19. Lihvistyka i mizhkul'turna komunikatsiya. № 3. S. 185–191. [in Ukrainian].

6. Leontyan, M. A. (2012). Ponyattya «kompetentsiya» i «kompetentnist'» u teorii osvity [The concept of «competence» and «competence» in the theory of education. Scientific works]. *Pedahohika*. T. 188. № 176. S. 73–75. [in Ukrainian].

7. Lytvyshko, O. M., Chernousova, Yu. A. (2015). Predmetno-movne intehrovane navchannya v vykladanni profesiyno-orientovanoyi anhliys'koyi movy [Subject-language integrated learning in the teaching of vocational-oriented English : Professional communication: topical issues of linguistics and methodology]. *Profesiyina komunikatsiya: aktual'ni pytannya lihvistyky ta metodyky*. P'yatyhors'k : PHLU. S. 248–266. [in Ukrainian].

8. Kuserets', V. I. (2003). Kontseptual'ni zasady dystantsiyanoi osvity ukrayintsiv zarubizhzhya [Conceptual foundations of distance education of Ukrainians abroad]. K. : Znannya Ukrayiny. 168 s. [in Ukrainian].

9. Nosachenko, I. (2009). Dystantsiyana osvita yak skladova systemy bezpererвної osvity . I. Nosachenko [Distant education as a component of the system of continuous education]. *Osvita doroslykh: teoriya, dosvid, perspektyvy*. K. : Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M. M. Vyp. 1. S. 80–89. [in Ukrainian].

10. Hladush, V. A. (2011). Dystantsiyne navchannya v pislyadyplomniy osviti defektolohiv: dosvid, problemy, perspektyvy [Distant learning in postgraduate education of defectologists: experience, problems, prospects]. *Visnyk pislyadyplomnoyi osvity*. K. : «Dorado-Druk». V. 5 (18). S. 49–56. [in Ukrainian].

11. Manhushev, S. V. (2016). Metodyka vykladannya inozemnoyi movy v sferi yurysprudentsiyi (retsenziya na pidruchnyk «Legal English: Quick Overview: Inozemna mova v sferi yurysprudentsiyi: Anhliys'ka mova») [Methods of teaching foreign language in the field of jurisprudence]. *Zhurnal pedagogichnykh doslidzhen'*. T. 1. №. 4. C. 2–12. [in Ukrainian].

12. Natsional'na ramka kvalifikatsiy vid 23.11.2011 No 1341 [National Qualifications Framework No.1141 of 23.11.2011: Electronic resource]. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua.ua.tag.natsionalna-ramka-kvalifikatsiy>. [in Ukrainian].

13. Natsional'na stratehiya rozvytku osvity v Ukrayini na period do 2021 roku vid 25.06.2013 No 344.2013: Elektronnyy resurs [National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021 of 25.06.2013 No 344.2013 : Electronic resource]. – Rezhym dostupu: <https://zakon3.rada.gov.ua.laws.show.344.2013>. [in Ukrainian].

14. Nikolayeva, S. Yu. (2010). Tsili navchannya inozemnykh mov v aspekti kompetentnisnoho pidkhodu [The goals of teaching foreign languages in the aspect of competence approach]. *Inozemni movy*. № 2. S. 11–17. [in Ukrainian].

15. Nurkhamitov, M. R. (2016). Navchannya anhliys'koyi movy sered studentiv yurydychnykh spetsial'nostey v nemovnykh VNZ. Priorytetni napryamky rozvytku nauky i osvity : materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Teaching English among students of law specialties in non-linguistic universities : Priority directions of science and education development]. Cheboksary : TSNS «Interaktyvnyy plus». № 1 (8). [in Ukrainian].

16. Yashchuk, S. P. (2016). Formuvannya profesiyno-pravovoyi kompetentnosti studentiv. *Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrainy*. Ser. : Pedahohika, psykholohiya, filosiya [Formation of professional and legal competence of students. Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine]. № 253. S. 333–339. [in Ukrainian].

Dzevytska Larysa,

PhD in Pedagogics

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9093-7635>

Romanenko Oksana,

PhD in Pedagogics

(Kryvyi Rih Economic Institute of

Kyiv National University named after Vadym Hetman, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://org/0000-0001-5129-9135>

PECULIARITIES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES TO LAW STUDENTS

This paper deals with special features of teaching a business foreign language to Law students. The importance of foreign languages learning for students of non-linguistic specialties is underlined by current documents defining the objectives and general directions of higher education: Law of Ukraine "About the Higher Education" and National frame of qualifications. The foreign-language competence formation is defined as the main task of language education; its components and indicators of its formation are researched in the paper. The following components of its formation are given in the article: linguistic knowledge necessary to create statements; students' ability of realization a foreign language in practice, that is the transformation of language forms and their use according to the given situation; orientation in the substantial plan of statement within the relevant professionally significant subject for teaching a foreign language for specific purposes; the acquisition of sociocultural knowledge ensuring students' psychological readiness to foreign-language communication; the level of formation of foreign-language competence defined as low, intermediate and high. The difficulties of teaching a foreign language to students of law specialties are analyzed in the article. One of them is the unequal level of student's knowledge of foreign language at the beginning of their university studies, therefore it is recommended to use a level approach for the division of students into groups. The importance of studying professional lexicon is underlined. The role of teachers in learning process organization and the choice of the most effective teaching techniques in a variety of modern methods of teaching is defined. It is proved in the paper that ensuring the acquisition of foreign languages by students should be supported by positive motivation for more effective and productive learning, as well as for developing the creative level of the formation of foreign language competence, the productivity and the ability to conduct correct in terms of lingual and sociocultural knowledge communication.

Keywords: foreign language competence; level of proficiency; EMC (educational and methodical complex); motivation; method; communicative approach.

Надійшла до редколегії 18.02.2020

УДК: 37.091.21:159.9

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-201-207>

Короткова Юлія Михайлівна,

доктор педагогічних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

Ромашенко Вікторія Євгенівна,

кандидат педагогічних наук
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8674-9535>

ОРГАНІЗАЦІЯ АДАПТАЦІЙНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Статтю присвячено узагальненню теоретико-практичного досвіду адаптаційної роботи в закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Подано тлумачення понять «адаптація», «адаптація до навчання в закладі вищої освіти» у вітчизняній науковій думці, визначено особливості психологічної адаптації курсанта-першокурсника до нових умов навчання і служби, узагальнено досвід адаптаційної роботи в Донецькому юридичному інституті МВС України, запропоновано шляхи її покращення.

Ключові слова: адаптація; адаптація курсанта-першокурсника; заклад вищої освіти зі специфічними умовами навчання; методи й форми адаптаційної роботи.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми психологічної адаптації особистості до навчальної діяльності в закладі вищої освіти (далі – ЗВО) обумовлена тим, що студентська молодь через відомі соціально-економічні проблеми є однією з найменш соціально й психологічно захищених верств населення, хоча при цьому є носієм майбутнього інтелектуального потенціалу Української держави. Також актуальність зазначеної проблеми зумовлена й тим, що, за даними дослідників, показники психічного розвитку та психофізіологічного стану сучасних студентів мають виражену тенденцію до погіршення, яка виявляється у зниженні ефективності функціонування в них сенсорних і сенсомоторних систем, погіршенні пам'яті й уваги, підвищенні стомлюваності, зменшенні загальної ефективності вирішення навчальних завдань, зниженні показників мотивації навчальної діяльності.

Ще складнішою виявляється адаптація курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, адже специфічність умов їхнього навчання зумовлена наявністю служби як обов'язкового структурного елемента. Тобто вони одночасно мають адаптуватись і до службово-професійної, і до навчальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психолого-педагогічній літературі щодо проблеми формування і розвитку адаптивних характеристик особистості висловлюють свої міркування О. Бондарчук, Н. Колизаєва, Т. Середа; загальні проблеми соціально-психологічної адаптації особистості розглядали Б. Ананьєв, Г. Балл, Л. Виготський, О. Леонтьєв; проблему адаптації студентів і молодих спеціалістів розробляли Л. Балабанова, Н. Коломінський, О. Мороз. У наукових дослідженнях Т. Алексєєвої, Н. Герасимової,

В. Демченка, В. Скрипник, І. Соколової значна увага приділяється питанню адаптації студентів до умов навчання у закладі вищої освіти; взаємозалежність між розвитком особистості й адаптацією її до навчально-пізнавальної діяльності досліджували К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, І. Бех, О. Киричук; проблему саморегуляції особистості, ставлення до діяльності та її самооцінки порушували у своїх наукових працях А. Бодальов, І. Кон, Я. Міславський, І. Чеснокова тощо. Утім недостатньою є кількість праць, які були б присвячені узагальненню досвіду організації адаптаційної роботи в закладі вищої освіти системи МВС та подавали методичні рекомендації щодо його вдосконалення.

Формування мети статті. З огляду на вищезазначене, метою статті є висвітлення психолого-педагогічних аспектів проблеми адаптації курсантів у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання та визначення шляхів удосконалення цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел показав, що поняття «адаптація» трактується науковцями неоднозначно. Зокрема, Н. Багачкіна говорить про адаптацію як процес пристосування особистості до нових для неї умов; адаптацію як наслідок процесу пристосування; і нарешті, адаптацію як механізм, що забезпечує процеси соціалізації [1]. Н. Агаджанян розглядає поняття «адаптація» як універсальне явище й тлумачить його як пристосувальну діяльність [2]. С. Гапонова розуміє адаптацію як стан організму, коли внутрішній інформаційний стан максимально співзвучний інформаційному стану ситуації. Наголошується на такій особливості організму в процесі адаптації, як мінімізація реакцій на мінливі умови середовища [3]. А. Фурман [4] трактує поняття «адаптація» як процес і результат. Водночас адаптацію як процес визначає терміном «адаптивність». В. Петленко [5] термін «адаптація» тлумачить як процес пристосування до змін навколишнього середовища, а «адаптивність» – як рівень здатності до пристосування людини у складних умовах.

Цікавими є погляди Г. Балла, який розглядає адаптацію як активний процес пристосування до соціального середовища, спрямований на збереження і формування оптимального балансу між особою, її внутрішнім станом і навколишнім середовищем тут і тепер та з перспективою майбутнього. Успішність адаптації, на думку науковця, залежить не стільки від особливостей та об'єктивних властивостей ситуації, скільки від особливостей та наявності індивідуальних ресурсів, адекватності й ефективності стратегій їхнього застосування: здатність до адаптації є водночас інстинктом власне життя та набутими навичками [6, с. 92].

Найбільш повним та вдалим, на наш погляд, є визначення адаптації М. Корольчука: адаптація – це активна системна відповідь функцій організму, що спрямована на підтримку гомеостазу та створення адекватної врегульованої програми; відповіді з мінімальними реакціями на умови, що постійно змінюються; умови діяльності, в основі якої лежать п'ять основних компонентів: енергетичний, сенсорний, операційний, ефекторний та активаційний [7].

Стосовно адаптації до навчання в закладі вищої освіти, то нам імпонує визначення В. Демченко, яка стверджує, що адаптація студентів до закладу вищої освіти – це складний багатоплановий психолого-педагогічний процес, який включає не тільки пристосування особистості до умов ЗВО як до тимчасового специфічного середовища (до нових методів навчання і норм студентського колективу), але й входження у спеціальність (оволодіння нормами й функціями своєї майбутньої професійної діяльності), що у значній мірі визначає формування їхніх ідеалів, цінностей, особистісних якостей, а також професійний успіх у майбутньому [8]. Подібної думки дотримується і українська вчена Л. Литвинова, яка слушно зазначає, що індивідуальний рівень адаптованості суб'єкта до оволодіння новою життєвою ситуацією постає одним із вагомих чинників становлення і розвитку здатності до ефективного виконання навчально-професійної діяльності, особливостей її перебігу й результативності [9].

З поданих визначень стає очевидним, що процес адаптації до нових умов навчання і служби є досить складним і тривалим. Службова діяльність майбутніх офіцерів пов'язана з

високим рівнем фізичної та психоемоційної напруженості, що викликають різноманітні стресофактори. Труднощі під час виконання навчально-службових обов'язків, складність, а іноді й екстремальність умов виконання завдань професійної діяльності вимагають значної напруги фізичних і психічних сил. Крім того, обмаль часу на спілкування з рідними та друзями, необхідність відмови від деяких потреб та бажань негативно впливають на ефективність навчально-службової діяльності [10].

У процесі психологічної адаптації курсантів спостерігається трансформація різних аспектів цілісної системи міжособистісних відносин у навчальному колективі, має місце процес зміни психологічного стереотипу поведінки, їхньої «Я-концепції», що постає певним індикатором внутрішньоособистісної перебудови особистості.

Проаналізувавши наукові джерела [11; 12; 13], ми до загального змісту адаптації курсантів відносимо такі аспекти.

1. Соціально-психологічний аспект, який стосується певної зміни соціальної ролі курсанта, його потреб і системи ціннісних орієнтацій, трансформації регуляційних механізмів поведінки, засвоєння нових норм та традицій.

2. Психологічний аспект, що передбачає значну перебудову когнітивних процесів – мислення і мовлення курсанта, різке зростання функцій уваги, пам'яті, збільшення емоційного напруження, посилення процесу формування особистості.

3. Діяльнісний аспект, який полягає у пристосуванні курсантів до нових психофізіологічних та інформаційно-навчальних навантажень.

4. Фізіологічний аспект, що стосується змін у розпорядку дня, збільшення фізичних навантажень, зменшення часу для сну тощо.

Цілком зрозуміло, що особливій уваги, турботи і допомоги потребують курсанти-першокурсники. Це обумовлено тим, що умови життя і навчання у ЗВО різко відрізняються від шкільних. Відбувається перехід від прямої опіки шкільних педагогів і батьків до статусу відносно самостійності, методи й форми навчання у ЗВО досить відрізняються від шкільних, зростає частка самостійної роботи курсанта, а, відповідно, і його відповідальність за результати навчальної діяльності. З огляду на це, надзвичайно важливо в перші ж дні навчання розкрити перед першокурсниками зміст усіх труднощів, ілюзій, особливостей, з якими вони можуть зіткнутися. Потрібно навчити вчорашнього школяра самостійно навчатися, конспектувати лекції, готуватися до практичних занять, працювати з першоджерелами, з великими масивами інформації, довідниками, словниками, хрестоматіями.

У Донецькому юридичному інституті МВС України професорсько-викладацький та офіцерський склад використовують такі методи й форми роботи з курсантами, які сприяють їхній більш легкій адаптації:

- настановчі лекції, на яких викладачі роз'яснюють курсантам особливості навчання у виші, структуру своєї дисципліни, систему оцінювання тощо;

- організацію та керівництво самостійною навчальною роботою курсантів, яку проводять курсові офіцери спільно з викладачами. До кожної навчальної дисципліни викладачем готується список завдань для самостійного опрацювання (творчі завдання, конспектування навчального матеріалу, підготовка проєктів тощо), курсові офіцери слідкують за своєчасним виконанням кожного завдання під час самостійної підготовки курсантів.

Значні можливості для пришвидшення і зменшення болісності адаптації, підвищення якості навчання курсанта-першокурсника містить модульно-рейтингова система, яка дає змогу систематично контролювати й оцінювати хід навчання, своєчасно коригувати упущення і відхилення, підтримувати рівномірне напруження зусиль протягом семестру, уникати стресів і перенапружень під час першої сесії.

Оскільки Донецький юридичний інститут є закладом вищої освіти зі специфічними умовами навчання і курсанти першого курсу тут проживають у відриві від сім'ї, тому курсові офіцери допомагають їм у налагодженні побуту, виробленні оптимального режиму

навчання і відпочинку. З перших днів занять у Донецькому юридичному інституті курсовими офіцерами проводиться роз'яснювальна та інформаційна робота, організовується психолого-медична допомога, прищеплюються першокурсникам норми здорового способу життя. Особлива увага також приділяється харчуванню, санітарно-гігієнічним умовам, розпорядку дня тощо.

Для швидкої й оптимальної адаптації студента у ЗВО тому, хто цим займається (куратор, декан, його заступники тощо), важливо знати умови життя, інтереси, плани на перспективу першокурсника, мотиви вибору спеціальності, рівень самооцінки, здатність свідомого регулювання поведінки, здібності, схильності, життєвий досвід тощо. У Донецькому юридичному інституті штатними психологами проводяться різноманітні опитування, анкетування, бесіди та тренінги з курсантами, результати яких допомагають корегувати виховний процес та виявити проблеми адаптаційного характеру.

Окрім цього, у роботі відділення психологічного забезпечення Донецького юридичного інституту важливу роль відіграє формування згуртованого колективу курсантів, відчуття єдності, ефективної взаємодії та подолання емоційного напруження, сором'язливості. З цією метою з курсантами проводиться серія командоутворюючих тренінгових занять, бесід, інформаційних діалогів, що дозволяють курсантам зрозуміти, що таке команда, спільний розподіл обов'язків, як створити й підтримувати командний дух, працювати на досягнення спільної мети. Під час проведення різноманітних заходів психологи ДЮІ використовують інтерактивні методи роботи, різноманітні динамічні вправи, спрямовані на долавання перешкод тощо. Така робота дозволяє створювати ситуації знайомства, ефективного міжособистісного спілкування, позитивного налаштування на насичену роботу, сприяє зменшенню емоційного напруження, подолання дискомфорту під час табірних зборів та виникненню перших ознак здорових, успішних колективів.

До того ж серед курсантів психологом постійно проводяться анкетування з метою виявлення міжособистісних стосунків у колективі, заходи щодо профілактики булінгу, застосовуються тестові методики на виявлення індивідуальних особливостей курсантів та їхніх адаптаційних можливостей.

Для підняття патріотичного духу курсантів, розуміння ними важливості обраної професії, виховання почуття єдності, відчуття того, що інститут – це одна велика родина, курсовими офіцерами ДЮІ проводяться лекції-бесіди на такі теми: «Державний гімн України. Гімн Донецького юридичного інституту»; «Історія виникнення та розвитку Донецького юридичного інституту»; «День гідності та свободи». Курсанти активно залучаються до спільної роботи: підготовки наукових проєктів із навчальних дисциплін у межах роботи наукових гуртків кафедр; роботи над проєктами для проведення профорієнтаційних заходів; підготовки творчих виступів на Дебют першокурсника. Усі ці заходи сприяють згуртуванню курсантського колективу та кращій адаптації до нових умов навчання і служби.

Для успішної адаптації курсантів, формування курсантського колективу та управління його становленням важливим аспектом є рівень культури й обізнаності в цьому питанні науково-педагогічних працівників і керівництва ЗВО. Досить слушними є рекомендації для викладачів і курсових офіцерів, підготовлені психологом відділення психологічного забезпечення відділу кадрового забезпечення факультету № 2 ДЮІ О. Рингач. На думку фахівця, для поліпшення процесу адаптації курсантів першого курсу професорсько-викладацькому складу потрібно: постійно демонструвати особистий приклад у колективах курсантів; урахувати індивідуально-психологічні особливості курсантів, їхній рівень навчальних та фізичних здібностей; під час спілкування зі співрозмовником зберігати на обличчі приємний вираз, легку посмішку; використовувати метод «позитивності та підтримки», адже вдало сказане «добре слово» підвищує самопочуття, настрій і активність людини; використовувати комунікаційний прийом «Золоті слова» (невелике перебільшення будь-яких позитивних сторін людини, комплімент); налагоджувати клімат-спілкування, усунути власну нервозність, роздратованість; концентрувати увагу на потенційних можливостях, рішеннях, перспективах, а не на проблемах; висловлювати думки позитивно; залу-

чати курсантів до громадського життя інституту у відділах ради курсантського самоврядування, участі в семінарах, тренінгах, спортивних заходах.

На нашу думку, слушно було б проводити заходи з підготовки науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти до забезпечення процесу адаптації курсантів та студентів першого року навчання: тематичні лекції, бесіди, тренінги тощо. Напередодні початку нового навчального року бажано було б проводити серію методичних семінарів-тренінгів із викладачами з питань особливостей адаптаційного періоду курсантів / студентів, особливо для викладачів, які не мають достатнього педагогічного досвіду. Тут можна вирішувати різноманітні педагогічні ситуації, наприклад: «Уявіть, що Ви помітили, як один з курсантів постійно сидить один за партою, з ним ніхто не спілкується, людина перебуває явно в пригніченому стані. Які Ваші дії?», або «Курсанти одного із взводів прийшли не підготовленими до семінарського заняття. Як Ви будете вирішувати проблему?».

Значну роль під час процесу адаптації відіграє процес самоврядування. Активне наставництво зі сторони курсантів старших курсів допомагає курсантам-першокурсникам освоїтися в нових умовах, краще справлятися з побутовими труднощами та адаптуватися до фізичних навантажень. Для цього можна проводити дружні зустрічі, чаювання, залучати курсантів-старшокурсників до часткового проведення занять, організовувати наставництво в побутових питаннях тощо.

Згідно з опитуванням самих курсантів щодо шляхів поліпшення процесу адаптації, були зазначені такі: наявність релаксійної кімнати, де курсант міг би отримати сеанс ароматерапії, застосувати аудіовізуальні ефекти (шум джерела, океану, шелестіння дерев, спів птахів тощо), відчутти аеронізацію повітряного середовища, зняти нервово-м'язове напруження за допомогою масажної подушки або крісла, застосувати техніку свідомого контролю дихання для зменшення відчуття тривоги та загальної релаксації.

Визнаючи багатофакторну детермінанту адаптації першокурсників до навчально-виховного середовища, необхідно наголосити й на ролі співпраці всіх учасників навчально-виховного процесу, оскільки допомога студенту / курсанту повинна здійснюватися на основі тісної взаємодії всіх підрозділів закладу освіти: кураторів, курсових офіцерів, викладачів, психолога, студентського самоврядування. З цією метою слушно було б проводити спільні заходи, спрямовані на взаємодію, взаємопідтримку, згуртування колективу, конструктивне спілкування, створення сприятливого клімату в колективі. Одним із таких заходів може бути проведення web-квесту. Наприклад, можна створити декілька груп, у складі яких обов'язково разом із курсантами будуть викладачі, куратори, курсові офіцери та представники керівництва. Кожна група отримує своє проблемне завдання, а також набір вебресурсів, з якими вони будуть працювати, як результат – потрібно створити створити новий вебпродукт (вебсайт, відеоролик, проєкт тощо).

Web-квест також може бути спрямований на пошук інформації, розкриття таємниці тощо. У такому випадку учасникам потрібно відгадувати загадки, шукати паролі, відповіді, які в кінцевому результаті приведуть переможців до заслуженої винагороди.

Такі види діяльності дозволяють курсантам проявити себе, установити більш довірливі стосунки з викладачами та керівництвом.

Досить цікавою і дієвою, на наш погляд, є техніка «Коло». Коло – це зібрання людей для обговорення складних питань, проблем в атмосфері взаємоповаги й турботи згідно з певними правилами. Коло – це дуже ефективний підхід, що сприяє залученню до вирішення проблеми всіх зацікавлених осіб та забезпечує їхню активну участь в обговоренні ситуації та прийнятті рішень. Головною особливістю «Коло» є те, що кожен з учасників має можливість висловити власну точку зору та бути почутим іншими членами зібрання.

Задля кращої адаптації курсантів можна організовувати «Коло-знайомство», «Коло вирішення проблемних питань», «Коло вирішення педагогічних ситуацій стосовно курсантського життя» тощо.

Висновки. Отже, процес адаптації курсантів до нових умов життя і служби є досить складним і тривалим, оскільки відбуваються суттєві зміни на багатьох рівнях: зміни соціальної ролі курсанта, його потреб і системи ціннісних орієнтацій, значна перебудова когнітивних процесів, різке зростання функцій уваги, пам'яті, збільшення емоційного напру-

ження, зміни у розпорядку дня, збільшення фізичних навантажень, зменшення часу для сну та багато інших. Задля допомоги курсантам-першокурсникам якнайлегше адаптуватися до нових умов навчання і служби варто застосовувати як традиційні, так й інноваційні методики, координувати роботу в цьому напрямі всіх учасників навчально-виховного процесу (викладачі, офіцери, психолог, куратор, керівний склад того чи іншого підрозділу), а також піклуватися про відповідну підготовку офіцерського та професорсько-викладацького складу до здійснення ними адаптаційної роботи в закладі зі специфічними умовами навчання.

До перспектив подальших розвідок у цьому напрямі відносимо розробку системи адаптаційної роботи в закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання із застосуванням інноваційних методів і форм роботи.

Список використаних джерел

1. Багачкина Н. А. Учет индивидуальных стилей обучения студентов как основа успешной адаптации при организации учебной деятельности. *Вопросы биологии, экологии и методики обучения* : сборник научных статей. Саратов : Изд-ство Саратов. пед. ин-та, 2000. Вып. 3. С. 108–110.
2. Агаджанян Н. А., Полатайко Ю. А. Экология, здоровье, спорт. Ивано-Франковск : Плай, 2002. 256 с.
3. Гапонова С. А. Особенности адаптации студентов вузов в процессе обучения. *Психологический журнал*. 1994. № 3. С. 9–12.
4. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Київ : Екон. думка, 2000. 268 с.
5. Петленко В. А. Основы валеологии. Киев : Олимп. л-ра, 1998. 317 с.
6. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 92–100.
7. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 400 с.
8. Демченко В. А. Самосвідомість як фактор психологічної адаптації першокурсників до навчальної діяльності : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2006. 19 с.
9. Литвинова Л. В. Психологічні механізми подолання дезадаптаційних переживань студентів-першокурсників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 17 с.
10. Глова Л. А. Оптимізація соціально-психологічної адаптації курсантів як важливий етап їх підготовки до діяльності в особливих умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. № 6 (25). Київ, 2011. С. 158–160.
11. Рудов Б. А. Адаптація курсантів молодших курсів до навчання у вищому військовому навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2002. 202 с.
12. Сантросян К. О. Психологические вопросы адаптации студентов к высшей школе. Ереван, 1981. 189 с.
13. Соколова И. М. Методы исследования адаптации студентов. Харьков : ХМУ, 2001. 276 с.

References

1. Bagachkina, N. A. (2000). Uchet individual'nyh stilej obucheniya studentov kak osnova uspehnoj adaptacii pri organizacii uchebnoj deyatel'nosti. *Voprosy biologii, ekologii i metodiki obucheniya: sbornik nauchnyh statej* [Accounting for individual student learning styles as the basis for successful adaptation in the organization of educational activities. Questions of biology, ecology and teaching methods]. Saratov: Izd-stvo Sarat. ped. in-ta. Vyp. 3. S. 108-110. [in Russian].
2. Agadzhanian, N. A., Polatajko, YU. A. (2002). *Ekologiya, zdorov'e, sport*. [Ecology, health, sport]. Ivano-Frankovsk : Plaj. 256 s. [in Russian].
3. Gaponova, S. A. (1994). Osobennosti adaptacii studentov vuzov v processe obucheniya. *Psihologicheskij zhurnal*. [Features of the adaptation of university students in the learning process. Psychological Journal]. № 3. S. 9–12. [in Russian].
4. Furman, A. V. (2000). *Psykhodiahnostyka osobystisnoi adaptovanosti*. [Psychodiagnostics of special adaptability]. Kyiv : Ekon. dumka. 268 s. [in Ukrainian].
5. Petlenko, V. A. (1998). *Osnovy valeologii*. [Fundamentals of Valeology]. Kiev : Olimp l-ra. 317 s. [in Russian].

6. Ball, G. A. (1989). Ponyatie adaptatsii i ego znachenie dlya psikhologii lichnosti. Voprosy psikhologii. [The concept of adaptation and its significance for personality psychology. Psychology issues.]. № 1. S. 92–100. [in Russian].
7. Korolchuk, M. S. (2003). Psykhofiziologhiia diialnosti: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. [Psychophysiology of activity: a textbook for students of higher education]. Kyiv : Elha, Nika-Tsentr. 400 s. [in Ukrainian].
8. Demchenko, V. A. (2006). Samosvidomist yak faktor psykholohichnoi adaptatsii pershokursnykiv do navchalnoi diialnosti [Self-consciousness as a factor of psychological adaptation of freshmen to educational activity] : avtoref. dys. kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Kharkov. 19 s. [in Ukrainian].
9. Lytvynova, L. V. (2004). Psykholohichni mekhanizmy podolannia dezadaptatsiinykh perezhyvvan studentiv-pershokursnykiv [Psychological mechanisms of overcoming maladaptation experiences of first-year students] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Kyiv. 17 s. [in Ukrainian].
10. Hlova, L. A. (2011). Optymizatsiia sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii kursantiv yak vazhlyvyi etap yikh pidhotovky do diialnosti v osoblyvykh umovakh. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. [Optimization of social and psychological adaptation of cadets as an important stage of their preparation for activity in special conditions. Bulletin of the National University of Defense of Ukraine]. № 6 (25). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Rudov, B. A. (2002). Adaptatsiia kursantiv molodshykh kursiv do navchannia u vyshchomu viiskovomu navchalnomu zakladi [Adaptation of junior cadets to study at a higher military educational institution]: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Khmelnytskyi. 202 s. [in Ukrainian].
12. Santrosyan, K. O. (1981). Psihologicheskie voprosy adaptatsii studentov k vysshej shkole. [Psychological issues of students' adaptation to higher education]. Erevan. 189 s. [in Russian].
13. Sokolova, I. M. (2001). Metody issledovaniya adaptatsii studentov. [Methods of studying the adaptation of students]. Har'kov : HMU. 276 s. [in Russian].

Korotkova Yuliia,

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6930-9730>

Romashenko Viktoriia,

PhD in Pedagogical
(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Mariupol)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8674-9535>

ORGANIZATION OF ADAPTATION WORK IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS

The article is devoted to generalization of theoretical and practical experience of adaptation work in a higher education institution with specific learning conditions. The explanation of the concepts "adaptation" and "adaptation to higher education" in the national scientific thought are given. The main difficulties of adapting the first-year cadets to the new conditions of study and service are identified. The main difficulties of adaptation include: changing the social role of the cadet, his needs and systems of values, significant restructuring of cognitive processes, sharp increase of functions of attention, memory, increase of emotional tension, change in a daily schedule, increase of physical activities, decrease of time for a dream and many others. The experience of adaptation work in the Donetsk Law Institute of the MIA of Ukraine is generalized and some ways to improve it are suggested: application of both traditional and innovative methods, coordination of work in this direction of all participants of the educational process (teachers, officers, psychologist, curator, managerial staff of any unit), the organization of appropriate training of officers and professors so they can carry out adaptation work.

Keywords: adaptation; first-year cadet's adaptation; higher educational institution with specific learning conditions; methods and forms of adaptation work.

Надійшла до редколегії 12.02.2020

РОЗДІЛ VII

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

УДК: 347.63

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-208-218>

Делія Юрій Володимирович,
доктор юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

У статті охарактеризовано діяльність правоохоронних органів держави у сфері забезпечення прав і свобод громадян. Описано роль правоохоронних органів держави в забезпеченні прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина. Визначено основні принципи діяльності правоохоронних органів в Україні щодо забезпечення правопорядку, а також стосовно захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

Ключові слова: правоохоронний орган; правоохоронна діяльність; права та свободи громадян.

Постановка проблеми. Становлення демократичного суспільства неможливо уявити без належного рівня захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина у взаємовідносинах з органами публічної влади. Права, свободи та законні інтереси людини й громадянина є найважливіший соціальний і політико-правовий інститут, що об'єктивно слугує чинником досягнень певного суспільства, показником рівня його цивілізованості. Від рівня забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина значною мірою залежать як життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини, так і розвиток суспільства загалом. Забезпечення законності й суворе дотримання цього принципу є основоположним для всіх без винятку суб'єктів суспільства, публічних інституцій та їхніх посадових осіб.

Слід підтримати думку академіка В. Я. Тація, який зазначає, що ставлення державної влади до прав і свобод громадян є показником гуманності суспільства та ступеня набуття державою демократичності. З огляду на міжнародні та європейські стандарти, в основу діяльності правоохоронних органів щодо захисту прав громадян покладені принципи:

- 1) верховенства права;
- 2) законності;
- 3) визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- 4) пріоритетності її природних прав;

- 5) забезпечення прав і свобод людини як основного обов'язку правової демократичної держави, її правоохоронних органів;
- 6) права громадян на захист своїх прав;
- 7) відновлення прав потерпілого від злочину, підвищення ролі громадських правозахисних організацій та участі їх у формуванні державної правової політики;
- 8) забезпечення через демократичні процедури контролю за здійсненням державними органами своїх повноважень;
- 9) відповідності законодавства з прав людини міжнародним нормам і стандартам тощо [1, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У спеціальній літературі підвищується інтерес до проблеми забезпечення захисту прав і свобод громадян як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Питанням здійснення правоохоронної діяльності в аспекті захисту прав і свобод громадян приділяли увагу такі вчені, як М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, В. М. Бесчастний, І. Л. Бородін, І. П. Голосніченко, В. В. Ковальська, В. К. Колпаков, А. М. Колодій, Л. М. Рябцев, І. М. Погребний, Ю. І. Римаренко, О. Ф. Скакун, О. Л. Соколенко, С. М. Тараненко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та інші.

Формування мети статті. Метою статті є визначення ролі та основних положень діяльності правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ, у механізмі забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності української держави створено належну правову базу для ефективного здійснення правоохоронними органами захисту прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина. Ця діяльність гарантована Конституцією України, Законами України «Про основи національної безпеки України», «Про запобігання корупції», «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів», «Про Вищий антикорупційний суд», «Про очищення влади», «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Водночас цей перелік є далеко не повним.

У руслі означеної проблематики непересічним є окреслення дієвих європейських стандартів у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України в процесі здійснення правоохоронної діяльності. Наша країна як учасник європейських процесів має зобов'язання щодо послідовного утвердження загальноприйнятих правових норм. Разом із тим міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, є складником національного законодавства (ч. 2 ст. 9) [2].

Чинником ефективного функціонування правоохоронних органів, виконання покладених на них законом функцій, дотримання службовими та посадовими особами законності, забезпечення реалізації прав та свобод людини й громадянина має бути чітка регламентація їхньої діяльності. Аналіз законодавства України показує, що в питаннях правової регламентації діяльності правоохоронних органів існує чимало прогалин, неточностей, суперечностей, які породжують проблеми теоретико-правового та практичного характеру. Однією з таких проблем є визначення поняття «правоохоронні органи». Слід зауважити, що на сьогодні в нашій державі відсутнє нормативно закріплене поняття «правоохоронні органи». Водночас воно є одним із найбільш уживаних у праві. І нормативна його невизначеність часто може призводити до колізій і непорозумінь під час застосування тих чи інших положень закону [3, с. 43].

Правоохоронні органи серед багатьох державних інституцій мають певні юрисдикційні та організаційні відмінності. Юрисдикція правоохоронних органів полягає в повноваженнях, які делеговані українським суспільством та встановлюють обсяг законодавчо закріпленої компетенції. Традиційно під правоохоронним органом розуміють державну установу (або державну юридичну особу), яка діє в системі органів влади й виконує, відповідно до закону, державні функції (владні, організаційно-розпорядчі, контрольно-перевірочні тощо) у різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності Української держави. Інше визначення обраної категорії («правоохоронні органи»): це державні органи, що на підставі законодавства держави здійснюють правоохоронну (правозастосовну та правозахисну) діяльність. Але названі дефініції мають тяжіння до державницької теорії. До того ж чинна Конституція України надає право й недержавним інституціям здійснювати правозастосовну та правозахисну діяльність.

Поміж категорій, якими найбільш послуговуються в обраній сфері суспільних відносин, є:

- «правоохоронні органи»;
- «правозастосовна діяльність»;
- «правозастосовне провадження»;
- «правоохоронна діяльність»;
- «правова робота»;
- «правоохоронна форма управління»;
- «правоохоронні правовідносини»;
- «правові послуги»;
- «правовий режим»;
- «правова держава».

Ми розуміємо, що це далеко не повний перелік і зовсім не однозначні категорії.

Одночасно діяльність правоохоронних органів спрямована на, по-перше, забезпечення законності й правопорядку, захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина; по-друге, забезпечення захисту соціальних груп, суспільства й держави; по-третє, попередження, припинення правопорушень, застосування державного примусу або заходів громадського впливу до осіб, які порушили закон та встановлений суспільний правопорядок.

Згідно із ч. 1 ст. 59 Основного закону кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Питання надання безоплатної правової допомоги на сьогодні врегульовано Законом України «Про безоплатну правову допомогу», який набрав чинності 9 липня 2011 року. Законодавець визначив: «правова допомога» – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина, захисту цих прав і свобод, їхнього відновлення в разі порушення [4].

Останнім часом широко використовується юридичний термін «правові послуги». Правові послуги – це, по-перше, надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань; по-друге, складання заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; по-третє, здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; по-четверте, забезпечення захисту особи від обвинувачення; по-п'яте, надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

У всьому світі медіація є однією з найпопулярніших форм урегулювання конфліктів. Медіація (від лат. *mediation* – «посередництво») – це приватне та конфіденційне використання посередників для виходу з конфліктної ситуації. Водночас медіація – це процес, у якому нейтральна третя сторона, медіатор, допомагає вирішити конфлікт, сприяючи виробленню добровільної угоди між сторонами, що конфліктують. Медіатор полегшує процес

спілкування між сторонами, допомагає глибше зрозуміти їхні позиції та інтереси, шукає ефективні шляхи вирішення проблеми, надаючи сторонам можливість дійти згоди.

У стародавні часи правосуддя було швидким, непередбачуваним і суб'єктивним. Людям, які потребували ділового вирішення справ, не подобалося ризикувати під час ухвалення рішень, тому ними створювалися свої власні системи, такі як торгові палати. Це допомагало підприємцям тих часів залагоджувати конфліктні ситуації без убивств і непередбачуваних рішень суддів і присяжних. Так з'явився прообраз сучасних арбітражних судів.

Виникла медіація у світовій практиці наприкінці 70-х рр. минулого століття у США, у Європі вона з'явилася на початку 80-х рр. Першою з європейських країн медіаційну програму ініціювала Велика Британія. На сьогодні програми примирення не лише успішно функціонують у Норвегії, Фінляндії, Австрії, Німеччині та Франції, а й закріплені на рівні національних законодавств. В інших країнах Європи було зроблено перші кроки в цьому напрямі – пілотні проекти в Данії, Швеції, Нідерландах, Ірландії, Іспанії та Італії. Протягом останніх років активізувався рух за впровадження програм примирення в Східній Європі. У Республіці Польща та Чеській Республіці після завершення експериментального періоду програми примирення (медіації) були не лише запроваджені, а й закріплені законодавчо.

Є переваги у використанні медіації:

- а) економія часу;
- б) зниження вартості процесу вирішення спору;
- в) вплив на результат;
- г) конфіденційність процедури;
- г) збереження або відновлення ділових взаємин із партнерами;
- д) запобігання виникненню подібних конфліктів у майбутньому;
- е) гарантія виконання рішення (у випадку успішної медіації).

Розглядаючи категорію «правовий режим» (фр. *regime* – «порядок», від лат. *regimen* – «управління», «керівництво»), варто акцентувати, що це особливий порядок правового регулювання, який виражається в певному поєднанні юридичних засобів та створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права [5, с. 44]. Як приклад такого режиму необхідно виокремити прикордонний і митний режими, режим у місцях позбавлення волі, режим законності тощо. Таким чином, правовий режим передбачає певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання. Правові режими надають адекватності та гнучкості юридичній формі, дають їй змогу більш чітко визначати відмінність неоднорідних соціальних зв'язків, точно реагувати та враховувати особливості різних суб'єктів і об'єктів, інших чинників, що належать до сфери дії права.

Розмірковуючи над категорією «правоохоронний орган», слід підкреслити, що єдності в наукових розробках немає. У тексті Основного закону наголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Інша новела зазначає: кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

У тексті Основного закону України поняття «правоохоронний орган» згадується в ч. 3 ст. 17: «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом» [2].

Законодавство України не містить чіткого переліку державних інституцій, які є правоохоронними. У Законі України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» [6] подано перелік правоохоронних органів, до яких, зокрема, належать органи прокуратури; органи внутрішніх справ; органи Служби безпеки України; військової

служби правопорядку у Збройних силах України; митні органи; органи охорони державного кордону; органи й установи виконання покарань; органи державної податкової служби; органи державної контрольно-ревізійної служби; органи рибоохорони; органи державної лісової охорони; інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції (ст. 2).

Так, у ч. 2 ст. 2 означеного вище закону продовжується перелік правоохоронних органів: Конституційний Суд України, судові інституції, працівники правоохоронних органів, розвідувальні органи України, Антимонопольний комітет України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку тощо. Виникає питання: що розуміє законодавець під терміном «правоохоронний орган»? Однозначної відповіді на нього в чинному законодавстві немає. Зважаючи на доктринальні джерела та академічні довідники, можемо зробити узагальнення, що до правоохоронних органів належать: 1) суд; 2) органи прокуратури; 3) органи внутрішніх справ; 4) органи служби безпеки; 5) антикорупційні органи (НАБУ, НАЗК, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (Нацагентство з питань повернення активів)); 6) Військова служба правопорядку у Збройних силах України; 7) Служба зовнішньої розвідки України; 8) митні органи; 9) органи охорони державного кордону; 10) органи Державної податкової служби (у тому числі підрозділи податкової міліції органів Державної податкової служби); 11) органи та установи виконання покарань; 12) слідчі ізолятори; 13) органи Державної фінансової інспекції; 14) органи рибоохорони; 15) органи державної лісової охорони; 16) Антимонопольний комітет України; 17) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку; 18) Управління державної охорони України; 19) Державна санітарно-епідеміологічна служба; 20) Державна екологічна інспекція; 21) Державна інспекція ядерного регулювання України; 22) органи захисту прав споживачів; 23) Державна архітектурно-будівельна інспекція України; 24) нотаріат; 25) виконавча служба.

Аналізуючи запропонований перелік, можемо висновувати, що стосовно правоохоронних органів він не є раз і назавжди застиглим, а також певною мірою носить умовний характер. Він змінюється залежно від утворення, ліквідації, реорганізації тих чи інших органів. Правильним є підхід до віднесення того чи іншого органу до складу правоохоронних за ознаками, що полягають у безпосередньому здійсненні правоохоронної діяльності.

У Законах України «Про основи національної безпеки України» [7] та «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [8] розкриваються тільки основні ознаки правоохоронних органів. Низка підзаконних нормативно-правових актів містять невичерпні переліки таких органів.

Єдиний законодавчий акт, у якому наведено перелік правоохоронних органів, – Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [6], у ст. 2 якого прямо зазначено, що правоохоронні органи – це органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

У Митному кодексі України органи доходів і зборів не згадуються як правоохоронні. У тексті кодексу використовуються поряд із терміном «правоохоронні» також «контролюючі органи», «фінансові установи». У ст. ст. 337, 491 використовується вислів «... в документах, що надходять з митних та правоохоронних органів суміжних держав», що знову вносить плутанину в питання про віднесення органів доходів і зборів до числа правоохоронних [9].

Щодо органів прокуратури та Національної поліції, то в законах, які визначають їхній статус, вони також прямо не називаються правоохоронними.

Антимонопольний комітет України, відповідно до п. 9 ст. 7 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» [10], має залучати працівників органів внутрішніх справ, митних та інших правоохоронних органів для забезпечення проведення розгляду справи про порушення законодавства щодо захисту економічної конкуренції, зокрема під час проведення розслідування.

Отже, наведені вище законодавчі положення не дають достатніх підстав для того, щоб чітко визначити поняття «правоохоронні органи». Вони дозволяють лише подати приблизний перелік таких органів, який виглядає певною мірою умовним, оскільки різними законами та іншими нормативно-правовими актами неоднаково визначається статус одних і тих самих державних органів.

У літературі підкреслюється, що визначальним фактором діяльності правоохоронних органів є їхні завдання, функції та компетенція. Мета діяльності правоохоронних органів – виконання законодавчо закріплених за ними завдань. У поєднанні з метою та завданнями правоохоронних органів потрібно розглядати й функції як відносно самостійні та якісні однорідні складові діяльності, що характеризуються цільовою спрямованістю. Функції органу виконавчої влади є провідним напрямом його діяльності й реалізуються шляхом здійснення повноважень останнього. Саме для здійснення своїх завдань та функцій правоохоронні органи, як органи виконавчої влади, наділені повноваженнями широкого застосування заходів державного примусу.

У ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» [7] надається таке визначення правоохоронних органів: «органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій». Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [8] надає вже ширше за обсягом поняття правоохоронних органів: «Правоохоронні органи – державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції». При цьому в законодавчих актах не визначено, які ж саме функції належать до правозастосовних або правоохоронних.

У теорії права функції держави реалізуються правоохоронними органами в певних визначених формах, основними з яких є:

а) правореалізаційна (виконавча або правозастосовна), яка полягає в конкретизації та виконанні нормативно-правових актів, а також практичній діяльності правоохоронних структур щодо реалізації своїх повноважень;

б) правоохоронна (судова), що є діяльністю органів та організацій держави щодо створення необхідних умов для дотримання законності в процесі виконання функцій держави, а також застосування певних форм юридичної відповідальності у випадку невиконання державних повноважень чи порушення прав і свобод особи під час їхньої реалізації [11, с. 16].

Варто також зауважити, що не існує жодної державної інституції, яка б у своїй діяльності не застосовувала правові норми, тобто не виконувала правозастосовних функцій.

Здійснення функцій правоохоронними органами має постійний, систематичний характер і відбувається протягом усього часу існування об'єктивно зумовлених завдань, що постають перед ними. Функції виникають, здійснюються і розвиваються відповідно до тих завдань, що їх належить виконувати цим підрозділам. Водночас функції правоохоронних органів не є остаточно усталеними, їхній діалектичний розвиток безупинно триває.

Аналіз законодавства та практика роботи різноманітних правоохоронних органів допомагають виявити основні напрями їхньої діяльності стосовно забезпечення реалізації, охорони та захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів особи:

а) захист людини, її життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів незалежно від віку, статі, національності, расової належності, мови та ін.;

б) недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав, свобод та законних інтересів громадян;

в) безпосередню охорону задекларованих в Основному законі прав, свобод і законних інтересів громадян;

г) забезпечення необхідних умов реалізації громадянами певних прав, свобод та законних інтересів;

д) гарантований Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами захист соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини й громадянина від неправомірних посягань [12].

Чинне законодавство не містить визначення поняття «правоохоронні функції». Слід зазначити також, що немає жодного державного органу, який би у своїй діяльності не застосовував правові норми, тобто не виконував правозастосовних функцій. Такі функції виконують усі державні органи. Функціональний критерій слід визнати головним під час визначення того чи іншого державного органу як правоохоронного. Але при цьому, урахувавши багатоманітність правоохоронних функцій, необхідно провести їхню класифікацію. Зважаючи на їхнє значення, *правоохоронні функції* можемо поділити на *головні й другорядні (допоміжні)* (курсив мій. – Ю. Д.).

До *головних правоохоронних функцій* належать ті, що безпосередньо пов'язані з боротьбою зі злочинністю та правопорушеннями, які тягнуть за собою настання юридичної відповідальності, а саме:

- профілактична (профілактика правопорушень, що тягнуть за собою юридичну відповідальність);
- захисна (захист життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб);
- охоронна (охорона публічного порядку, публічної безпеки й власності);
- ресоціалізаційна (найбільш характерна для органів і служб у справах неповнолітніх; служб, що здійснюють адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі);
- оперативно-розшукова;
- розслідування злочинів;
- судовий розгляд справ про злочини;
- розгляд справ про адміністративні, фінансові та адміністративно-господарські правопорушення;
- виконавча (виконання вироків, рішень, ухвал та постанов судів, постанов органів дізнання і досудового слідства та прокурорів) [3, с. 57].

У законодавчих та інших нормативно-правових актах відсутні ознаки, за якими можна віднести державний орган до правоохоронних.

Серед учених немає єдності й у визначенні поняття правоохоронних органів. Автори підручника під редакцією В. Т. Маляренка під правоохоронним органом розуміють державну установу (або державну юридичну особу), яка діє в системі органів влади й виконує, відповідно до закону, державні функції (владні, організаційно-розпорядчі, контрольно-перевірочні тощо) у різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності Української держави [13, с. 7].

Автори та упорядники навчального посібника М. І. Мельник та М. І. Хавронюк відносять суд до правоохоронних органів [3, с. 3]. До числа правоохоронних органів на підставі відповідних критеріїв вони зараховують суд, прокуратуру, органи міліції, органи податкової міліції, органи Служби безпеки України, органи Управління державної охорони, *органи забезпечення Державної прикордонної служби України* [14, с. 3].

Узагальнюючи наявні в літературі підходи, зазначимо, що одні науковці розуміють під правоохоронними органами установи та організації, які функціонують у суспільстві й державі, основним завданням яких є забезпечення законності, боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Інші науковці під правоохоронним органом розуміють державний орган, основним предметом діяльності якого є законодавчо визначені функції або за-

вдання з охорони права, відновлення порушеного права чи організації виконання покарання, захисту національної (державної) безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення стану законності; або державний орган, виконання яким однієї чи кількох правоохоронних функцій є визначальним у його діяльності під час суспільного розподілу праці в галузі державного управління.

З урахуванням викладеного ми дійшли висновку, що до правоохоронних органів України слід віднести такі державні органи, як прокуратура, поліція, Державна податкова служба України, Служба безпеки України, Управління державної охорони, Державна прикордонна служба України, Військова служба правопорядку у Збройних силах України, Державний департамент України з питань виконання покарань, органи досудового розслідування.

Від правоохоронних органів слід відрізнити державні органи, які виконують окремі правоохоронні функції. За своєю суттю визначальним у їхній діяльності є виконання інших, неправоохоронних функцій, тому їх слід віднести до контролюючих органів.

З огляду на це, сформулюємо власне визначення поняття «правоохоронні органи»: це державні органи, створені з метою охорони та захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави від злочинних посягань, які виконують правоохоронні завдання, функції та повноваження.

Зауважимо також, що необхідно законодавчо закріпити поняття «правоохоронні органи» та з урахуванням цього в нормативно-правових актах чітко визначити їхні функції, основні завдання, які з них випливають, та мінімізувати кількість таких структур, унаслідок чого також зменшаться витрати на їхнє утримання.

Характерною особливістю діяльності правоохоронних органів, зокрема й органів внутрішніх справ, є те, що вони в стосунках з окремою особою представляють усе суспільство, а під час захисту його інтересів часто змушені в межах, установлених законом, удаватися до обмеження прав і свобод цієї особи [15].

Зростання злочинності, збільшення фактів порушень громадського порядку, корупції, режим антитерористичної операції на фоні безперервного спаду виробництва та безробіття, що зростає, породжують у громадян невпевненість, зневіру в тому, що правоохоронні органи, особливо поліція, можуть забезпечити їм нормальні умови для життя, праці й відпочинку. Це вимагає пильної уваги до вдосконалення роботи правоохоронних органів, протиставлення кримінальному свавілля і беззаконню не лише авторитету та сили права, а й переконання громадян у необхідності та глибокій зацікавленості в зміцненні правопорядку й законності, забезпеченні ділових стосунків між працівниками правоохоронних органів і територіальною громадою та громадянами.

Класифікувати правоохоронні органи необхідно за:

- галузевою направленістю (органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України);
- суб'єктом: індивідуальні (Уповноважений Верховної Ради з прав людини) та колективні (Національна поліція; Служба безпеки України);
- формою фінансування (державні правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування; громадські організації);
- видовою належністю: викриття та розслідування кримінальних проваджень (установлення події та обставин злочинів, а також осіб, що їх учинили, органи досудового розслідування); підтримання державного обвинувачення в суді (діяльність прокурора з доведення перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення); надання юридичної допомоги (роз'яснення законодавства, консультації правового характеру органами адвокатури та нотаріату); виконання судових рішень (точне, повне й своєчасне введення в дію рішень суду органами Державної виконавчої служби України);
- назвою: служба, інспекція, бюро, агентство тощо.

Правоохоронний орган містить такі ознаки:

- 1) це державний та орган місцевого самоврядування, який має завдання (цілі) охороняти права;
- 2) організовується і діє на основі спеціального закону або інших нормативно-правових актів;
- 3) здійснює свої повноваження з додержанням установлених законом процедур (процесуальної форми);
- 4) має владні повноваження;
- 5) наділений повноваженнями із застосування примусу.

Отже, правоохоронний орган – це юрисдикційний орган, уповноважений українським суспільством виконувати в установленому законом порядку функції або завдання з охорони права та правопорядку, розслідування або запобігання порушенням права, відновлення порушеного права, захисту національної (державної) безпеки, підтримання правопорядку, забезпечення законності.

Використання системного підходу допомагає розглядати правоохоронну систему як утворення, що має внутрішню структуру та ієрархію складових елементів. Правоохоронна система має не тільки складні та багатогранні цілі, завдання та функції, а й досить не просту структуру.

Окреслюючи **перспективи подальших наукових розвідок** у зазначеній сфері, слід урахувати, по-перше, процеси децентралізації, які відбуваються в нашій країні; по-друге, здійснення конституційної, адміністративної та адміністративно-територіальної реформ; по-третє, особливості функціонування правоохоронних органів в умовах проведення Операції об'єднаних сил; по-четверте, світові глобалістичні процеси; по-п'яте, реформування правоохоронних органів ЄС та, по-шосте, стрімкий розвиток суспільно-політичного життя в Україні. Варто й надалі приділяти увагу теорії правоохоронних органів та механізму реалізації функцій у сучасних умовах.

Висновки. Правоохоронні органи вирішують широке коло завдань, пов'язаних із захистом прав, свобод і законних інтересів громадян. Захист конституційних прав і свобод громадян покладено на державні інституції, недержавний сектор та громадськість. Функції правоохоронних органів у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян є різноманітними: від створення гарантованих умов їхньої реалізації в публічних місцях до захисту порушених прав, свобод та законних інтересів із застосуванням примусових заходів.

Список використаних джерел

1. Тацій В. Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 3–19.
2. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі : навч. посібник. Київ : Атіка, 2000. 512 с.
4. Про безоплатну правову допомогу : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
5. Юридична енциклопедія. У 6 т. Ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 44.
6. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>. (З ост. змінами, внес. Законом України від 14.10.2014 р. № 1698-VII (дата звернення: 20.02.2020)).
7. Про основи національної безпеки України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.
8. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 46. Ст. 366.

9. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-18> (дата звернення: 20.02.2020).
10. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 р. № 3659-XII. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-18> (дата звернення: 20.09.2018).
11. Основи правознавства : підручник / С. В. Бобровник та ін.; ред. І. Б. Усенко. Київ, 1999. С. 16–17.
12. Заєць Н. Місце органів внутрішніх справ у реалізації прав людини. *Право України*. 1999. № 9. С. 26–29.
13. Коріняк О. М. Захист прав і свобод людини і громадянина в діяльності правоохоронних органів України. *Часопис академії адвокатури України*. 2010. № 10. С. 89.
14. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник / О. С. Захарова та ін. ; відп. ред. В. Т. Маляренко. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 7.
15. Кобзар О. Ф. Роль та діяльність правоохоронних органів у механізмі забезпечення прав і свобод громадян. URL : http://vjhr.sk/archive/2014_2_2/23.pdf (дата звернення: 21.02.2020).

References

1. Tatsiy, V. Ya. (2000). Utverdzhennia i zabezpechennia prav ta svobod liudyny – holovnyi konstytutsiinyi oboviazok demokratychnoi, pravovoi, sotsialnoi derzhavy [Establishment and protection of human rights and freedoms is the main constitutional obligation of a democratic, legal, social state]. *Bulletin of the Academy of Law Sciences of Ukraine*. 4 (23). 3–19. [in Ukrainian].
2. Konstytutsiya Ukrainy. (1996). [Constitution of Ukraine: from 28 June 1996 Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 30, art. 141. [in Ukrainian].
3. Melnik, M. I., & Khavroniuk, M. I. (2000). Sud ta inshi pravookhoronni orhany. Pravookhoronna diialnist: zakony i komentari [Court and other law enforcement agencies. Law Enforcement: Laws and Comments: Educ. tool.]. Kyiv : Attica, 512. [in Ukrainian].
4. Pro bezoplatnu pravovu dopomohu : Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on Free Legal Aid]. (2011, June 02). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 51, art. 577. [in Ukrainian].
5. Shemshuchenko, Y. S. (2003). Yurydychna entsyklopediia. U 6 t. Red. kol. : Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. [Legal Encyclopedia. In 6 vols. qty. : Y. S. Shemshuchenko (editor-in-chief) and others]. Kyiv : Ukr. Encycl., T. 5. 44. [in Ukrainian].
6. Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu ta pravookhoronnykh orhaniv : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. [Law of Ukraine on the State Protection of Court and Law Enforcement Officials. (1994, December 23).]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 11, art. 50. [in Ukrainian].
7. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on the Basics of Ukraine's National Security. (2003, June 19)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 39. art. 351. [in Ukrainian].
8. Pro demokratychnyi tsyvilnyi kontrol nad Voiennoiu orhanizatsiieiu i pravookhoronnymy orhanamy derzhavy : Zakon Ukrainy [Law of Ukraine on Democratic Civilian Control of the Military Organization and Law Enforcement Agencies. (2003, June 19)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 46. art. 366. [in Ukrainian].
9. Mytnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 r. [Law of Ukraine on Customs Code of Ukraine (2012, March 13)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 44–45, 46–47, 48, art. 552. [in Ukrainian].
10. Pro Antymonopolnyi komitet Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 26.11.1993 r. [Law of Ukraine on About the Antimonopoly Committee of Ukraine (1993, November 26)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 50, art. 473. [in Ukrainian].
11. Bobrovnik, S. V., Usenko, I. B. (1999). Osnovy pravoznavstva : pidruchnyk [On the basics of jurisprudence: a textbook]. Kyiv, 167. [in Ukrainian].
12. Hare, N. (1999). Mistse orhaniv vnutrishnikh sprav u realizatsii prav liudyny. *Pravo Ukrainy* [The Place of Internal Affairs Bodies in the Realization of Human Rights]. *Law of Ukraine*. 9, 26–29. [in Ukrainian].

13. Korinyak, O. M. (2010). Zakhyst prav i svobod liudyny i hromadianyna v diialnosti pravookhoronnykh orhaniv Ukrainy [Protection of human and citizen's rights and freedoms in the activity of law enforcement agencies of Ukraine]. *Journal of the Academy of the Bar of Ukraine*. 10. 89. [in Ukrainian].

14. Zakharova, O. S. (2004). Sud, pravookhoronni ta pravozakhysni orhany Ukrainy : pidruchnyk [Court, Law Enforcement and Human Rights Bodies of Ukraine: Textbook. resp. ed. V. T. Malyarenko]. Kyiv : Yurincom Inter, 7. [in Ukrainian].

15. Kobzar, O. F. (2014). Rol ta diialnist pravookhoronnykh orhaniv u mekhanizmi zabezpechenia prav i svobod hromadian [The Role and Activities of Law Enforcement Bodies in the Mechanism of Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens]. URL : http://vjhr.sk.archive.2014_2_2.23.pdf [in Ukrainian].

Deliya Yuriy,

Doctor in Law, Associate Professor

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-5545>

LAW ENFORCEMENT BODIES OF PROTECTION OF RIGHTS, FREEDOMS AND LEGAL INTERESTS OF HUMAN AND CITIZEN

The article describes the activities of state law enforcement agencies in the field of ensuring the rights, freedoms and legal interests of human and citizen. The role of state law enforcement agencies in ensuring the rights, freedoms and legal interests of a person and a citizen is described. The basic principles of the activities of law enforcement agencies in Ukraine to ensure the rule of law, as well as to protect the rights, freedoms and legal interests of human and citizen, are determined. It is noted that over the years of independence of the Ukrainian state, an appropriate legal framework has been created for the effective enforcement by law enforcement bodies of the protection of the rights, freedoms and legal interests of human and citizen. In the modern theory of law, the functions of the state are carried out by law enforcement bodies in the following forms, the main of which are distinguished: law enforcement (executive or law enforcement) and law enforcement (judicial). The author carried out an analysis of the functions carried out by law enforcement agencies and has: a constant, systematic nature and occurs throughout the entire existence of objectively determined tasks facing them. Functions arise, are carried out and developed in accordance with the issues that these units have to fulfill. At the same time, the functions of law enforcement agencies are not finally accepted, their dialectical development is constantly continuing. A definition of the category «law enforcement agency» is proposed, so it is a jurisdictional body authorized by the company to perform functions or tasks in the manner established by law, to protect the law, protect the law and order, investigate or prevent violations of the law, restore the violated rights, protect national (state) security, maintain law and order, ensure legality. The findings indicate that law enforcement agencies solve a wide range of tasks related to the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of citizens. The protection of constitutional rights and freedoms of citizens is entrusted to state institutions, the non-state sector and the public. The functions of law enforcement agencies in the field of protecting the rights, freedoms and legal interests of citizens are diverse: from creating guaranteed conditions for their implementation in public places to protecting violated rights, freedoms and legal interests using coercive measures.

Key words: law enforcement agency; law enforcement activity; rights and freedoms of citizens.

Надійшла до редколегії 22.02.2020

УДК: 340.1:351.74

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-219-225>

Приходько Андрій Андрійович,
кандидат юридичних наук
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3282-6136>

Кравцова Маргарита Олександрівна,
аспірантка
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3704-5774>

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ Й ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

У роботі охарактеризовано особливості та специфіку професійної правосвідомості працівника правоохоронних органів. Проаналізовано сутність поняття деформації правосвідомості та її види. Визначені такі основні форми деформації правосвідомості, як правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм. Досліджено причини виникнення деформації правосвідомості працівників Національної поліції. Розглянуто стадії процесу деформації правосвідомості працівника правоохоронних органів, а також напрямки її профілактики.

Ключові слова: правосвідомість; норма; деформація; ефекти правосвідомості.

Постановка проблеми. У наукових джерелах професійну правосвідомість розглядають як різновид правової свідомості, що представляє собою поняття, ідеї, уявлення, переконання, стереотипи, традиції, які складаються в середовищі певної професійної діяльності. Цей різновид правосвідомості відіграє найбільш суттєву роль у реалізації юридичних норм у житті суспільства. При цьому професійній свідомості працівників поліції властиві певні деформації, що зумовлює високу актуальність проведення профілактики та подолання проявів деформації у працівників Національної поліції України.

Аналіз останніх досліджень. Питання деформації правосвідомості працівників правоохоронних органів досліджувалися в працях Е. Айроян, С. Безносова, Н. Вітрук, З. Кісіль, Л. Колодкіна, В. Коломієць, І. Медведева, В. Павленіна, Ю. Стригуненко, М. Соколова, О. Скакун, А. Жукова, П. Макушева, М. Вопленко, В. Грошева, Ю. Калиновського, І. Хоржевської, Ю. Ведернікова, А. Куруч та ін.

Методи дослідження: історико-правовий; порівняльний; метод інтерпретації; логічно-структурний; метод порівняльного правознавства; формально-догматичний (у процесі аналізу зовнішніх форм права); метод тлумачення права; системно-структурний.

Формування мети статті. Метою статті є визначення основних причин виникнення деформації правосвідомості працівників Національної поліції та з'ясування можливих шляхів її подолання.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння причин деформації правової свідомості працівників Національної поліції слід розглянути дефініцію «правосвідомість».

Правосвідомість – це структурно складне явище, яке включає знання права, правову психологію, правову ідеологію, оцінки та поведінковий елемент (установки) [9, с. 95].

Правосвідомість проявляється як знання або незнання конкретної норми права, а також як ступінь визнання авторитету закону та державної влади певним індивідом, його схильність до солідарності із чинними правовими заборонами. Професійна правосвідомість – це правосвідомість, яка характерна для юристів-практиків, тому вона формується з теоретичних знань у галузі права та практики їхнього застосування. М. Соколов дає таке визначення професійної правосвідомості: «це різновид правосвідомості, що виражається у вигляді системи правових поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правової свідомості спільноти людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки» [9, с. 20].

Розглянемо характерні особливості професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів. Професор О. Скакун визначає «професійну правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ» як таку, на яку «своєрідний відбиток» накладає «специфіка виконуваних завдань, прав і обов’язків» [10, с. 476]. В. Мухін визначає професійну правосвідомість як «...спосіб пізнання правової дійсності й активного впливу на неї...» [8, с. 14]. Варто виокремити види професійної правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ. Наприклад, А. Жуков вирізняє «професійну правосвідомість співробітників кримінального розшуку» [4], а П. Макушев дає визначення «професійної правосвідомості дільничного інспектора міліції» [7]. Виокремлення видів професійної правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ відбувається із врахуванням специфіки виконуваних службових обов’язків та професійних стереотипів в оцінках правової діяльності. М. Воппенко зазначає відмінності професійної правосвідомості залежно від особливостей сформованих правових установок у представників типових юридичних професій [2, с. 22]. В. Темченко вирізняє правосвідомість співробітника ОВС як спеціальну професійну правосвідомість [13].

Правосвідомість працівників Національної поліції має свою специфіку, яка зумовлена професійними завданнями, правами та обов’язками. Ефективність та якість виконання працівниками Національної поліції своєї роботи створюють імідж галузевої підсистеми державного управління, а тому впливають на суспільну правосвідомість у країні. Це означає, що рівень професійної правосвідомості співробітників Національної поліції безпосередньо впливає на правомірну поведінку та рівень гарантій особистої безпеки населення країни.

Розглянемо особливості професійної правосвідомості співробітника Національної поліції (рис. 1).

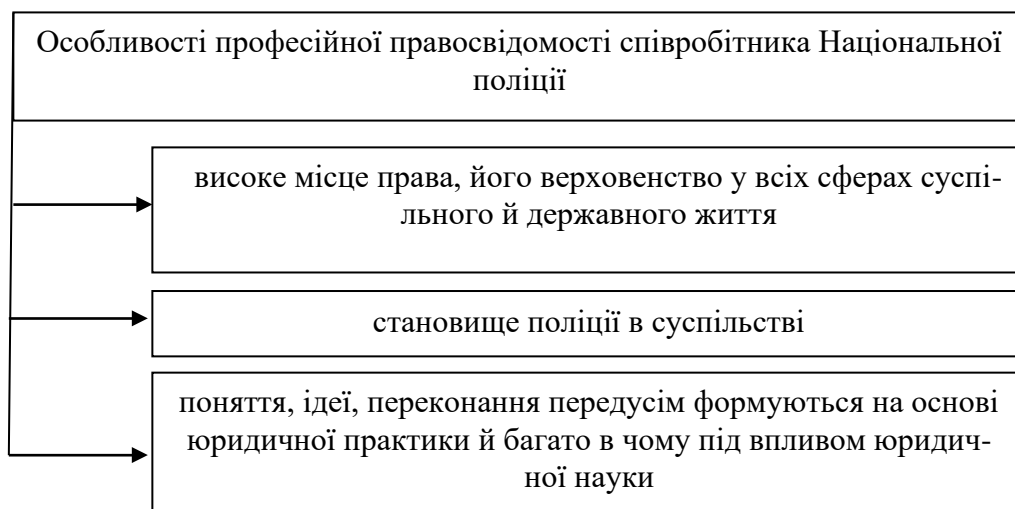

Рис. 1. Особливості професійної правосвідомості співробітника Національної поліції

Правосвідомість можна також розділити на нормальну та деформовану. У правознавстві використовують такі поняття, як «деформація» та «дефекти правосвідомості». Проведений аналіз показав, що серед деформацій правосвідомості виділяють переважно «правовий нігілізм» та «професійне вигорання».

Дослідженню особливостей діяльності працівників поліції присвячені праці В. Васильєва, С. Бочарова, Р. Ратіонова, О. Землянської та ін. Науковці наголошують, що значний вплив на розвинення деформацій правосвідомості працівників поліції мають особливості їхньої роботи: ненормований робочий день, постійні стресові ситуації, фізичне та психічне перевантаження, екстремальні ситуації, наявність повноважень тощо. О. Стрельник у своїх дослідженнях виділяє передусім такий фактор, як наявність стресових ситуацій, які завжди присутні в діяльності працівників поліції. Ю. Александров зазначає таку особливість діяльності працівника поліції, як взаємодія «людина – людина» під час виконання службових обов'язків [1].

На думку І. Хоржевської, «професійними деформаціями є зміни сформованої структури діяльності та особи, що негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу» [14, с. 313].

Багато уваги в роботах вітчизняних та закордонних науковців було присвячено вивченню проблеми деформації правосвідомості. Дослідження показали, що під деформацією правосвідомості розуміють перекручування правосвідомості [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 203]; викривлення уявлень про цінність правосвідомості [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 44]; дефекти правосвідомості антисоціальної спрямованості [13, с. 270]; функціональні порушення у структурі свідомості соціуму [3, с. 140–141]; викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях [5, с. 218–219].

В. Грошев трактує «дефекти правосвідомості» як функціональні порушення у структурі свідомості соціуму у вузькому значенні та як будь-яке відхилення від ідей науково-теоретичної свідомості, що містяться в законодавстві, правовій теорії та масовій свідомості в широкому значенні [3, с. 140–141].

Ю. Калиновський визначає деформації правосвідомості як такі, що «являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та не інституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [5, с. 218–219].

Причинами деформації правосвідомості Ю. Александров вважає специфіку найближчого оточення та стереотипи, які властиві спеціалізації діяльності [1].

Розглянемо процес деформації правосвідомості на рис. 2

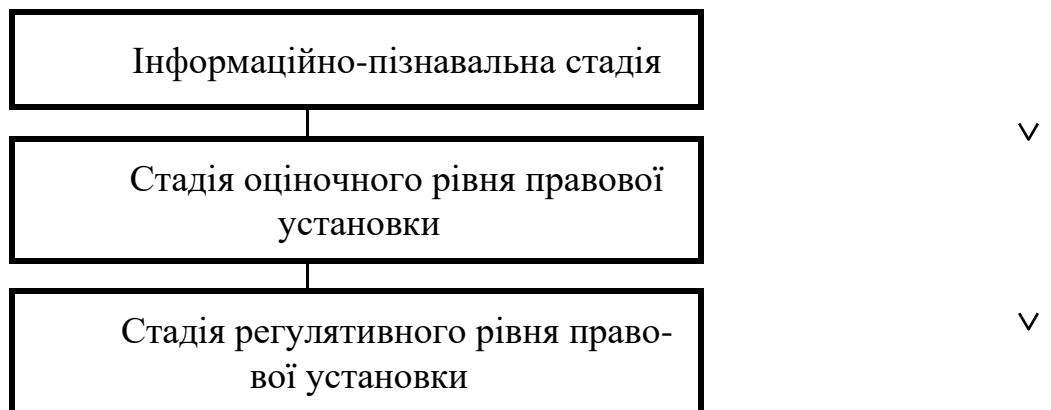

Рис. 2. Етапи (стадії) процесу деформації правосвідомості

Перша стадія пов'язана з інформаційно-пізнавальним рівнем правової установки. Деформації, які можливі на цій стадії, зумовлені когнітивним дисонансом, а саме втратою зв'язку між інформацією різної давності та присвоєнням їй різного ступеня важливості.

На другій стадії, що відповідає оціночному рівню правової установки, індивідуум намагається позбутися неприємного почуття від дисонансу шляхом осмислення отриманої інформації та впорядкування її.

Та третій стадії деформації правосвідомості, яка пов'язана з регулятивним рівнем правової установки, індивідуум співвідносить елементи неузгодженості, які виникли через когнітивний дисонанс, структурує їх та розміщує в системі власних уявлень як правильне, логічне. Проте якщо в процесі деформації суб'єкт не в змозі адекватно порівняти виниклі суперечності, то може прийняти нові цінності, які не будуть відповідати правовим. Саме на цій стадії може відбутися деформація правосвідомості.

Деформація правової свідомості – складне й багатогранне явище, що має низку різноманітних проявів, як-от: зовнішній, внутрішній, до закону, права, правової моралі. А тому боротьба з ними вимагає:

- зусиль усього соціуму й держави;
- підтримки з боку законодавчих, виконавчих і судових органів;
- цілеспрямованої виховної роботи та правової освіти;
- якісного розвитку правової науки;
- поліпшення соціальних та економічних умов життя як окремого громадянина,

так і суспільства загалом.

Роботу із профілактики та усунення професійної деформації працівників Національної поліції доцільно проводити за відповідними напрямками (рис. 3).

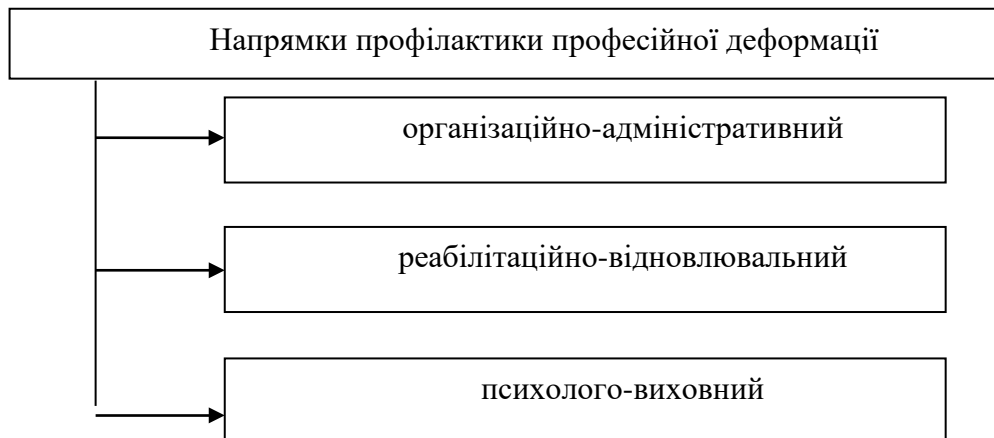

Рис. 3. Напрямки профілактики професійної деформації працівників Національної поліції

Кожен із напрямків передбачає вирішення цілої низки завдань. Організаційно-адміністративні заходи повинні бути спрямовані на вирішення таких завдань: закріплення наставника за новоприбулим працівником; адаптації співробітника; комплектування груп для виконання службових завдань з урахуванням їхніх психологічних особливостей; тимчасового полегшення режиму роботи; надання короткотермінової (до 10 діб) відпустки; надання чергової відпустки по частинах; періодичних замін і переведення за згодою співробітника в межах однієї служби та в інші служби; створення умов для службового росту; своєчасного вирішення житлово-побутових питань.

Реабілітаційно-відновлювальні заходи спрямовані на: а) санаторно-курортне лікування та активний відпочинок із частковою чи повною зміною соціального оточення; б) уживання стимулюючих, відновлювальних препаратів у поєднанні з оздоровчими процедурами; в) регулярні заняття бойовою, тактико-спеціальною підготовкою, спортом; г) збільшення позитивних вражень від спілкування.

Психолого-виховні заходи спрямовані на: а) проведення сеансів регуляції та саморегуляції загального психічного стану, поведінки; б) регулярні заняття із професійно-психологічної підготовки, пропаганду психологічних знань; в) упровадження індивідуальних комплексів відновлення емоційної рівноваги.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що деформація правосвідомості – це негативне соціальне явище, для якого властиві такі зміни його стану, які неправильно відображають реальну громадську й особисту правову дійсність і виражають негативне ставлення до чинної системи права, законності й правопорядку загалом.

Уникнути формування деяких ознак професійної деформації вдається людям з добре розвинутою рефлексією, умінням об'єктивно оцінювати себе, свою особистість і свої вчинки, усвідомлювати справжні причини внутрішньоособистісних змін, які прагнуть до саморозвитку та підвищення компетентності не тільки в професійній, а й в інших сферах. До того ж величезне значення мають широкий кругозір співробітника, інтереси, що не належать до професійного середовища, наявність хобі та вміння знайти час для заняття ним, спілкування з людьми іншої професійної сфери діяльності, можливо, навіть через соціальні мережі, грамотно організований відпочинок. Тому актуальним є оволодіння співробітниками прийомами й методами психологічної саморегуляції, які дозволять подолати деструктивний вплив несприятливих життєвих обставин і сформуванню психологічну стійкість до стресогенного впливу професійної діяльності.

Акцентуємо, що невирішеними залишаються проблеми розробки ефективних практичних методів та методик, направлених на подолання деформації правосвідомості працівників Національної поліції.

Список використаних джерел

1. Александров Ю. В. Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції : дис канд. психол. н. / Нац. ун-т внутр. справ. Харків : УВС, 2004.
2. Ведерніков Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави та права : навч. посібник. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.
3. Воппенко Н. Н. Правосознание следователя и юридическая практика. *Формирование профессиональных качеств следователя*. Волгоград, 1985. С. 20–33.
4. Грошев А. В. Функции правосознания в механизме уголовно-правового регулирования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08, Екатеринбург, 1997. 366 с.
5. Жуков Е. А. Профессиональное правосознание сотрудников уголовного розыска : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 1997. 178 с.
6. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
7. Каткова Т. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. у визначеннях і таблицях. Харків : Право, 2014. 96 с.
8. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 237 с.
9. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2007. 23 с.
10. Петров А. В. Теория государства и права : учеб. пособие. Челябинск, 2002. 116 с.

11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Алєрта, 2013. 524 с.
12. Соколов Н. Я. Правосознание юристов: понятие, сущность и содержание. *Советское государство и право*. 1983. № 10. С. 18–25.
13. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) : монографія. Київ : Авангард, 2001. 188 с.
14. Теория государства и права : учебник для юридических вузов; под ред. А. Б. Венгерова. 6-е изд-е. Москва : Омега-Л, 2009. 608 с.
15. Хоржевська І. М., Царапора В. В. Особливості професійної деформації особистості військових та міліціонерів / збірник наукових праць. *Психологічні науки*. 2013. № 10. С. 312–316.

References

1. Aleksandrov, Yu. V. (2004). Profesiina deformatsiia spivrobitnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav i shliakhy yii korektsii [Professional deformation of employees of internal Affairs agencies and ways of its correction]: dys kand. psykol. n. Nats. un-t vnutr. sprav. Kh. : UVS. [in Ukrainian].
2. Vediernikov, Yu. A. (2005). Teoriia derzhavy ta prava [Theory of state and law] : navch. posib. Yu. A. Vediernikov, V. S. Hrekul. K. : Tsentr navch. L-ry. [in Ukrainian].
3. Voplenko, N. N. (1985). Pravosoznanie sledovatelya i yuridicheskaya praktika. Formirovanie professional'nyh kachestv sledovatelya. [Investigator's legal awareness and legal practice. Formation of professional qualities of an investigator]. Volgograd, S. 20–33. [in Russian].
4. Groshev, A. V. (1997). Funkcii pravosoznaniya v mekhanizme ugovno-pravovogo regulirovaniya : avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk : 12.00.08, [The functions of legal awareness in the mechanism of criminal law regulation]. Ekaterinburg, 366 s. [in Russian].
5. ZHukov, E. A. (1997). Professional'noe pravosoznanie sotrudnikov ugonogo rozyska [Professional Legal Awareness of Corner Investigation Officers]: dnss. ... kand. yurnd. nauk : 12.00.01. Rostov na Dony, 178 s. [in Russian].
6. Kalynovskyi, Yu. Yu. (2008). Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva: geneza ta suchasnist [Lawfulness of Ukrainian suspension: Genesis and Social Security] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 288 s. [in Ukrainian].
7. Katkova, T. H. (2014). Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law] : navch. posib. u vyznachenniakh i tablytsiakh. T. H. Katkova. Kh. : Pravo, 96 s. [in Ukrainian].
8. Makushev, P. V. (2004). Profesiina pravosvidomist i pravova kultura dilnychnoho inspektora militsii (shliakhy formuvannia y udoskonaliuvannia) [Professional law and culture of the legal inspector of the milieu (form hats and uniform)] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. K, 237 s. [in Ukrainian].
9. Mukhin, V. V. (2007). Profesiina pravosvidomist [Professional sense of justice]: poniattia, osoblyvosti, funktsii: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kh., 23 s. [in Ukrainian].
10. Petrov, A. V. (2002). Teoriya gosudarstva i prava : ucheb. posobie. [Theory of state and law : textbook. allowance]. CHelyabinsk, 116 s. [in Russian].
11. Skakun, O. F. (2013). Teoriia prava i derzhavy : pidruchnyk. 4-te vyd., dopov. i pererob. [Theory of Law and State : A Textbook]. K. : Alerta, 524 s. [in Ukrainian].
12. Sokolov, N. YA. (1983). Pravosoznanie yuristov: ponyatie, sushchnost' i sodержanie. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo* [Legal consciousness of lawyers: concept, essence and content. *Soviet state and law*]. № 10. S. 18–25. [in Russian] .
13. Temchenko, V. I. (2001). Formuvannia profesiinoyi pravosvidomosti spivrobitnykiv militsii (problemy teorii i praktyky) [the Forming of professional legal consciousness of police officers (theory and practice)] : monohrafiia. K. Avanhard, 188 s. [in Ukrainian].
14. Teoriya gosudarstva i prava : Uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov
1. [Theory of State and Law : A Textbook for Law Universities]. pod red. A. B. Vengerova. 6-e izd-e. Moskva : Omega-L, 2009. 608 s. [in Russian].
2. Khorzhevskaya, I. M., Tsarapora, V. V. (2013). Osoblyvosti profesiinoyi deformatsii osobystosti viiskovykh ta militsioneriv [Features of professional deformation of the personality of viscous and police]. Zbirnyk naukovykh prats. *Psykhologichni nauky*. № 10. S. 312–316. [in Ukrainian].

Prykhodko Andriy,

PhD in Law

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3282-6136>

Kravtsova Margaryta,

postgraduate student

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3704-5774>

DEFORMATION OF LEGAL AWARENESS OF THE NATIONAL POLICE OFFICERS: CAUSES OF OCCURRENCE AND WAYS TO OVERCOME

The paper notes that the National Police employees' legal awareness has its own specifics that are conditioned by those employees' professional tasks, rights and duties. The efficiency and the quality of the performance by the National Police employees of their work create the image of this sectoral subsystem of public administration, and therefore make an impact on the legal awareness in the country. That is why the National Police employees' legal awareness level directly influences the law-compliant behaviour and the level of guarantees of personal security of the country's population. Also, the paper notes that the distortion of the legal awareness is a negative social phenomenon, which is characterized by the changes in the state of the legal awareness that contribute to the incorrect reflection of the real public and personal legal reality and express a negative attitude to the current system of law, legality and public order as a whole. There are the following fundamental forms of the distortion of the legal awareness: legal infantilism – this is the mildest form of the distortion of the legal awareness that manifests itself in the poorly shaped, insufficient formation of the legal knowledge and the legal mindset; legal idealism – this is an unjustified and unfounded exaggeration of the possibilities of the law; legal dilettantism – this is negligent treatment of the law and frivolous attitude to the legal values; legal nihilism – this is a variety of the distortion of the legal awareness that manifests itself in the presence in the entities of that nihilism of neglectful, negative or indifferent attitude to the law and the legal reality provided that the entity in question does not bear malicious intent. The causes of the distortion of the legal awareness in the National Police employees have been investigated. The stages of a law enforcement employee's legal awareness distortion process have been considered.

*The chief measures for preventing professional distortion of the National Police employees have been examined, viz.: organizational and administrative, rehabilitation and restorative, as well as psychological and educational ones. The distortion of the legal awareness is a complex and multifaceted phenomenon that has a number of various manifestations: external, internal, law-related, rights-related, legal morality related ones, so combating those manifestations therefore requires the following:
efforts by the whole society and the State;
support from legislative, executive and judicial bodies;
purpose-oriented educational work and legal education;
qualitative development of the legal science;
improving the social and economic conditions of life for both the individual citizen and the society as a whole.*

Key words: legal awareness; legal norm; distortion; defects of legal awareness.

Надійшла до редколегії 24.01.2020

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ, ЯКІ ПУБЛІКУЮТЬСЯ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ»

1. Загальні положення

Для публікації в збірнику наукових праць авторами подаються результати особистих (або в співавторстві) оригінальних наукових і науково-практичних досліджень, які не були раніше опубліковані та не направлені до публікації в інші видання, підготовлені українською мовою та відповідають встановленим вимогам до кваліфікованих наукових праць.

У статті повинно бути відображено наукову новизну в галузі досліджень.

Редколегія журналу залишає за собою право відхиляти ті статті, що не відповідають його тематиці, технічним та етичним стандартам, повертати на доопрацювання й редагувати їх.

2. Структура наукових статей:

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання даної проблеми й на які спирається автор; при зазначенні вкладу попередників у розкриття тематики статті не допускається простий перелік їхніх прізвищ без вказівки невирішених ними раніше частин загальної проблеми й причинно-наслідкового зв'язку їхніх робіт з метою статті. Достатньо залишити 3–4 прізвища попередніх дослідників (прізвища згадуємо в алфавітному порядку), але стисло зазначити внесок кожного, зробивши посилання у квадратних дужках. Сюди ж бажано включити з посиланням на них у списку використаних джерел аналіз наукових робіт 2–3 іноземних авторів публікацій за тематикою статті;

– **формування цілей статті (постановка завдання)**;

– **виклад основного матеріалу** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки** з даного дослідження й перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

3. Вимоги до оформлення тексту наукових статей:

– стаття готується в текстовому редакторі MS Word, шрифт – Times New Roman (основний текст статті розміром 14 pt з інтервалом 1,5), без переносів;

– рекомендований обсяг "чистого" тексту статті (без списку використаних джерел та анотацій) – 8–10 сторінок;

– перший рядок (ліворуч) – УДК статті;

– другий рядок (праворуч) – прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів) (шрифт напівжирний);

– третій (за необхідності й четвертий) рядок (праворуч) – науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, членство в НАН України, НАПрН України чи інших галузевих АН (за наявності), місце роботи автора (співавторів);

– на наступному рядку – інформація про ORCID автора;

– нижче (посередині рядка) назва публікації великими літерами (шрифт напівжирний);

– далі – анотація (500 друкованих знаків) та ключові слова (4–8 слів) українською мовою;

– через інтервал – текст статті;

– посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок, наприклад [1, с. 25–26], а самі назви джерел наводити в кінці статті в порядку згадування в тексті (розділ «Список використаних джерел»);

– бібліографічний опис джерел подається відповідно до ДСТУ 8302:2015;

– після розділу «Список використаних джерел» оформлюється References (за міжнародним стандартом APA). Онлайн-транслітерація українськомовних джерел наводиться відповідно до ukrlit.org/transliteratsiia, онлайн-транслітерація російськомовних джерел – відповідно до translit-online.ru.

У кожному транслітерованому джерелі у квадратних дужках подається переклад на англійську мову найбільш значущих фрагментів бібліографічного опису (назва матеріалу, назва періодичного видання, нормативно-правового джерела тощо). Не допускається використання символів "/" та римських цифр (замінити на арабські). Не українсько- та не російськомовні джерела не транслітеруються. Наприкінці бібліографічного опису кожного джерела у квадратних дужках позначається мова, на якій воно надруковано – [in Ukrainian]. чи [in Russian].

Наприклад:

1. Iermolenko, D. O. (2015). Teoretyko-svitohliadnyi riven metodolohii doslidzhennia pravosvidomosti. Pravo ta derzhavne upravlinnia [Theoretical and philosophical level of methodology for the study of consciousness. Law and public administration]. № 2. S. 4–9. [in Ukrainian].

2. Novgorodtsev, P. I. (1996). Vvedenie v filosofiyu prava: krizis sovremennogo pravosoznaniya [Introduction to the philosophy of law: the crisis of modern justice]. Moskva : Nauka. 269 s. [in Russian].

– якщо описувана публікація має doi (система DOI є міжнародним ISO стандартом), його обов'язково треба вказувати в бібліописанні в References (наприкінці), оскільки цей ідентифікатор є найбільш точним джерелом інформації про статтю, і по ньому виробляється зв'язка "посилання - публікація";

– також необхідно подати розширену англійську анотацію (не менше 1800 знаків) та ключові слова (4–8 слів), ключові слова повинні конкретизувати інформацію про дослідження й не мати загальний характер. Відомості про авторів статті та її назва також подаються на англійській мові (прізвище та ім'я авторів англійською – за зразком написання в паспорті для виїзду за кордон; назва підрозділу та організації має точно відповідати їхній офіційній назві англійською мовою).

Звертаємо Вашу увагу: розширену англійську анотацію має бути засвідчено підписом фахівця (підпис, ПІБ фахівця, контактні дані перекладача).

4. Вимоги щодо подання матеріалів у редакцію:

– електронний варіант статті, довідку про автора, фото автора та засвідчену підписом фахівця розширену англійську анотацію необхідно надіслати на адресу: dui55@ukr.net;

– у довідці про автора (співавторів) зазначити П.І.Б. (повністю); науковий ступінь; вчене звання; членство в НАН України, НАПрН України чи інших галузевих АН (за наявності); місце роботи й посаду; інформацію про ORCID автора; контактний номер телефону; електронну пошту; відділення «Нової пошти», на яке необхідно направити примірник збірника наукових праць; розділ наукового збірника, у який доцільно розмістити статтю;

– фото автора у форматі jpg;

– якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, наведених цитат, прізвищ, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Усі матеріали підлягають обов'язковому внутрішньому сліпому рецензуванню членами редакційної колегії.

Електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», а також на вебсторінці видання за адресою: <https://ljd.dli.donetsk.ua/ljd-archive>.

З вимогами щодо оформлення та подання статей можна ознайомитися на сайті видання за адресою: <https://ljd.dli.donetsk.ua>.

Редакційна колегія збірника

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абдель Фатах Анна Станіславівна,

здобувач

ferewte@hotmail.com

(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Акімов Михайло Олександрович,

кандидат юридичних наук, доцент

mykhailo.akimov@gmail.com

(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

Бабенко Ірина Юріївна,

здобувач

6418589@gmail.com

(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Бесчастний Віктор Миколайович,

доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління,

професор, заслужений юрист України

o_dzhereleiko@ukr.net

(Конституційний Суд України, м. Київ)

Буга Володимир Васильович,

кандидат юридичних наук

rrvr@ukr.net

(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Буга Ганна Сергіївна,

кандидат юридичних наук

kuzuanna@ukr.net

(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Бурій Віталій Євгенович,

кандидат юридичних наук, доцент права

byruivit@yandex.by

(Науково-практичний центр проблем зміцнення законності та правопорядку

Генеральної прокуратури Республіки Білорусь,

м. Мінськ, Республіка Білорусь)

Веселова Лілія Юріївна,

кандидат юридичних наук

svet-Liliya@ukr.net

(Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса)

Веселов Микола Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент

veselovndl@ukr.net

(Криворізький факультет НУ «Одеська юридична академія», м. Кривий Ріг)

Волобуєв Анатолій Федотович,

доктор юридичних наук, професор

vaf26@ukr.net

(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Гузенко Олена Павлівна,
кандидат економічних наук, доцент
reginaguzenko2015@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Делія Юрій Володимирович,
доктор юридичних наук, доцент
yriudeliya@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Джу́жа Олександр Миколайович,
доктор юридичних наук, професор
ddt0099@gmail.com
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

Дзевицька Лариса Сергіївна,
кандидат педагогічних наук
dsevickayalarisa@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Єпринцев Пилип Сергійович,
кандидат юридичних наук
fzdnpnr@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Єремєєв Андрій Валерійович,
аспірант
aeremeev0999n@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Кадала Віталій Віталійович,
кандидат юридичних наук, доцент
kadala@i.ua
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Кондратов Володимир Гарійович,
здобувач
kondrat@email.ua
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Кононенко Тетяна Володимирівна,
доктор філософських наук, доцент
tatiankononenko@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Короткова Юлія Михайлівна,
доктор педагогічних наук, доцент
y.korotkova1201@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Котова Вікторія Валеріївна,
здобувач
vikakotova24@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Кравцова Маргарита Олександрівна,
аспірантка
margarita-margarita-2014@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Меденцев Анатолій Миколайович,
кандидат юридичних наук
annavasileva844@gmail.com
(Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса)

Носевич Надія Русланівна,
nadija1708@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Пайда Юрій Юрійович,
доктор юридичних наук, доцент
vovo4ka23@ukr.net
(Кам'янець-Подільський податковий інститут, м. Кам'янець-Подільський)

Політова Анна Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент
anua.donetsk.ua@i.ua
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Половніков Вадим Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент
vpolovnikov@ukr.net
(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

Приходько Андрій Андрійович,
кандидат юридичних наук
andrypri@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Романенко Оксана Василівна,
кандидат педагогічних наук
bubyr17@gmail.com
(Криворізький економічний інститут Київського національного економічного
університету ім. Вадима Гетьмана, м. Кривий Ріг)

Ромашенко Вікторія Євгенівна
кандидат педагогічних наук
romashenkov@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Савчук Денис Анатолійович,
доктор юридичних наук
savchukdenis8888@gmail.com
(Коледж економіки, права та інформаційних технологій
ПЗВО «Кам'янець-Подільський податковий інститут», м. Кам'янець-Подільський)

Семенишин Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук, докторант
Semenishin_mo@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Тичина Дмитро Михайлович,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ddt0099@gmail.com
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

Турбін Данило Олексійович,
курсант
romashenkov@gmail.com
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Маріуполь)

Туренко Олег Станіславович,
доктор філософських наук
turenko.oleg1@ukr.net
(Донецький юридичний інститут МВС України, м. Кривий Ріг)

Наукове видання
ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ
№ 1 (70) 2020
Редактори: О. Рутвян, Л. Рачковська

Комп'ютерний набір: О. Рутвян, Л. Рачковська

Видавець
Донецький юридичний інститут МВС України
Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Степана Тільги, 21. Тел.: (056) 495 09 69
<https://www.dli.donetsk.ua/>
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22764-12661 ПР від 30.05.2017
Підп. до друку 26.02.2020. Формат 60x84 1/8. Друк офсет.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 16,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 11\20
Виготовлювач
ФОП Секішова, вул. Героїв Праці, 54, м. Харків
Свідоцтво про державну реєстрацію № 2 480 000 0000 079758

від 21.05.2007 р.